

С.БАЙШЕВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ғылыми журналы

ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. С.БАЙШЕВА научный журнал

Қазақстан Республикасының ақпарат министрлігінде 2004 жылдың 29 қаңтарында тіркелген, куәлік № 4645-Ж
Зарегистрирован в Министерстве информации Республики Казахстан, свидетельство № 4645-Ж от 29.01.2004 г.

Үш айда бір рет шығады Выходит один раз в три месяца

№ 1 (47)

наурыз

2015

2000 жылдан бастап шығады

Издается с 2000 года

БАС РЕДАКТОР ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Ахан Б.А.

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ

ЗАМ. ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Абдикаликов К.А.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ РЕДКОЛЛЕГИЯ

Агзамова А.Б. (Қазақстан)

Абрахам Алтонаян

(Великобритания)

Асаров А.А. (Қазақстан)

Бияшев Б.Г. (Қазақстан)

Жанпейсова Н.М. (Қазақстан)

Камаруль Хавари (Малайзия)

Корченко А.Г. (Украина)

Ли Дзень Хун (КНР)

Лыгина О.И. (Қазақстан)

Мухитдин Бин Исмаил (Малайзия)

Султангареева Р.А. (Башкортостан)

Тяпухин А.П. (Россия)

Терегулов Ф.Ш. (Башкортостан)

Хасанов А.Х. (Ўзбекистан)

Адрес редакции:

г.Ақтөбе

ул.бр.Жубановых д.302 «А»

для писем: 030000 г. Ақтөбе,

а/я 64

e-mail: edu_ausb@mail.ru

тел.: 8(7132) 974081, 82

Жарияланған мақала
авторларының пікірі редакция көзқарасын
білдірмейді.

Мақала мазмұнына авторлар
жауап береді.

Опубликованные материалы

авторов не отражают точку

зрения редакции.

Авторы несут ответственность

за выбор и представление

фактов.

Редакционная коллегия

оставляет за собой право корректировки

по ГОСТ 7.5.-98 «Журналы, сборники,

информационные издания. Издательское

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

LIST OF CONTENT

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ - ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Жаймағамбетова А.А. Қазақстандағы электронды үкіметтің дамуы мен
басымдылықтары 4

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ - ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Абубакирова Н.Б. Мыстың әртүрлі концентрациясында қант құмайы өсімдігіне
тигізетін әсерін анықтау 10

Беркалиева А.С. Ақтөбе су қоймасында кездесетін тұқы балығы 14

Мырғиясова М. А. Әртүрлі су құрамының қалқанша безіне әсері 17

Омарова Г.А. Способ выращивания экологически чистых продуктов на загрязненных
хромом почвах. 21

Утеулиева Д.Т. Еркек бидайық-жатаған бидайық (*elytrigia repens*, *agropyron sibiricum*)
қауымдасындағы органикалық заттардың қор динамикасы 24

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ - ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Абильдаева К.М. К вопросу о многоязычии в Западном Казахстане 28

Есенова Қ.Е., Мукашева С.А. Фразеологиялық бірліктердің қазақ және ағылшын
тілдеріндегі арақатынасы 33

Қарағұлова А.А. Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі одағай сөздердің шығу
тегінің кейбір аспектілері. 37

Сұлтан Ж.И., Мубаракова А.А. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі тұрақты сөз
тіркестерінің семантикасы 41

Сұлтан Ж.И., Жубанова И.А. «Көпмәдениетті жеке тұлға» түсінігінің теориялық-
әдістемелік негіздері 44

Тоқсанбаева Т.Ж., Бауыржан Н.Б. Қазақ-ағылшын тілдерінің фонетикалық
ерекшеліктері 50

Төрханова Г.М. Топонимдердегі түр-түс атауларының қолданылуы және олардың
этнолингвистикалық сипаты (Ақтөбе облысы материалдары бойынша) 54

ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ - ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

Қайралапина А.Ж. Уездные начальники в системе управления казахами
во второй половине XIX века 58

Қыдырова С. Р. Өнегесі мол – ұлттық киім 62

Сағимбаева Н.А. Нравственно-этические проблемы в медицине: социально -

оформление публикуемых материалов»,
ГОСТ 7.1-2003 СИБИД
«Библиографическая запись.
Библиографическое описание.
Общие требования и правила составления».

философский аспект

66

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ - ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Сдано в набор 3.10.2014
Подписано в печать 3.10.2014
Формат 21х29,7. Печ.л. 8,4
Тираж 100 экз.
Отпечатанов РИЦ
АУ им.С.Баишева

Алдашев М.Н. Государственное регулирование продовольственной безопасности в республике казахстан в условиях нестабильности экономической ситуации в стране

70

Алдашев М.Н. Продовольственная безопасность республики казахстан: современное состояние, проблемы и основные пути выхода из продовольственного кризиса

74

Альниязов Ж.С. Ел экономикасының индустриялды-инновациялық өсуін ынталандыру

80

Имжарова Ж.Н. Формирование кадрового потенциала в сфере туризма РК

85

Калмагамбетова С.Р. Шағын бизнестің қазақстанның нарықтық экономикасындағы мәні мен маңызы

91

Калмагамбетова С.Р., Ахметова А.Б. Шағын кәсіпкерлік – әлеуметтік мәселелерді шешудегі басты тұтқа

92

Кубайдуллин С.С. Организационно-экономические механизмы управления трудовыми ресурсами

97

Кубанова Д.Б., Ахметова А.Б. Қазіргі кездегі жұмыссыздық мәселесі және оны шешу жолдары

104

Кубанова Д.Б., Сатканова Ж.Б. Мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыру және оны жетілдірудің жолдары

109

Молдагулова Ж.А. Государственное управление в казахстане в условиях рыночной экономики

114

Рахиев С. Р. Анализ уровня цен на социально значимые продовольственные товары актобинского региона казахстана

118

Рахиев С. Р. Теоретические аспекты ценообразования

124

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ - ПЕДОГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Абильдаева К.М. К вопросу об учебниках нового поколения

133

Алдашева Г.Х. Ұлттық сана мен қазақстандық ұлтжандылық

137

Базарбаева Г.Б. Қазақ мектептерінде оқытудың жаңа технологиясын енгізудегі ұстаздің рөлі және атқаратын инновациялық қызметі

141

Балмаганбетова Ф.Т., Сейлова Р.Д. Использование инновационных образовательных технологий в реализации компетентностного подхода в высшем образовании

143

Дербисалина А.К., Кулмухамбетова Г.К. Формирование профессиональных качеств у студентов при работе над текстами по специальности

148

Майдангалиева Ж.А. Система литературного развития школьников в российской методической науке

152

Токжанова А.М. Работа с текстом как средство развития связной речи учащихся

160

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ - ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Айбасова А.М., Болысбаева У.Н. Аймақтардың дамуындағы технопарктер мен кластерлердің рөлі

167

Алдамжаров Н.Н., Калжанова А.Б. Еңістіне бағытталған бұрғылау технологиясын қолдану арқылы кен орындардың тиімділігін арттыру

173

Алматова Б.Ф., Есқалина Қ.Т. Коррозиялық бұзылыстар

177

Берентаева Н.К., Жубатырова А.Ш. Механизмы радиационного создания X_3^- - центров в кристаллах KCl и KBr при пластической деформации

182

Жубатырова А.Ш., Берентаева Н.К. Трансформаторлардың қолданылу аймағы

188

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 004.9:328.1(574)

*Жаймагамбетова А.А. - «Менеджмент»
амандығының 1 курс магистранты
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭЛЕКТРОНДЫ ҮКІМЕТТІҢ ДАМУЫ МЕН
БАСЫМДЫЛЫҚТАРЫ**

Аннотация

Аталған мақалада Қазақстан Республикасындағы электронды үкіметтің қазіргі жағдайы, даму кезеңдері қарастырылған.

Кілт сөздер: Электронды үкімет, ғаламтор, ақпараттық технология, портал, сайт, ғаламтораудитория.

Жыл сайын БҰҰ тарапынан дайындалатын электрондық үкіметке жанжақты дайындық барысы туралы рейтинг бойынша Қазақстан соңғы жылдары 91і орыннан 46ы орынға көтеріліп, үздіксіз даму үстінде екендігін көрсетті. Бұл көрсеткіш бойынша Ресей 59ы, Беларусь 64і, Украина 54і орын алады. Елімізде үкімет қызметіне жүгінетін (жеке және заңды тұлғалар) 70 мыңға жуық пайдаланушылар тіркелген.

Мәселен, Қазақстан телекоммуникациялық инфрақұрылымды дамыту бойынша 91 орында болса, онлайндық қызметті қамтамасыз ету жөнінен орташа әлемдік деңгейі 0,286 құрайтын индексі 0,5270 (24 орын) орташа әлемдік деңгейден айтарлықтай озық тұр, ал, енгізілген жаңалықтарға дайындығы бойынша 22 орында. Қазақстан азаматтарды электрондық үкіметтік жобаларға “электронды қатыстыру” (e-participation) көрсеткіші классификациясына қатысты 2010 жылы 2008 жылмен салыстырғанда (106 орын) 18 орында тұр. Әлем елдерінің электронды үкіметті пайдалануға дайындығы деңгейін бағалау БҰҰның экономикалық және әлеуметтік даму Департаменті ісқызметі аясында іске асырылады. Департамент жыл сайын әлемнің 192 елінің аталған технологияларды дамыту мүмкіндігі мен күшқуатын білдіретін есептерді жариялап отырады. Электронды үкіметке әр елдің дайындығы индексі үш көрсеткіш бойынша айқындалады, олар — адам күшқуатын дамыту индексі, ИКТинфрақұрылым жағдайы индексі мен онлайндық мемлекеттік қызмет көрсету (вебқатысу) индексі. Аталған индекстердің әрқайсысы бойынша да өткен кезеңде бірқатар өзгерістер болды. БҰҰ рейтингі бойынша алғашқы көшбастаушы алғашқы бестік қатарына бұрынғысынша ОңтүстікШығыс Азия, Батыс Еуропа, Солтүстік Американың жетекші елдері: Корея, АҚШ, Канада, Ұлыбритания, Голландия енеді. Қазақстан рейтингінің көтерілуіне өмір сүріп отырған модернизацияға бағытталған тұрақты тиімді технологиялық саясатты өткізу, жаңа ақпараттық жүйе мен ортақ пайдаланылатын байланыс желілерін енгізу, заманауи және жоғары сапалы қызмет көрсету рыногын дамыту ықпал етті. Жыл сайын ICTMarketing зерттеу компаниясы өткізетін Қазақстанның Ғаламтораудитория зерттеулеріне сәйкес, 2009 жылдың соңына қарай ғаламторды пайдаланатындар саны 3,16 миллион адамды, немесе Қазақстан Республикасы халқының 19,8 пайызын

құрайды деген тұжырым жасауға болады. Жалпы, 2008 жылдың желтоқсанынан 2009 жылдың желтоқсанына дейін Ғаламтораудитория мөлшері 30 пайыздан астамға артты. 2009 жылдың аяқ шенінде тұрақты ғаламтораудиторияға (ғаламтор қызметін ең болмағанда айына бірнеше рет пайдаланатындар) тұрғындарының саны 70 мыңнан асатын ҚР қалаларындағы ересек ғаламтор пайдаланушылардың 92 пайызы жатты. 2008 жылдың аяғында бұл көрсеткіш 84 пайызды құраған еді. Ғаламторды пайдаланудың негізгі орны бұрынғысынша үй болып қалып отыр. Егер 2008 жылдың қазан айында халқының саны 70 мыңнан астам ҚР қалаларында тұратын ересек ғаламтор пайдаланушылардың 56 пайызы көбінде ғаламторды өз үйлерінде пайдаланса, 2009 жылдың аяғында бұл көрсеткіш 61 пайызға жетті. Ғаламторды жұмыс орнында пайдаланушы ересек ғаламтор пайдаланушылардың үлесі 2008 жылдың қазан айындағы 17 пайыздан 2009 жылдың қараша айында 14 пайызға дейін төмендеді. “Электронды үкімет” қызметін мемлекет пен азаматтарға көрсету бойынша айтарлықтай нәтижелерге қол жетті. “Электронды үкімет” порталы тұрақты түрде жұмыс істеп тұр, оны дамыту қолға алынған. 2009 жылы қосымша 15 қызмет іске қосылды. Қатысушылар саны 1,6 миллион адамнан асты. Порталда қазір барлығы 59 электрондық қызмет іске асырылса, оны 45 мың адам пайдаланды. Мәселен, адамдар сотталмағандығы туралы, қозғалмайтын мүліктерінің баржоғы туралы, СИК,РНН анықтамаларының бәрін тек электрондықсандық қол қою көмегімен ғана ала алады. Қазіргі күні Қазақстан Республикасы Ұлттық куәландырушы орталығының 28 тіркеу Орталығы ашылды. Ұлттық куәландырушы орталықтың сертификатымен алғашқы етөлқұжаттарға қол қойылды. Бүгінгі күні Ұлттық куәландырушы орталықтың 53 мыңнан астам электрондықсандық қолдары шығарылды. Орталық мемлекеттік қызметтердегі электрондық мемлекеттік қызмет көрсетуді дамытудан басқа жергілікті атқарушы органдардағы мемлекеттік қызмет көрсетуді дамыту бойынша да жұмыстар жүргізілуде. Мысалы, 2009 жылдың қараша айында “Еәкімат” тәжірибелік жүйесі пайдалануға берілді, қазіргі күні ол 5 электрондық сервис бойынша Павлодар облысының әкіматында сынақтан өтіп жатыр. “Электрондық үкімет” мәселелері мен инфрақұрылымдардың ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша нормативтік акті пакеттері, Мастерплан жасалып, бекітілді. Олар мемлекетті электрондық қызмет көрсетуді қарқынды жетілдіру жолымен дамытуға бағытталған. “Электронды үкіметтің” жаңа компоненттерін жасау мен оны дамытуға қатысты белсенді жұмыстар жүргізілуде. Бірыңғай электронды құжат айналымы жүйесіне 16 әкімат қосылған, солардың ішінде Астана мен Алматы қалалары да бар. Сондайақ, ведомствоаралық құжат айналымы орталығын жаңарту іске асырылды. “Электронды үкіметінің” Төлемдік шлюзін дамыту аясында екінші деңгейдегі банктермен кірігу (интеграция) мен ағымдағы банк есепшотын пайдалана отырып, төлемдік карталармен төлеу тетіктері, төлем карталары, банк есепшоттары және СМС көмегімен мобильдік оператордың қысқа нөміріне төлем төлеу механизмі іске асырылды. Екінші деңгейдегі 4 банкпен (ТӘБ, “Нұрбанк”, “Казкоммерцбанк”, “Ресей Сбербанк”) ынтымақтастық байланыс ұйымдастырылды. Төлемдік шлюз көмегімен қазірдің өзінде Салық комитеті мен Әділет министрлігі қызметінің 120 түрлі салығын төлеуге болады. “Электронды үкімет” пен электрондық қызмет көрсетуді дамыту бағыты бойынша 2009 жылдың желтоқсанында Астана қаласының пилоттық аймағында “Енотариат” атты Бірыңғай нотариалдық ақпараттық инвестициялық жүйе жобасы пайдалануға берілді. Ол нотариустердің нотариалдық қызмет көрсету бойынша республикалық, территориялық нотариалдық палаталармен, ҚР Әділет министрлігімен, тұрғындармен тиімді әрі сапалы жұмыс істеуін, құқықтық нотариалдық ісәрекеттердің дер кезіндегі және шынайы есебін қалыптастыруын қамтамасыз етеді. 2010-2012 жылдары аталған жүйені республика көлеміне тарату бойынша жұмыстар қолға алынады. Аталған

жобаны іске асыру келісімдер жасау кезінде жеке және заңды тұлғалардың қозғалмайтын және қозғалмалы мүліктері мен жер телімдеріне қатысты құжаттарын тексеру мен салыстыру есебінен алдапарбау тәуекелін төмендетуге мүмкіндік береді. Өткен жылдан бері “Елицензиялау” атты Мемлекеттік ақпараттар базасын жасау жобасы іске асырылып жатыр. Бүгін ол жүйеге 9 меморгандар тартылған, биылғы жылы оларға тағы да 10ны қосылады. Жобаны толық іске асыру 2012 жылы аяқталады. Лицензия беруші органдар ондай рұқсат қағаздарын қазіргі күннің өзінде электрондық түрде беріп жатыр. Пайдаланушылар ең көп кіретін порталдардың бірі — мемлекеттік электрондық сатып алу порталы (WWW.goszakup.kz) болып табылады. Онда сатып алулар бағалық ұсыныстармен іске асырылады. “Электронды мемлекеттік сатып алудың” автоматтандырылған кіріктірілген (интеграцияландырылған) ақпараттық жүйесі мемлекеттік жүйе ғана емес, электронды үкіметтің жалпы ландшафының тапсырыс берушілер мен тауар қоюшылардың мұқтаждарын біртұтас ақпараттық ортада біріктіруге қызмет ететін бөлінбес бір бөлшегі болып табылады. Мемлекеттік сатып алуларды электрондық әдіспен жүргізу аталған салада коррупциялық заң бұзушылықтарға бару мүмкіндігін тежеп, процедуралардың ашық та мөлдірлігін арттырады, әділ бәсекелестікке ықпал жасап, шағын және орта кәсіпкерлікпен айналысатын кәсіпорындарға мемтапсырыстарға қолжетімдікке жол ашады. Қазір бұл жүйеде 80834 құлақтандару орналастырылған, 143135 нәтиже жария етілді, бюджетті үнемдеу 24,6 пайызды құрайды.

Өзіңіз мінсіз деп білетін қоғамды елестетуге тырысыңыз. Мықты денсаулық, жақсы жұмыс, қамсыз тірлік, өмір сүруге қолайлы жағдайлар - бұл тізім ұзыннан-ұзақ жалғасуға бар, және жеке басымдықтарға байланысты қажетті аспектілермен толықтырылуы да мүмкін. Әйтсе де, мұндай қоғамның ажырамас бөлшегі мемлекет болып табылады. Азаматтарының қамын ойлайтын мемлекет. Әрбір азаматтың әлеуетін мейлінше жүзеге асыруға мүмкіндік тудыратын мемлекет. Азаматтардың заңды құқығының қорғалуы мен сақталуына кепілдік беретін мемлекет. Азаматтардың мұқтаждығы мен қажеттіліктеріне бағдарланған мемлекет. Арадағы өзара әрекеттестік қарапайым, ұғынықты және қолжетімді болатын, адамдар үшін құрылған мемлекет.

Қазақстандағы ақпараттық-коммуникативтік технологиялардың дамуы кем дегенде соңғы екі пікірдің жүзеге асуына кепілдік бере алады. Дәл осы азаматтар мен мемлекеттің өзара әрекеттестігін ыңғайлы, қарапайым, қолжетімді және түсінікті ету үшін электронды үкімет тұжырымдамасы әзірленді.

Электронды үкімет құру ісі билік органдарының жұмысын анағұрлым тиімді, азаматтарға қолжетімді ету үшін қажет болды. Бұрындары әрбір мемлекеттік орган өз бетінше «оқшау өмір сүріп», басқаларымен байланысқа түсе қоймайтын, ал азаматтардың алуан түрлі анықтама, растама секілді өзге де қағаздарды жинау үшін толып жатқан инстанциялардан өтуіне тура келетін. Осының барлығы бір ғана қызмет түрін пайдалану үшін толып жатқан мекемелер табалдырығын тоздыруға мәжбүрлейтін. Бүгінде электронды үкімет жобаларының арқасында ол заман келмеске кетті.

Электронды үкімет – ақпараттық технологиялар көмегімен ішінара келісушілікті қамтамасыз ететін, мемлекет пен азаматтар арасындағы, сондай-ақ, мемлекеттік органдардың өзара әрекеттестігінің бірыңғай механизмі. Мемлекеттік органдарға кезекті қысқартып, анықтама, куәлік, рұқсат құжаттарын және тағы басқаларын алуды жеңілдетуге әрі жылдамдатуға мүмкіндік берген де дәл осы механизм.

Басқаша айтқанда, электронды үкімет деп лицензияны рәсімдеу үшін ЖСН ғана керек болатын (басқа ақпараттың бәрі дағдылы сұранымдар арқылы алынады),

коммуналдық қызмет ақылары мен айыппұлдарды онлайн жүйесінде төлеуге болатын, анықтама алу үшін ХҚКО-ға жеке куәлік қана талап етілетін, бизнесіңізді өз бетіңізше тіркеуге, немесе электронды үкімет порталында небәрі 10-15 минут ішінде анықтама алуға, күн-түн демей, кез келген уақытта баланың балабақшаға кезегін көруге, мекенжай анықтамасын ұялы телефонға алдыртуға болатын және осы секілді басқа да көптеген жағдайларды айтамыз.

Олардың алғашқысы – ақпараттық кезең. Дәл осы кезеңде электронды үкімет порталы іске қосылып, ақпаратпен толтырылды. Мемлекеттік органдар, олардың жұмысы мен халыққа көрсететін қызметтері жайлы ақпараттар пайда болды. Оған қоса, қызмет көрсетудің реттемесі келтіріліп, танысу үшін нормативтік-құқықтық актілер ілінді.

Екіншісі - интерактивті кезең, порталда электронды қызметтерді тұңғыш рет ұсынуымен есте қалды. Аталмыш кезең барысында порталды пайдаланушылар түрлі мекемелерден кезекке тұруға уақыт жұмсамай-ақ анықтама алу, үйден шықпай-ақ кез келген мемлекеттік органға сұраныс жіберіп, оның мәртебесін қадағалап отыру мүмкіндіктеріне ие болды. Электронды үкімет порталына интерактивті қызметтерді енгізу құжаттарды жинауға кететін уақытты үнемдеуге едәуір көмектесті.

Дәл осы кезеңде мекемелік ақпараттық жүйелер, мемлекеттік деректер қоры, электронды түрде лицензиялау, және электронды үкімет шлюзі енгізілді.

Бұл кезеңде әрбір қазақстандық порталдан қажетті құжаттар тізімі, мемлекеттік баж салығының мөлшері, өзі жүгінгелі отырған мемлекеттік органның байланыс мәліметтері секілді барлық қажетті ақпараттарын ала алатын. Алғашқы кезеңнің өзінде-ақ, қажетті ақпараттың толық көлемінің арқасында инстанцияларға жүгірушілер саны әжептәуір азайды.

Электронды үкімет дамуының үшінші кезеңі – транзакциялық кезең. Бұл кезеңде азаматтар мемлекеттік баж салығын, алымдар, айыппұлдар және коммуналдық қызмет ақыларын төлеуге мүмкіндік алды. Егер де осыған дейін қызмет ақысын төлеу үшін банкке бару керек болса, енді онлайн жүйесінде қызметті пайдалануға да, оның ақысын төлеуге де болады.

Кәсіпкерлерге транзакциялық кезең шын мәнінде бағалы сыйлық ұсынғандай болды, ол – электронды мемлекеттік сатып алулар болатын. Пайдасы айдан анық – өткізілетін байқаулар мен тендерлердің әділдігі мен ашықтығы артты.

Электронды үкімет дамуының бүгінгі, төртінші кезеңі – түрлендірмелі кезең. Бұдан былайғы басты мақсат - азаматтарға қызмет көрсетудің мейлінше жылдамдығы. Дәл осы мақсатқа қол жеткізу үшін интерактивтік және транзакциялық қызметтер қазақстандықтар үшін айрықша маңызға ие кешенді қызмет түрлеріне біріктірілуде. Жыл басынан бері азаматтар 15 минут ішінде заңды тұлғаны тіркеу, жеке куәлік, төлқұжат немесе жүргізуші куәлігін алу мүмкіндігіне ие болды. Әлеуметтік маңызды қызметтерге айрықша көңіл бөлінеді, міне сондықтан да олардың барлығы электронды үлгіге ауыстырылды.

Электронды үкіметтің жетістіктері.

Құрылғанынан бергі тоғыз жыл ішінде Қазақстан Республикасының электронды үкіметі қалыптасу мен даму кезеңдерінен өтті, дүниежүзілік қауымдастық тарапынан оң көзқарасқа ие болып, жоғары бағаланды. Халықаралық және республикалық рейтингтердегі жоғары көрсеткіштері мен байқаулардағы ие болған номинациялары осыған куә. Қазақстандық электронды үкіметтің даму дәрежесі «дамушы» (emerging leaders) сатысында деп бағалануда және аса табысты үкіметтердің бірі саналады.

WSIS Project Prizes 2013 халықаралық байқауының нәтижелері жария етілді. Байқау ақпараттық қоғам мәселелері жөніндегі жоғары деңгейдегі бүкіләмдік кездесу Форумы шеңберінде өтті. Қазақстанның электрондық лицензиялау жүйесі

(www.elicense.kz) «Е-Business» категориясы бойынша ең үздік жоба деп танылды. Байқауға әлемнің 64 мемлекетінің 280 жобасы қатысты. Жоба жетістігінің тарихы Халықаралық электробайланыс одағының ресми ресурсында жарияланды.

2013 жылдың сәуірінде Дүниежүзілік экономикалық форумның (WEF) баяндамасы жарияланды, соған сәйкес Қазақстанның желілік әзірлік индексі 144 елдің ішінде 43-орында тұр. 2012 жылмен және 55-орынмен салыстырғанда, еліміз көптеген көрсеткіштер бойынша рейтингтерде қарқынды өсуін көрсетті және ТМД елдерінің арасында үздік деп танылып отыр.

Желілік әзірлік индексі еліміздегі ақпараттық-коммуникативтік технологиялардың (АКТ) даму деңгейін анықтайды және АКТ-ның экономикаға қосқан үлесін, сондай-ақ осы технологияларды пайдалануға әзірлікті байқататын 54 көрсеткіштен тұрады. 2013 жылы Қазақстанның айрықша ілгері басуы Интернет желісін пайдаланушылар саны, ұялы байланыс абоненттерінің саны, ұялы байланыс тарифтері және басқалары бойынша белгіленді.

Әрбір екі жыл сайын Біріккен Ұлттар Ұйымының Экономикалық және әлеуметтік мәселелер жөніндегі департаменті электронды үкіметтің әлемдегі (192 ел) даму деңгейін бағалау бойынша зерттеулер жүргізіп отырады. 2012 жылы Қазақстан Республикасының электронды үкіметі аталмыш рейтингте 38-орынға ие болды. Сонымен қатар, онлайн-қызметтердің индексі 10 көрсеткішті басып озса, телеқатынас инфрақұрылымының индексі 14 орынға алға шықты. Азаматтардың үкіметпен қарым-қатынас жасау мүмкіндігін анықтайтын е-қатысу индексі бойынша Қазақстан Сингапурмен бірге 2 орынға ие болды.

Электронды үкіметтің жетістіктері қоржынында қазақстандық марапаттар да бар. 2012 жылдың соңында **Award.kz-2012 Ұлттық интернет-бәйгесінің** Х мерейтойлық марапаттау салтанатында электронды үкімет порталы «Билік және өзін-өзі басқару органдары» номинациясында **бірінші орынға** ие болды, сондай-ақ, қос тілді сайттар арасында **үздік деп танылды**. Жобаға деген қызығушылықты қазан айында өткен электронды үкімет порталының редизайны тудырған болатын, соның нәтижесінде беткі безендірілуі ғана емес, материалдар құрылымы мен орналастыру қисыны да өзгерді.

**ҚР электронды үкіметінің 2005-2013 жылдар арасындағы жетістіктері
(1 кесте)**

1 кесте	БҰҰ дүниежүзілік рейтингі (193 ел)	2013	2012	2010	2008	2005
Электронды үкімет дамуының индексі		-	38	46	81	65
	Адам капиталы индексі	-	25	16	22	22
	Онлайн-қызметтер индексі	-	14	95	24	24
	Телеқатынас инфрақұрылымы индексі	-	77	96	91	91
Е-қатысу индексі		-	2	18	31	31
Дүниежүзілік экономикалық форум рейтингі (WEF)		2013	2012	2011	2010	2005
Желілік әзірлік индексі		43	55	67	68	-
Пайдаланудың төменгі индексі		62	52	56	74	-
Даярлықтың төменгі индексі		54	65	56	54	-

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Засурский, Я.Н. Информационное общество сегодня и завтра /Я.Н.Засурский //Информационное общество.-2002, № 4.-С.7-9.
- 2 «Қазақстан-2030» Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы //Егемен Қазақстан. -1997.-қазан
- 3 Назарбаев, Н. Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы [Мәтін] / Н. Назарбаев // Айқын.- 2014.- №7.- 1-3 б.

*Жаймағамбетова А.А.- магистрант
Актюбинского Университета им. С.Баишева*

ПРИОРИТЕТ И РАЗВИТИЯ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА КАЗАХСТАНА.

Резюме

В данной статье рассмотрены текущее положение и этапы развития электронного правительства Республики Казахстан.

Ключевые слова: электронное правительство, интернет, информационные технологии, портал, сайт, интернетаудитория.

*Zhaimagambetova A.A.master's degree student
Aktobe University named after S.Baishev*

PRIORITY AND THE DEVELOPMENT OF E-GOVERNMENT IN KAZAKHSTAN.

Summary

This article researches the current situation and development stages E-government of the republic of Kazakhstan.

Keywords: E-government, internet, information technology, portal, website, internetauditoriya.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

УДК -504

Абубакирова Н.Б. оқытушы магистр
С.Бәйішев ат.Ақтөбе университеті

МЫСТЫҢ ӘРТҮРЛІ КОНЦЕНТРАЦИЯСЫНДА ҚАНТ ҚҰМАЙЫ
ӨСІМДІГІНЕ ТИГІЗЕТІН ӘСЕРІН АНЫҚТАУ

Аннотация

Аталмыш жұмыс өсімдіктерге ауыр металдардың қаншалықты қауіпті екенін анықтауға арналған.

Кілт сөздер: жылу-электр орталықтары, қант құмайы, мыс

XX ғасырдың басында, ғылым мен техниканың дамуы өндіріс орындарының жедел өсуіне ықпал етті. Осыған орай алғаш рет қоршаған ортаға химиялық элементтердің түсуі мен таралуы, және олардың тірі ағзаларға зиянды әсерін жүйелі түрде зерттеу өзекті мәселелер қатарынан орын алды.

Қазіргі кездегі дүние жүзі ғалымдарының басты мәселелердің бірі-пестицидтерден кейін ауыр металдардың тірі ағзаларға әсерін әлсірету болып табылады. Ауыр металдардың қоршаған ортаға таралуы тек табиғи жағдайда ғана емес, сонымен қатар антропогенді жолмен де қарқынды түрде жүзеге асуда. Олардың қатарына өндіріс қалдықтары, тау-кен өндірісі, транспорт, түсті және қара металл өндіру, құрамында ауыр металдар кездесетін тыңайтқыштарды ретсіз пайдалану, жылу-электр орталықтары (ЖЭО) немесе жалпы урбанизацияны жатқызуға болады [1].

Осындай бағыттағы ізденістер индустриялы өркендеген мемлекеттерде кеңінен жүргізіле бастағаны әдебиеттерден белгілі. Сонымен қатар әр елде климат жағдайына сай эндемикалық және эндемикалық емес өсімдік түрлерін табумен қатар оларды кеңінен қолдану, төзімділік табиғатын анықтау жұмыстары жүргізілуде[2]. Қоршаған ортаны қалпына келтіру, әр елде халықты таза сапалы өніммен қамтамасыз ету, ауылшаруашылық және мәдени өсімдіктердің ауыр металдарға төзімді сорттарын шығару өсімдіктер физиологиясы, селекция, биотехнология секілді ғылым салаларының алдында тұрған басты мәселе.

Осы мәселеге байланысты біздер зертханалық жағдайда мыстың Қант құмайы өсімдігі Боротала сортының дәнінің өнуіне әсерін зерттеп отырмыз.

Қант құмайы өсімдігі. (*Sorghum saccharatum* (L.) Pers)

Қант құмайы көптеген бір немесе көп жылдық түрлерді біріктіретін *Sorghum* туысына жатады. ТМД территориясында мәдени түрлерден тарағандары: кәдімгі сорго (*S. vulgare* Pers.), Гаолян (*S. Chinense* Sakushev), джугара (*S. Cernuum* Host), және судандық шөп (*S. Sudanense* Pers.).

Бір жылдық түрлерді сауда, техникалық, жемдік мақсатта қолданады. Орта Азия жабайы түрлерден арамшөп кездеседі. Гүл шоғының сипаты мен ондағы орналасу тығыздығына байланысты қант құрамын үш түрге бөлеміз; кеңістіктегі (шашақты — *ssp. Effusum* Кбгп.), қысылған (*ssp. Contractum* Кбгп.), жемдік (*ssp. Compestim*). Соргоның масағы мен шашағы біргүлді екі немесе үштен орналасады. Басым түрде айқас тозаңданады, алайда өздігінен тозаңдануыда мүмкін. Дәні

дөңгелек бораздасыз, жалаңаш немесе қорғалған, масақтың және гүл қабыршақтарында орналасады. 1000 тұқымның массасы 20-30 г, бір шашақта 1600 – дан 3500-ге дейін болады[3].

Тәжірибеге дейін өсімдік тұқымдары тазаланып лабораторияда сақталды. Ауыр металл мыс алынды. Тәжірибе лабораториялық жағдайда таза жуылған, яғни 0,1 н HCl-мен бір күн өңделіп, тазартылған сумен бірнеше рет шайылған сулы ортада жүргізіледі. Тәжірибе көлемі 200 мл пластмасса ыдыста 3-5 қайталаумен, ауыр металдарсыз бақылау, тәжірибе вариантына мыстың 10 мг/л, 20 мг/л, 40 мг/л концентрацияларына қойылады. Өсімдіктер дәні жақсылап 15-20 минут 16% H₂O₂ ерітіндісімен жуылып, өңделеді. Әр ыдысқа 20 дәннен отырғызылады. Ыдыстар арнайы жабдықталған факторостатты бөлмеге қойылады. Онда 14 сағаттық жарық және күндізгі температура 24±2 °С, ал түнгі температура 18±2 °С қалпында сақталды. Жарық (күші) мөлшері 5000 люкс. Ауа ылғалдылығы 65-70 %. Тәжірибе 15 күнге созылады. 15 күндік өсімдіктердің тамыр және сабақ ұзындықтары, дәннің өну көрсеткіші, жеке мүшелері мен бүкіл өсімдіктің биомассасы өлшенеді.

Пигменттерді сандық әдіспен анықтау

Тұзды жағдайында өскен 14 күндік құмай өскіндердің жер үсті мүшелерінде пигменттердің жинақталу мөлшері анықталды. Пигменттерді бөліп алу мақсатында әртүрлі полярлы (этил спирті, ацетон) немесе полярлы және полярсыз ертінділер қоспаларын (пертолейн эфирі, гексан, бензин, бензол) қолданады.

Ацетон ерітіндісін алу үшін, өсімдіктің белгілі бір концентрацияларында өскен жапырақтың белгілі мөлшерін алып, фарфор ыдысының ішіне объектіні яғни бидайдың жер үсті мүшесі жапырақты қайшымен ұсақтап майдалайды. Оның үстіне 2 мл 85% ацетон ертіндісін құйып жақсылап езілді. Кейін эппендорф пробиркаларына құйып центрифугаға салып 7 мин 12000 айналымға қойылды. Кейін эппендорф пробиркаларын центрифугадан алып супернатантты кәдімгі шыны пробиркаларға құйып 3мл ге жеткізіп, аузын тығынмен жабамыз да жақсылап шайқаймыз.

Содан кейін спектофотометрде 3 рет әртүрлі, 453; 644; 663 - толқын ұзындығында пигменттердің мөлшерін анықтаймыз.

Пигменттердің мөлшері сандық әдіспен анықталды. Жұмысқа (SPEKTROPHOTOMETR PD – 303 UV) қолданылды. Пигменттердің концентрациясы Реббелен теңдеуі бойынша есептейміз.

85% ацетон ерітіндісі үшін:

С хл.а= 10,3 D 663- 0,918D644;

С хл.б=19,7D644 – 3,87 D663;

С хл.а+хл.б = 6,4 D663+ 18,8D644;

С кар.= 4,75 D452,5 – 0,226 С хл.а+хл.б.

$A=C*V/P*1000$

Жоғарыдағы көрсетілген формулалар 85% ацетон ерітіндісі үшін құмайдың Боротала сортымен және Құлжа сорттарының линияларының құрамындағы пигменттерді сандық әдіспен анықтауда қолданамыз.

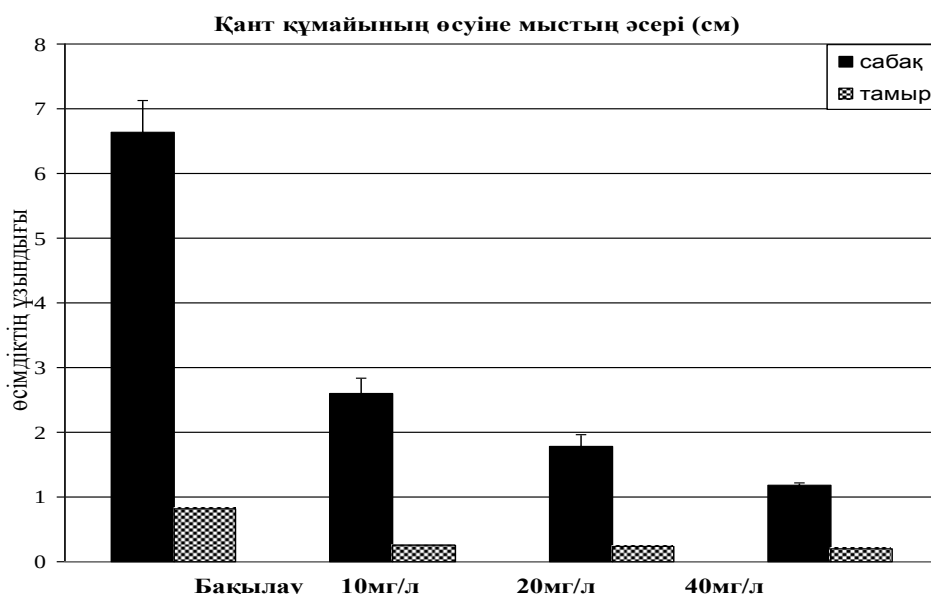
Қант құмайы өсімдігінің дәнінің өнуіне, өсуіне, биомассасына мыстың әсері.

Қоректік ортадағы ауыр металдардың улы әсері қант құмайының боротала сортының алғашқы дәнінің өнуінен бастап кері әсер ететіндігі анықталды. Ол көрсеткіштер ауыр металдардың концентрациясы жоғарылаған сайын арта түсетіндігі байқалады. Мұндай көрсеткіштерді кестеден көруге болады.

Қант құмайы өсімдігінің дәнінің өнуіне мыстың әсері

Тәжірибелер	Дәннің өнуіне қойылған уақыты	Өнген дәннің саны	%
Бақылау	15 күн	18±0,7	100
10 мг/л	--	14±0,5	78
20 мг/л	--	12±0,4	67
40 мг/л	--	9±0,2	50

Мыс концентрациясын жоғарылатқан сайын дәннің өну көрсеткіші төмендегені байқалды. Бұл көрсеткіштер өсімдіктің әрі қарай өсуіне кері әсері болатындығы төмендегі диаграммада келтірілген.

Бұл диаграммада бақылау вариантымен салыстырғанда 10 мг/л концентрацияда сабақтың өсуі 61%-ға төмендесе, осы ортада өскен тамырдың 70 %-ға өсуі төмендеген. Ал, ортадағы мыстың концентрациясын 20- 40 мг/л-ге арттырғанда, өсімдік сабағының өсуі сәйкесінше 73-тен 82%-ға дейін төмендесе, тамырдың өсу көрсеткіштері де 72%-дан 75 пайызға дейін төмендегенін байқауға болады. Алынған мәліметтерге қарай отырып, тамырдың сабаққа қарағанда ауыр металл концентрацияларына сезімтал келетіндігін байқадық және нәтижелерді келесі суреттерденде көруімізге болады.

Мыстың әр түрлі концентрациясында өскен қант құмайы өсімдігінің ұзындығы.

Мыстың әр түрлі концентрациясында өскен қант құмайы өсімдігі.

Мыстың орташа және жоғары концентрацияларында бақылау вариантымен салыстырғанда дәннің қор затының жұмсалуды 20-40%-ға төмендеген. Соған сәйкес өсімдік сабағының биомассасы 10 мг/л концентрацияда 60 %-ға төмендесе, 20-40 мг/л концентрацияларда 82-86 %-ға дейін төмендеген. Осы ортада өскен өсімдік тамыры орташа және жоғары концентрацияларда тіпті 86-дан 91 пайызға дейін биомассасынан айырылған. Бұл өсімдіктің әрі қарай өсіп дамуына өз ықпалын тигізері сөзсіз. Сондықтан алдағы уақытта ауыр металдардың қоршаған ортаға әсерін азайту мақсатында фиторемедиация технологиясын жүзеге асыру қажет деп санаймыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кіршібаев, Е. А. Ауыр металдардың кейбір табиғи астық тұқымдас өсімдіктердің жекеленген мүшелерінде таралуы / Е.А.Кіршібаев, Б.Ә.Сәрсенбаев // Биотехнология, теория и практика.- 2004. - № 4.- Б. 67-72.
2. Кіршібаев Е. А., Кейбір табиғи астық тұқымдас өсімдіктерге ауыр металдардың әсері / Е. А. Кіршібаев, Б. Ә.Сәрсенбаев, З. Б Сапахова //Биотехнология, теория и практика.- 2004. - № 2. - Б. 90-100.
3. Кіршібаев Е. А., Мыстың кейбір табиғи астық тұқымдас өсімдіктердің өсіп дамуына әсері /Е.А.Кіршібаев, С. Д.Атабаева, Б.Ә.Сәрсенбаев //Биотехнология, теория и практика.- 2000. -№ 1-2.- Б. 92-96.

*Абубакирова Н.Б. преподаватель магистр
Актюбинский университет
им.С.Байшева*

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ВЛИЯНИЯ МЕДИ НА РАСТЕНИЯ СОРГО В РАЗНЫХ КОНЦЕНТРАЦИЯХ

Резюме

Данная работа посвященна определению опасности тяжелых металлов для растений.

Ключевые слова: тепло-энергическая станция, сорго, медь

*Abubakirova the teacher
The Aktyubinsk university of Bayshev*

DETERMINE THE EFFECT OF COPPER ON PLANTS SORGA

Summary

This work is devoted to the definition of danger as heavy metals for plants.

Key words: heat of Energy station, honey sorghum.

УДК:502

*Беркалиева А.С. оқытушы магистр
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

АҚТӨБЕ СУ ҚОЙМАСЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ТҰҚЫ БАЛЫҒЫ

Түйіндеме

Аталмыш жұмыс Ақтөбе суқоймасындағы әр түрлі жастағы тұқы балығының жас ерекшелігі мен экологиялық маңызына арналған.

Кілт сөздер: Сазан, табан, аққайран, зоопланктон, детрит.

Ақтөбе су қоймасы -Елек өзенінің орта ағысында орналасқан. Оның көлемі 3570 га, судың толық көлемі – 245 млн. куб.м, соның ішінде пайдалы көлемі 220 млн.куб.м құрайды. Жылдық ағыны (90%) түгелге дерлік көктемде 40-50 күннің ішінде өтеді. Су қоймасының гидрологиялық ерекшелігі–су деңгейінің маусымдық ағындармен жылма жыл толтырылып келуі болып табылады. Су қоймасының тереңдігі 0,8-ден 13,8 м дейін (бөгет аймағында) өзгеріп отырады. Судың мөлдірлігі бөгет жаққа қарай 30-дан 280 см. дейін ұлғаяды.

Ақтөбе су қоймасының балықтың сегіз түрі кездеседі. Бұл - сазан, табан балық, күміс мөңке балық, торта балық, аққайран, көксерке, алабұға, теңге-балық. Сазан, көксерке, күміс мөңке балық бағалы өндірістік түр болып табылады [1].

Сазан (тұқы) –Сургинidae тұқымдасқа жатады. Сазанның (тұқының) басы үлкен емес, үстінде қараңғылау, қырындары сарғылт, арқа қара көк – көгілдір, қырындары алтындай көгілдір (жасылдай) түспен боялған, қанаттары – сұр, ал құрсақ және құйрықтың төмен жағы жүзу қанаттары- қызғылт. Балықтың түсі мекен ететін ортасымен байланысты. Арқа жүзу қанаты ұзын, артқы жүзу қанаты қысқа, бір екі мұрты бар, жұтқыншақ тістері үш қатарлы. Сазан биологиялық жағдайлары бойынша жылу сүйгіш балықтарға жатады және олардың тіршілік процестерінің дамуы судың қызуы 0-30⁰ өтеді. Сазанның қоректену жағдайлары тек 12-13⁰ жоғары болуы мүмкін. Сазан Батыс және Солтүстік Қазақстандағы су айдындарында балықтың жыныстық жағынан жетілуі 3-5 жаста келеді. Уылдырық шашу мезгілі мамырдың ортасынан бастап маусымның аяғына дейін созылады. Жаппай балық уылдырық шашу судың 18-22⁰ қызуында болады. Жұмысшы ұрықтылығы 250 мыңнан бастап 1,0 млн. түйірлерге дейін болады. Түйірлерінің диаметрі 1,5 мм болады, балық ұрықтардың қалыпты дамуы үшін су қызуы 15-25⁰ болу тиіс, су қызуы 6⁰ дейін төмен түсетін болса, балық ұрықтары қырылу жаппай басталады. Сазанның жаңа шыққан құрт шабақтары ұсақ зоопланктонмен, ал егер жем жетпейтін болса су түбінде тіршілік ететін жануарлар, өсімдіктер, детритпен қоректенеді[2-3].

Ақтөбе су қоймасынан ауланған сазанның ұзындығы 180-260 мм, орташа 229 мм. Сазанның жас ерекшелігі бес жас құрамын төмендегі кестеде көрсетілген.

Ақтөбе су қоймасындағы сазан жасының құрамы [4]

Кесте 1

Жас	Балықтардың ұзындығы мм	Балықтың ұзындығы орташа мм	Балықтардың саны, дана	Балықтардың маңызы,%
2+	180	180	1	1,9

3+	210-220	216	14	27
4+	220-250	232	30	57,7
5+	240-260	252	7	13,4
Барлығы	180-260	229	52	100

Ақтөбе су қоймасындағы сазан балығының жыныс жасы мен өлшемдігі бойынша ара қатынас[4]

Кесте 2

Жас	Аналық	Аталық
4+	15	23
5+	5	8
6+	1	
Барлығы	21	31
Өлшемдік класс	Аналық	Аталық
301-350	9	18
351-400	11	13
401-450	1	
Барлығы	21	31

Ақтөбе су қоймасындағы әр түрлі жастағы сазан балығының көлемге бөлу[4]

Кесте 3

Көлемі		Жасы			Барлығы
		4+	5+	6+	
301-350	дана	25	2		27
	%	92,5	7,5		100
351-400	дана	13	11		24
	%	54,2	45,8		100
401-450	дана			1	1
	%			100	100

Сазан балығы облысымызда кең таралған. Ақтөбе су қоймасында сазан негізгі өндірістік түр болып табылады. Жалпы облыс үшін балық шаруашылығы маңызды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Митрофанов, В.П., Дукравец Г.М., Мельников В.А., Баимбетов А.А. и др. Рыбы Казахстана в 5-ти томах. Том 3: Карповые (продолжение). Алма-Ата: Наука. 1988. – 304 с.
2. Жұмалиев, М.Қ. Балықтар алуантүрлілігі және ихтиология негіздері: оқу құралы / М.Қ.Жұмалиев, Ә.А.Бәйімбет, Б.Е.Есжанов. - Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 248 б.

*Беркалиева А.С. преподаватель магистр
Актюбинский Университет им.С.Баишева*

КАРПОВЫЕ РЫБЫ, ВСТРЕЧАЮЩИЕСЯ В АКТЮБИНСКОМ ВОДОХРАНИЛИЩЕ

Резюме

Данная работа посвящена Карповым рыбам разных возрастов, обитающим в Актюбинском водохранилище и их экологическим значениям.

Ключевые слова: Сазан, лещ, язь, зоопланктон, детрит.

*Berkalieveva A.S.
Aktobe University by S.Baishev
teacher of department «Ecology»*

CARP FISHES OF AKTOBE WATER RESERVOIR

Summery

This research work deals with carp fishes which we find in Aktobe water reservoir and its ecdological features.

Key words: *carp, bream, ide, zooplankton, detritus.*

УДК 504

*Мырғиясова М. А. оқытушы магистр
С. Бәйішев ат. Ақтөбе Университеті*

ӘРТҮРЛІ СУ ҚҰРАМЫНЫҢ ҚАЛҚАНША БЕЗІНЕ ӘСЕРІ

Анотация

Қазіргі кезде қоршаған ортаның ластануына байланысты, ауыз су құрамының да ластануы жүруде. Осы мәселеге байланысты, әртүрлі су құрамымен жануарларға беру арқылы, олардың қалқанша безіндегі жасушалардың ұйымдасу құрылымына әсерін зерттеуді мақсат тұттық.

Кілтті сөздер: Гидратация, гипертиреоз, гомеостаз, десмосома, кретинизм, Миксидема, нефропатия, пролиферация, флокулянт, церулоплазмин, цитолизис.

Дүние жүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДҰ) мәліметі бойынша ауыз су сапасының төмен болуына байланысты жер шарында жылына 5 млн. жуық адамдар қайтыс болса, инфекциялық ауруларға шалдыққандары 500 млн. жеткен. Адам ағзасының 70% сұйықтықтан тұратын болғандықтан, қалыпты тіршілік жасау үшін су басты субстраттардың бірі екені барлығына мәлім. Сондықтан, ауыз су сапасына көп көңіл бөлінеді. Оның құрамындағы тұздардың мөлшерімен қатар, изотоптар мөлшерінің де баланста болуы қадағаланады [1, 2].

Ауыз судың сапасы мен құрамы тек адам ағзасы үшін ғана емес, сонымен қатар сол суды пайдаланатын барлық тірі ағзалардың денсаулығы үшін маңызды рөл атқарады. Тарихи деректерге жүгінсек, тіпті Гиппократтың өзі судың сапасын адам денсаулығымен байланыстырып «қандай судың адам денсаулығына пайдалы, ал қандай судың зиянды екендігін, суды ішкеннен қандай пайда және қандай зиян болатынын білу керек, өйткені судың адам денсаулығына әсері зор» деген [3].

Ауыз суды өңдеудің тиімді әдістерінің бірі ретінде дамыған мемлекеттер суды йодтау деп санайды. Бұл, бір жағынан ағзада йод тапшылығын болдырмау, екінші жағынан орталық сумен қамтамасыз ету жүйесінде суды қосымша дезинфекциялайтын құрал ретінде әсер етеді [4].

Йод аса маңызды микроэлементтердің біріне жатады. Организмнің қалыпты дамуы үшін ол аса қажет, солай бола тұра қажетті мөлшері өте аз – не бары 100 -150 мкг. Йод – адамның қалыпты өсуі мен дамуына қажетті микроэлемент. Қазақстанның бүкіл территориясы бұл минералдың мөлшері тұрғысынан жұтаң өлкеге жатады. Бұл йод тапшылық пен жемсаудың кеңінен таралуына соқтыруы мүмкін. Бұл мәселесін шешу, әсіресе, Қазақстан үшін маңызды. Өйткені қазіргі таңда біздің елімізде йод жетіспеушілігінің тиімді алдын алу бағдарламасының жоқтығы тұрғылықты халықтың әртүрлі топтарында қалқанша безінің эндемиялық ұлғаюына әкеліп соқтыруда [5, 6].

Жұмыстың мақсаты.

Әртүрлі ауыз су құрамының қалқанша безінің ұйымдасу құрылымына және олардан бөлінетін гормондар мөлшеріне әсерін зерттеу.

Зерттеу міндеттері.

- 1) Бақылау тобындағы егеуқұйрықтардың физиологиялық тіршілік жағдайы барысындағы қалқанша безінің ұйымдасу құрылымын зерттеу.
- 2) Егеуқұйрықтар қалқанша безінің ұйымдасу құрылымына құрамы әртүрлі ауыз суының әсерін зерттеу.
- 3) Құрамы әртүрлі ауыз су қабылдаған егеуқұйрықтардың қалқанша безі ұлпаларының құрылымындағы морфологиялық өзгерістерді салыстырмалы сипаттау.
- 4) Құрамы әртүрлі ауыз судың ішіндегі ағзаға тиімді әсер көрсететінін анықтау.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы.

- 1 Алғашқы рет егеуқұйрықтардың қалқанша безіне әртүрлі ауыз су құрамының созылмалы әсер көрсетуі зерттелді: алынған мәліметтер жасушалардың морфологиялық ұйымдасуында дистрофиялық, деструктивті өзгерістер мен мембранотроптық эффект түрінде бұзылыстар жүргенін көрсетті.
- 2 Алғашқы рет әртүрлі ауыз су құрамының әсерінен жануарлардың қалқанша безі құрылымында дамыған бұзылыстардың динамикасы гистологиялық және микроскоптық әдістердің көмегімен зерттелді. Әртүрлі ауыз су құрамының созылмалы әсері кезінде қалқанша безіндегі фолликулалар эпителийінің ісінгені, ондағы жасушалар пішінінің өзгергені, ал кейбір жасушалардың вакуолизацияға ұшырағаны көрсетілді.
- 3 Қалқанша безіндегі бірқатар фолликулалардың қуысы секретке толы болатыны, кейбір фолликулалар арасында фолликула аралық ісіктер дамығаны, гиперсекреция кезінде фолликулалар эпителийіндегі жасушалар ядросы гипохромды болып келетіні анықталды.
- 4 Әртүрлі ауыз су құрамының қалқанша безі құрылымында өзгерістер туындатып, атқаратын қызметінде ауытқулар жүріп, онда синтезделетін гормондар мөлшеріне ықпал көрсететіні анықталды.

- 5 Тассай суына күнделікті қажетті мөлшердегі йодты қосу қалқанша безінің ұйымдасу құрылымына тиімді әсер көрсетіп, одан бөлінетін гормондардың қандағы мөлшері қалыпты болғаны көрсетілді.

Суды көп мөлшерде ашқарынға, физикалық жаттығулардан кейін және әсіресе моншадан кейін ашқарынға бірден ішуге болмайды. Суды асықпай, аздап жұтып ішу керек [7].

Адам денсаулығы ауыз судың сапасына тікелей тәуелді. Осыған байланысты ауыз суға мемлекеттік санитарлық талаптар қойылады. Олардың негізгілері: иісі мен дәм көрсеткіші 2 балдан аспауы керек; түсі 200-тан төмен, мөлдірлігі 30 см-ден артық; лайлығы 2 мг/л-ден аз, кермектілігі 7 – 100 ммоль болуы керек. Ауыз судың кермектігін анықтайтын кальций, магний тұздары аз болса, адам сүйегінің морттылығы өсіп кетеді. Фтордың ауыз судағы мөлшері 0,7 – 1,5 мг/л-ден төмен болуы – флюороз және кариес, темірдің, кобальт, мыстың жетіспеуі – анемия, бордың аз болуы асқазан, никельдің кем болуы – көз ауруларына шалдықтырады [8].

«Халыққа арналған ауыз судың қауіпсіздігіне қойылатын талаптардың техникалық регламенті» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 13 мамырдағы № 456 Қаулысымен бекітілді [9]. Соңғы жылдары жүргізілген зерттеулер адам ағзасына минералдануы 1500 мг/л жоғары және 30-50 мг/л төмен ауыз судың жағымсыз әсер ететінін көрсетті. Бұндай су шөлді нашар қандырады, асқазан жұмысын нашарлатады, ағзадағы тұз – су алмасуды бұзады. Көп уақытқа дейін судың минералдануына оның шашты және кірді жууға жарамдылығына ғана ескеріп келді, ал зерттеулер көрсеткендей судың минералдануы адам ағзасына тікелей әсер етеді. Енді алынған ғылыми мәліметтер бойынша, мысалы, суда кальций және магний тұздарының көп болуы атеросклерозға, тастың жиналуына, зат алмасу үрдістерінің бұзылуына алып келеді, яғни судың минералдануы адам ағзасына тікелей әсер етеді [10].

Көптеген химиялық реакциялар суға байланысты, ол көптеген биохимиялық реакциялардың негізгі анықтаушысы. Су асқорытуда, сорууда, тасымалдауда және қоретік заттардың қалдықтарын жасушадан, ағзадан шығаруда басты қызмет атқарады. Су токсиндердің, ыдырау өнімдерін залалсыз шығаруда және терморегуляцияда, энергия түзілуінде, буындарды майлауда, көбею процессінде де маңызды. Ағзада суға тәуелсіз бірде – бір жүйе жоқ. Су бұлшықеттер жиырылуы үшін де қажет. Бұлшықет талшықтары гидратация кезінде (сумен байланысқанда) қысқарады және дегидратация кезінде (судан босағанда) ұзарады. Ақуыз молекуласын қоршап тұрған су, сутегі атомдары арқылы электрондарды тасымалдайды [11,12].

Соңғы жылдары сумен қамтамасыз ету жүйесінің санитарлық – техникалық жағдайы эпидемиологиялық маңызға ие болып отыр. Тұрғындарды сапалы ауыз сумен қамтамасыз етудегі түрлі проблемаларды шешу үшін ондаған жылдар бойы санитарлық қызметкерлер, осы саладағы әртүрлі жоба иегерлері, техникалық және ғылыми ұйымдар мына бағытта жұмыстар атқаруда: Ауыз судың сапасын жан – жақты бағалау және ауыз судың химиялық құрамының, ондағы микроорганизмдер және вирустардың тұрғындардың денсаулық жағдайына тікелей әсерін және барлық жастағы тұрғындар топтарының ауру деңгейінің тікелей байланыстығын бағалау; Ауыз суды дайындау әдістерінің тәсілдері мен гигиеналық талаптарын бағалау, су көздерін жаңа, тиімді коагулянттармен, флокулянттармен, сүзгіш және дезинфекциялаушы материалдардың санымен қатар антикаррозиялық жабындысы бар құбырларды қолдану; Ауыз су және су көздерінің сапасын бағалауды жетілдіру; Су құбырларындағы қатты және сұйық қалдықтарды жою әдістерін және токсикалық классын анықтау; Тұрғындарды сапалы ауыз сумен қамтамасыз етудің аймақтық бағдарламасын, тұжырымдамасын дайындау [13, 14].

Тұрғындарды сапалы ауыз сумен қамтамасыз ету мемлекеттік маңызы бар және оған жан – жақты қаруды талап етеді [15].

Қалқанша безінен бөлінетін гормондардың биохимиялық талдау нәтижелерін салыстырғанда әртүрлі ауыз су құрамының қалқанша безі гормондарына түрліше әсер ететіндігі анықталды:

1. Тассай минералды ауыз суын берген егеуқұйрықтар тобының қалқанша безі бөлетін гормондар мөлшеріндегі өзгерістер, осы судың кейбір көрсеткіштері бойынша, без қызметіне жағымсыз әсер еткендігін көрсетеді. Мысалы, жалпы Т4 және жалпы Т3 – тың мөлшерлерінің жоғарлауы, бұл қалқанша без қызметінің жоғарлағанын, яғни патологиялық өзгеріс бар екендігін көрсетеді [16].
2. Тассай минералды суына күнделікті адам ағзасына түсетін йод мөлшері қосылған су берілген егеуқұйрықтар тобының қалқанша безінен бөлінетін гормондардың мөлшерін бақылау тобымен салыстырғанда, барлық көрсеткіштерінде ешқандай өзгерістер анықталмады. Өйткені Т4 және Т3 – тың мөлшерінен аз ғана жоғарлау (2,66 мкЕд/мл және 2,23 мкЕд/мл). Бұл топтағы жануарларға берілген судың жағымды әсер көрсеткенін анықтайды.
3. Тассай минералды суына күнделікті адам ағзасына түсетін йод мөлшерінен он есе артық йод қосылған жағдайдағы егеуқұйрықтар тобының қалқанша безі гормондарын бақылау тобындағымен салыстырғанда: ТТГ деңгейінің төмендеуі және Т3 мөлшерінің төмендеуі, ал Т4 – тың мөлшерлерінің жоғарлауы жүргені анықталды. Бұл осы топқа берілген судың қалқанша безінің ұйымдасу құрылымына кері әсер тигізіп, оның қызметіне әсер көрсеткенін дәлелдейді. ТТГ гормоны секрециясының төмендеуі стандартты емделу немесе операциядан кейінгі емделу кезінде қабылдаған препараттың сәйкес еместігінен және қалқанша безінің антигендеріне антиденешіктердің болуымен анықталады.
4. Тазартылған су берілген егеуқұйрықтар тобының қалқанша безі бөлетін гормондары бақылау тобымен салыстырғанда барлық көрсеткіштерінің өзгерген. ТТГ –ның деңгейі төмен, Т4 – тың мөлшері аз мөлшерде төмендеген, ал Т3 – тың мөлшерінің жоғарылағаны анықталды. Бұл, өзгеріс те осы топқа берілген судың қалқанша безі қызметіне жағымсыз әсер көрсеткенін байқатады.

Барлық топтардың биохимиялық нәтижесін салыстыра отырып қалқанша безі қызметіне және одан бөлінетін гормондардың мөлшеріне Тассай суына күнделікті қалыпты мөлшердегі йод қосылған жағдайда жағымды әсер көрсеткені анықталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Когонова, З.И. Действие питьевой воды, измененной по водородно-кислородному составу, некоторые биохимические показатели экспериментальных животных /З.И.Когонова, Р.И.Михайлова, А.Ю.Сковронский, И.Н.Рыжкова // Гигиена и санитария. – 2009. -№ 5. – С. 43-44.
2. Руководство по гигиене водоснабжения /под ред. С.Н.Черкинского. - М.: Медицина, 1975. – 298 с.
3. Тәжібаев, Ш.С.Оқушылардағы анемияның, йод тапшылықтың және витаминдер жетіспеушілігінің алдын алу туралы / Ш.С.Тәжібаев, Ф.Е.Оспанова, А.А.Ерғалиева, А.П.Сарсембаева. - Астана –Алматы, 2008. –350 б .
4. Медиханова, Г. Йодсыз өмірдің мәні азаяды /Г.Михайлова //Егемен Қазақстан. - 2009. - 31 қазан.

5. Лопатин, С.А. Современные проблемы водоснабжения мегаполисов. /Лопатин С.А., Нарыков В.И. и др. //Гигиена и санитария.- 2005.- N4.-С.20-25.
6. Медетов, Ж.Б. Показатели химического состава минеральных вод ЮКО и их гигиеническое требование / Ж.Б.Медетов, А.У. Абдразаков и др. //Вестник Южно-Казахстанской мед. академии.- 2004.- N18,19.-с.160-162.
7. Программа "Питьевые воды" //Экологическое образование в Казахстане.- 2006.- N1(7).- С. 2-12.
8. Терентьева, А.Л. Особенности химического состава питьевой воды в Петрозаводске /Терентьева А.Л., Лунина Н.В. //Гигиена и санитария.- 2005. - N3.-С.53-54.
9. Сухоруков, Г. Вода и здоровье. /Сухоруков Г. //Экологическое образование в Казахстане. - 2008. - N1.- С.27-30.
10. Совершенствование нормативной и методической базы бактериологического мониторинга качества питьевой воды. /А. Е. Недачин и др. //Гигиена и санитария.- 2007. - №5 - С. 36.
11. Кузьмин, С.В. Актуальные проблемы профилактической медицины в Уральском регионе. – Екатеринбург, 2002. – С. 58 – 65.

*Мыргыясова М. А.ст. препод
Актюбинского университета им.С.Баишева*

ВЛИЯНИЕ ВОДЫ С РАЗЛИЧНЫМ СОСТАВОМ НА ЩИТОВИДНУЮ ЖЕЛЕЗУ

Резюме

В настоящее время в связи с загрязнением окружающей среды, происходит загрязнение и питьевой воды. В связи с этим, целью нашего исследования является изучение действия питьевой воды различного состава на структурную организацию клетки щитовидной железы.

Ключевые слова: Гидратация, гипертиреоз, гомеостаз, десмосома, кретинизм, Миксидема, нефропатия, пролиферация, флокулянт, церулоплазмин, цитолизис.

*Murgisova M.A..
Aktobe University by S.Baishev
Teacher of department «Ecology»*

INFLUENCE OF WATER WITH DIFFERENT COMPOSITION ON THYROID GLAND

Annotation

At present in connection with contamination surrounding ambiances, occurs and contamination drinking water. A study of the action of drinking water of the different composition is In this connection purpose of our study on structured organization of the hutch of the thyroid gland.

Key words: hydration, hyperthyroidism, homeostasis, desmosome, cretinism, myxedema, Nephropathy, proliferation, flocculant, hepatocuprein, cytolysis.

УДК 502.3/7

*Омарова Г.А. ст. преподаватель
Актюбинский Университет им.С.Баишева*

СПОСОБ ВЫРАЩИВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИ ЧИСТЫХ ПРОДУКТОВ НА ЗАГРЯЗНЕННЫХ ХРОМОМ ПОЧВАХ.

Аннотация

Данная работа посвящена изучению механизма накопления ионов хрома в растениях, выращенных на почвах сильно загрязненных этими ионами и поливаемых водой с высоким содержанием ионов хрома (VI).

Ключевые слова: Почва, хром, бор, загрязнение, миграция

О воздействии ионов хрома на человека и животных имеется обширная литература. Хром отнесен к эссенциальным элементам, однако, больше описаны его токсические свойства. [1-3].

В Актюбинской области Западного Казахстана имеются опасные для биосферы региона антропогенные загрязнения соединениями хрома (III, VI).

Соединения хрома, как и другие чужеродные соединения, могут поступать в организм человека и животных с водой и пищей например, с овощами. Концентрация того или иного иона в растениях тесно связана с содержанием его в почве. Вместе с тем вопросы воздействия ионов хрома на растения и факторы, влияющие на их накопление, а также механизм проникновения этих ионов в растения освещены в литературе недостаточно.

Вовлечение в миграцию хрома приводит к следующему распределению: 0,5%- в растворимых формах в речной воде, 0,6%- в ионообменных формах в данных отложениях и в почве, 2,7% - в легко извлекаемых оксидах марганца, 28,3%- в органической фракции (связанный с гуминовыми веществами хром), 67,9%- в легко извлекаемых оксидах железа.

Установлено, что в аэробных условиях только первые две формы являются биологически доступными, что составляет приблизительно 1,03-1,05%. [3].

Имеется и потенциально доступная фракция. Это кислоторастворимая фракция, которая составляет приблизительно 2-11%. [3]

Данная работа посвящена изучению механизма накопления ионов хрома в растениях, выращенных на почвах сильно загрязненных этими ионами и поливаемых водой с высоким (до 100 пдк) содержанием ионов хрома (VI). Объектами исследования были образцы почв с полей фермерского хозяйства Актюбинской области «Илекский», овощи, выращенные на полях этого хозяйства (капуста, свекла, перец, помидоры, баклажаны, картофель, арбузы, огурцы) и кроме того лук (перо), выращенный при различных условиях (в питательных растворах с добавлением ионов хрома (III) и хрома (VI) и в ящиках с почвами при различном содержании гумуса и фосфатов), при поливе растворами с различной концентрацией ионов хрома (III) и хрома (VI).

Определяли экспериментально: в почве - количественное содержание ионов хрома, марганца, подвижных фосфатов, гумуса и его восстанавливающую способность, в овощах - содержание хрома и марганца.

Содержание хрома в исследованных нами образцах почв превышало средние фоновые величины в 10-20 раз и составляло 198-320 мг/кг. В этих образцах почв отсутствовали растворимые в воде формы хрома, а обнаруживались только кислот

растворимые формы (экстракция 0,1н. раствором соляной кислоты). Содержание этой формы составило всего 1,26%.

Однако, как свидетельствуют многочисленные данные литературы и наши анализы, содержание хрома в овощах значительно превышало средние фоновые величины, особенно для картофеля. Из данных литературы, о содержании различных форм хрома, вовлеченных в миграцию, можно вывести следующее математическое соотношение и вычислить соответствующий коэффициент, который мы условно назвали «коэффициентом биологической доступности хрома».

$$K = a + b + c, \text{ где}$$

$a = (\text{водорастворимая форма}) / (\text{хром, связанный с оксидами марганца})$

$b = (\text{ионообменная форма}) / (\text{хром связанный гуминовыми веществами})$

$c = (\text{кислоторастворимая форма}) / (\text{хром, связанный с оксидом железа})$

Из данного соотношения видно, что основной переменной величиной, от которой может зависеть биологическая доступность хрома является величина, находящаяся в знаменателе - это хром, связанный с гумусом, так как его содержание подвержено постоянным изменениям. Уменьшение этой величины будет приводить к увеличению числителя и, соответственно, величины коэффициента биологической доступности. Увеличение знаменателя, то есть увеличение гумуса в почве, будет снижать этот коэффициент. Величина предлагаемого коэффициента по литературным данным будет следующей

$$K = \frac{0,5\% + 0,6\% + 6\%}{2,7\% + 28,3\% + 61,9\%}$$

По нашим данным:

$$K = \frac{0\% + 0\% + 1,26\%}{98,74\%}$$

Исходя из приведенных соотношений, следовало бы ожидать, что поступление ионов хрома в растениях на полях фермерского хозяйства «Илекский» должно было быть маловероятным. Однако, хром экспериментально был обнаружен в овощной продукции этого хозяйства. Следовательно, на поступление ионов хрома в растения оказывают влияние еще и какие-то другие факторы. По нашему мнению, таковыми в данных конкретных условиях являются: поступление ионов хрома(VI) с поливными водами, длительность сохранения ионов хрома (VI) в почве, количество и качество гумуса, наличие ионов марганца, железа, фосфатов, нитратов, частота полива. Анализируемые почвы оказались бедными по содержанию гумуса (до 2%). Еще меньше имеется активного гумуса, то есть гумуса, способного восстанавливать ионы хрома (VI) до ионов хрома (III). Определение активности гумуса - наша разработка.

Расчеты показали, что восстанавливающая способность исследованных почв весьма ограничена (до 1,5 % хрома на 1га).

После достижения максимума связывания, ионы хрома (VI) сохраняются в почве еще длительное время - в течение месяца. Это означает, что от полива до полива ионы хрома (VI) могут сохраняться в почве. Это весьма экологически опасный момент. Наличие свободных ионов хрома(VI), как известно очень сильных окислителей, во-первых, сказывается на восстанавливающей способности гумуса (она снижается), а во-вторых, способствует накоплению ионов хрома в растениях, так как ионы хрома (VI) быстрее проникают через корневую систему растений.

Концентрация хрома в луке, выращенном на питательном растворе, содержащем ионы хрома (VI), составила 0,8±0,56 мг/кг сырой массы. За такое же время в луке выращенном на питательном растворе, содержащем ионы хрома(III), концентрация последних оказалась в 4,1 раза ниже и составила 0,177±0,01 мг/кг.

Выяснилось, что ионы хрома (как трех, так и шестивалентные) оказывают угнетающее действие на развитие корневой системы лука в целом. При этом, более выраженное воздействие оказывали ионы хрома (III). Эти же ионы вызвали появление боковых корневых волосков. По-видимому, шла задержка деления в зоне быстро делящихся инициальных клеток основных корневых волосков. Это повлекло изменения в генетическом аппарате клеток, делящихся медленнее, что проявилось появлением зон новых инициальных клеток, деление которых в свою очередь подавлялось, но стимулировало появление новых инициальных зон и т.д.

Опасные наблюдения вместе можно рассматривать как процесс неконтролируемого деления клеток. Вероятно, это явление можно рассматривать как мутагенный эффект ионов хрома (III) и проявился он в виде приспособительной реакции. О мутагенном действии ионов хрома различной валентности у людей и животных в литературе уже сообщалось [3]. Нами было установлено, что ионы хрома (VI) в растениях не накапливаются. Накапливаются ионы хрома (III).

В опытах выращивание лука в ящиках с различными почвами было показано, что и на сильно загрязненных почвах можно выращивать экологически чистую продукцию (таблица 1)

Содержание хрома и марганца (мг\кг сырой массы) в перьях лука

Таблица 1

№ ящика	Содержание хрома	Содержание марганца
1. почва без добавок, полив раствором сульфата хрома-100 ПДК. Хром (III)	0,12±0,002	1,67±0,24
2. почва без добавок, полив раствором дихромата калия -100ПДК	0,72±0,24	10,01±0,98
3. почва +1% гумуса, полив раствором дихромата калия-100 ПДК	0,11±0,01	3,12±0,57
4. почва+ навоз или гумус+K ₂ HPO ₄ (из расчета 150 кг P ₂ O ₅ на 1га) полив раствором дихромата калия 100 ПДК	следы	1,66±0,24
5. почва +2% гумуса+ K ₂ HPO ₄ (из расчета 150 кг P ₂ O ₅ на 1га) полив раствором дихромата калия 100 ПДК	следы	1,31±0,17
6. интактная земля, полив водой (контроль)	0,02±0,002	1,53±0,23

Из таблицы отчетливо видно, что увеличение количества гумуса и фосфатов приводит к снижению содержания в луке как ионов хрома, так и ионов марганца. По нашему мнению, накопление марганца в растениях обусловлено теми же причинами, что и накопление хрома- низкая концентрация гумуса в почвах в сочетании со слабой восстанавливающей и связывающей способностью такого гумуса.

В опытах № 4и 5 удалось добиться того, что хром в растениях практически не обнаружен.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Грушко, Я.М. Вредные неорганические соединения в промышленных сточных водах /Я.М.Грушко. - Л.: Химия, 1979.-160 с.

2. Сарсенов, А.М. Научные основы решения экологических проблем при переработке хромитов и боратов Западного Казахстана /А.М.Сарсенов. - Ақтөбе, 2010. - 248 с.
3. Бигалиев, А.Б. Генетические эффекты ионов металлов /А.Б.Бигалиев. - Алма-Ата: «Наука», 1986.-100с.

*Омарова Г.А. аға оқытушысы
С.Бәйішев ат.Ақтөбе Университеті*

ХРОММЕН ЛАСТАНҒАН ТОПЫРАҚТА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТАЗА ӨНІМДЕРДІ ӨСІРУ ӘДІСІ.

Түйіндеме

Аталмыш жұмыс хром (VI) иондарымен қатты ластанған топырақта өсірілген өсімдіктердегі хром иондарының жинақталу механизміне арналған.

Кілт сөздер: Топырақ, хром, бор, ластану, миграция.

*Omarova G.A.
Aktobe University by S.Baishev
teacher of department «Ecology»*

METHOD OF GROWING ECOLOGICAL PRODUCTS ON MUDDY A CHROME SOILS.

Summery

This article is devoted problems to accumulation of Cr (III,VI) ions in plants, which growing on grounds, polluted these ions. It is possible to take ecological pure productions under special conditions in a case intensive contaminate ground Cr (III,VI).

Key words: soil, chrome, muddy, migration.

ОӘЖ 581.9;526..53;911.2;586.9

*Утеулиева Д.Т. б.ғ.к. аға оқытушы
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе Университеті*

ЕРКЕК БИДАЙЫҚ-ЖАТАҒАН БИДАЙЫҚ (ELYTRIGIA REPENS, AGROPYRON SIBIRICUM) ҚАУЫМДАСЫНДАҒЫ ОРГАНИКАЛЫҚ ЗАТТАРДЫҢ ҚОР ДИНАМИКАСЫ

Аннотация

Мақалада еркек бидайық-жатаған бидайық қауымдастығында жүргізілген зерттеулер нәтижесінде органикалық қор заттарының динамикасы берілген. Органикалық қор заттар динамикасына қарай отырып, қоршаған ортаның

қауымдастыққа әсері және сол ортаға қауымдастықтың бейімділіктері қарастырылған.

Кілт сөздер: Жасыл масса, қураған бөлім, төсеніш, тірі тамыр, өлі тамыр

Доминантты түрлері: *Elytrigia repens*, *Agropyron sibiricum*, *Artemisia lerchiana*. Серіктес түрлері: *Artemisia austriaca*, қылқан боз, ақбас түйе жоңышқа және т.б. 1-кестеде көрсеткендей гидротермиялық жағдайға байланысты, жасыл массаның ең жоғары мөлшері 2011 ж. шілде айында (28,8 ц/га), 2012 ж. маусым айында (38,82 ц/га) байқалды.

Жасыл массаның төмен мөлшері 2011 ж. қыркүйегінде (7,67 ц/га), 2012 ж. тамыз айында (0,6 ц/га) тіркелген, бұл айда жауын-шашын көлемі аз болды. Орташа маусымдық есеп бойынша жасыл масса 2011ж.-20,21 ц/га, 2012 ж.- 18,15 ц/га.

Қураған бөлім мөлшері 2011 жылдың мамыр айынан (22,12 ц/га) тамыз айына (67,97 ц/га) дейін 3 рет өсіп, қыркүйек айында (27,15 ц/га) 2,5 рет азайған. Ал 2012 ж. қураған бөлім мөлшері мамырдан (14,65 ц/га) қыркүйекке (52,45 ц/га) дейінгі аралықта 3,6 рет артқан. Қураған бөлімнің орташа қоры 2012 ж. 36,99 ц/га тең, 2011 ж.-34,16 ц/га.

Төсеніштің жоғарғы мөлшері екі жылда да қыркүйек айында байқалды (2011 ж.-67,7 ц/га, 2012 ж.-53,62 ц/га). Төсеніш мөлшерінің төмендеуі 2011 ж. маусым айында (23,15 ц/га), 2012 ж. мамыр айында (17,12 ц/га) байқалды.

Жер беті органикалық заттарының қоры 2011 жылдың тамызында (135,53 ц/га), 2012 жылдың қыркүйегінде (107,02 ц/га) көп.

Жер беті мортмасса қосындысы мен жер беті жасыл массасының ара қатынасы (D+L/G) маусымдық орташа есеппен 2011 ж. - 3,77, 2012 ж.-3,97 тең.

Тірі тамырдың максимальды мөлшері екі жылда да тамыз айында тіркелген 2011ж.-64,74 ц/га, 2012 ж.-63,82 ц/га. Минимальды көрсеткіші 2011 ж. мамырда (6,33 ц/га), 2012 ж. маусымда (31,35 ц/га) көрсетілген.

Тірі тамырдың орташа қоры 2011 жылмен (35,91ц/га) салыстырғанда 2012 ж. (43,25 ц/га) 1,2 рет артық. Өлі тамыр мөлшері 2011 ж. мамыр айынан тамыз айы аралығында өсіп, тамызда максимальды мәнге (76,72 ц/га) ие болып, әрмен қыркүйек айында (29,54 ц/га) 2,6 рет азайған. 2012 ж. өлі тамыр мөлшері қыркүйекте (54,38 ц/га) өсіп, маусымда (19,73 ц/га) азайған. Өлі тамырдың орташа қоры 2011 ж.-40,99 ц/га, 2012 ж.-34,29 ц/га.

Тірі және өлі тамыр ара қатынасының көлемі (R/V) 2011 ж. қыркүйегінде (1,42 ц/га), 2012 ж. тамызында (2,34 ц/га) көп, яғни бірден үлкен, демек, тамырдың ыдырауының жылдамдығы олардың жойылу жылдамдығынан артып кеткен және тамыр жүйесі қарқынды көбейген.

Бұл қауымдастың экологиялық көрсеткіші (R/G) маусымдық орташа мәні ж.-1,77, 2012 ж.-2,38 тең

Қауымдастың тіршілікке икемділігі (D+L+V/G+R) вегетациялық кезеңде орташа 2011 ж.-2, 2012 ж.-1,7 тең. Экологиялық көрсеткіші (R/G) өсімдік қауымының төтенше жағдайға бейімділігінің жоғары екенін көрсетеді.

Қауымдастың жер беті, асты сферасындағы барлық өлі мүшелердің қоры тірі мүшелердің қорына байланысы (D+L+V/G+R) қауымдастың тіршілікке икемділігін көрсетеді. 2011 ж. тіршілікке икемділігі бірден аз, қауымдастың тұрақтылығын, ал 2012 ж. бірден аздап үлкен (1,2), қолайсыз жағдайға өсімдік қауымдасының төзімділігін көрсетеді.

Соңғы кездері әртүрлі антропогенді әсерлерден осындай мал жайылымдық және шабындық жерлеріміз азайып, жем-шөптік маңызы бар өсімдіктерімізді арам шөптер алмасып, өсімдіктердің трансформациясы жүруде. Өсімдік жамылғысының

қазіргі жағдайы және биоәртүрліліктің жойылуы антропогенді факторлардың әсерінің деңгейіне бәріне бірдей байланысты емес. Негізгі өсімдіктер қауымдастарының биологиялық әртүрлілігін сақтау үшін дұрыс қолдана білу керек, жайылымдық күшті азайтуымыз тиіс, шабу кезеңінде дұрыс ұйымдастыра білуіміз керек. Бұл өсімдік қауымдастарында шамадан тыс жемшөп дайындалады, міне сондықтан табиғи жаңару төмендеп, түр құрамы азайып, азықтық өнімділігі төмендейді. Шөп шабуды міндетті түрде мөлшерге лайықты қылып және мерзімін сақтау керек.

Еркек бидайық-жатаған бидайық қауымдасының өнімділігінің негізгі сипаттамасы

Кесте-1

Сипатта- -ма	Өл- шем	2011 ж.						2012 ж.					
		V	VI	VII	VIII	IX	Хорт	V	VI	VII	VIII	IX	Хорт
G	ц/га	25,47	28,27	28,8	10,86	7,67	20,21	28,65	38,82	21,72	0,6	0,95	18,15
D	ц/га	22,12	23,95	29,62	67,97	27,15	34,16	14,65	36,85	39,9	41,12	52,45	36,99
L	ц/га	39,15	23,15	23,62	56,7	67,7	42,06	17,12	28,75	36,37	40,35	53,62	35,24
R	ц/га	6,33	18,85	47,66	64,74	41,97	35,91	35,18	31,35	43,95	63,82	41,97	43,25
V	ц/га	13,73	26,13	58,84	76,72	29,54	40,99	44,87	19,73	25,21	27,26	54,38	34,29
+L	ц/га	61,27	47,1	53,24	124,67	94,85	76,22	31,77	65,6	76,27	81,47	106,07	72,23
D+L/G		2,4	1,66	1,85	11,48	12,36	3,77	1,1	1,69	3,51	135,8	111,6	3,97
G+D+L	ц/га	86,74	75,37	82,04	135,53	102,5	96,43	60,42	104,4	97,99	82,07	107,02	90,38
G+R	ц/га	31,8	47,12	76,46	75,6	49,64	56,12	63,83	70,17	65,67	64,42	42,92	61,4
R+V	ц/га	20,06	44,98	106,5	141,46	71,51	76,9	80,05	51,08	69,16	91,08	96,35	77,54
R/G		0,25	0,66	1,65	5,96	5,47	1,77	1,22	0,8	2,02	106,3	44,18	2,38
R/V		0,46	0,72	0,81	0,84	1,42	0,87	0,78	1,59	1,74	2,34	0,77	1,26
G+R+D +L+V	ц/га	106,8	120,35	188,5 4	276,99	174,0 3	173,3 3	140,47	155,5	167,1 5	173,15	203,37	167,92
D+L+V/ G+R		2,3	1,5	1,5	2,6	2,5	2,0	1,2	1,2	1,5	1,7	3,7	1,7

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБТЕТТЕР

1. Быков, Б.А. Введение /Б.А.Быков //Биологическая продуктивность растительности Казахстана. - Алма-Ата, 1974.- Б.5-14
2. Фартушина, М.М. Современное состояние экосистем Зап. Казахстанской области /М.М.Фартушина //Труды Международной научно-практической конференций, экология. - Уральск, 1997.- Б.71-91

*Утеулиева Д.Т. к.б.н. ст преподаватель
Актюбинского университета им.С.Баишева*

ЗАПАС ОРГАНИЧЕСКИХ ВЕЩЕСТВ (ELYTRIGIA REPENS, AGROPYRON SIBIRICUM) В СООБЩЕСТВЕ

РЕЗЮМЕ

В статье даны результаты исследования динамики запаса органических веществ в растительном сообществе. При изучении динамики элементов органических веществ выявлено влияние окружающей среды на растительное сообщество и их адаптацию.

Ключевые слова: зеленая масса, засохшая часть, живой корень, мертвый корень

*Uteulieva D.T.
Aktobe University by S.Baishev
Teacher of department «Ecology»*

ELYTRIGIA REPENS, AGROPYRON SIBIRICUM ASSOCIATIONS DYNAMICS OF ORGANIC SUBSTANCES

Summary

The paper examines the results of research on dynamics of organic substances in vegetation. The influence of environment on vegetation and its adapfation was revealed during the studying thedynamic of organic substances elements.

Key words: green mass, dried part, living root, dead root.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 801'1

*Абильдаева К.М. к.п.н., доцент,
Актюбинский университет им.С.Баишева*

К ВОПРОСУ О МНОГОЯЗЫЧИИ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Население Западного Казахстана заинтересовано в дальнейшем развитии государственного языка как одного из признаков государственного суверенитета, а также в развитии русского и английского языков как языков межнационального и международного общения, способствующих развитию нашей страны, ее экономики – то есть в целом поддерживает политику триединства языков. Основным для решения языковых проблем в Республике, в частности, в Западном Казахстане, мы считаем учет региональной специфики.

Ключевые слова: язык, национальный, языковая ситуация, политика триединства языков, социолингвистический аспект, региональная специфика

Исследование языковых ситуаций является многоаспектным и включает в себя различные вопросы, связанные с этнодемографической и социальной структурой общества, языковой компетенцией населения, развитием национально – русского и русско–национального двуязычия [1, 17].

Изучение взаимовлияний социальной и лингвистических факторов, анализ процесса и результатов взаимодействия контактирующих языков расширяет научное представление о природе и функциональных особенностях билингвизма, пополняет базу данных научно-исследовательских изысканий по двуязычию в социолингвистическом аспекте. В науке еще нет общепринятого и единого понимания языковой ситуации, что объясняется отсутствием детальной шкалы признаков применительно как к одноязычной, так и многоязычной среде.

Двуязычие в Республике Казахстан имеет свою историю становления и развития. Несмотря на наличие ряда работ по языковой ситуации в Казахстане (например, труды З.К.Ахметжановой, А.М.Абасиловой, Б.А.Гадзиевой, Г.А.Досмухамбетовой, М.М.Копыленко, Б.И.Ракишевой, С.Т.Саиновой, Ж.С.Смагуловой, Э.Д.Сулейменовой, Г.С.Суюновой, К.М.Текжановой, Д.Д.Шайбаковой, Н.Ж.Шаймерденовой), открытой остается проблема региональной языковой политики. Обзор имеющихся работ показал, что проблемы двуязычия Западного Казахстана освещены недостаточно, поэтому актуально описание казахско-русского двуязычия на территории Западного Казахстана, в частности в Актюбинской области [2, 146].

В речевом общении представителей разных национальностей выбор языка общения является важным фактором, в частности, речевое поведение зависит от ситуации, в которой собеседники находятся. Переключение с одного языка на другой происходит при смене ситуации, при желании показать знания второго языка, языка своего собеседника, в целях расположить к себе собеседника, либо при ущербной компетенции второго языка.

Сегодня в многонациональном Казахстане сложилась ситуация двуязычия, когда почти все население страны владеет русским языком, являющимся для них языком межнационального общения или родным и языковая ситуация представлена билингвизмом и бикультурализмом [3, 29-33].

В процессе изучения многоязычия в Западном Казахстане учеными[4] выяснено, что в результате длительного проживания на одной территории представителей разных национальностей происходит взаимовлияние и взаимопроникновение их культур, и это способствует формированию общности ценностей и самосознания, воздействует на языковое сознание, а также приводит к возникновению добрососедских отношений и идентификации населения как части одного целого – народа Казахстана, к межнациональному согласию в стране. Сегодня деление по национальному признаку не является доминирующим в языковом сознании казахстанцев.

Основные проблемы развития казахского, русского и английского языков (обобщенные данные) приведены ниже в таблице 1.

Основные проблемы развития казахского, русского и английского языков

Таблица 1.

Казахский язык	Русский язык	Английский язык
отсутствие возможности изучения языков: нехватка материальных ресурсов, нехватка времени, удаленность курсов от места проживания, отсутствие языковых курсов и т. Д.		
низкое качество обучения: устаревшие методики преподавания, неудовлетворительная техническая оснащенность классов, нехватка учебников и словарей		
отсутствие достаточной языковой среды		
недостаток информации о существующих языковых курсах		
более удобно использовать другие языки		
по мнению респондентов, язык «труден в изучении»	язык очень трудный для тех, кто начинает его учить с азов	-
отсутствие должного уважительного отношения к языку	обесценивание языка и отрицательное отношение к его носителям	отсутствие острой необходимости в применении языка препятствует его развитию
широкое употребление русского языка	уменьшение количества русских школ	-
отсутствие налаженных механизмов, обеспечивающих изучение и использование языка	-	отсутствие налаженных механизмов, обеспечивающих изучение и использование языка
проблема патриотизма молодежи, «стеснительность» в употреблении языка	-	-
смешение казахского и русского языков	смешение казахского и русского языков	-

Согласно полученным данным анкетного опроса рекомендации респондентов были обработаны и объединены в таблицу 2:

Рекомендации респондентов по развитию трех языков в Западном Казахстане

Таблица 2

Казахский язык	Русский язык	Английский язык
проведение активной языковой политики в форме семинаров, языковых курсов, циклов уроков по языкам (газеты, журналы, радио, телевидение), языковых курсов на базе рабочего места, конкурсов на уровне организаций на знание языков, дистанционного обучения и т.д.		
улучшение преподавания в средних, высших учебных заведениях, а также в обучающих центрах и языковых курсах		
организация бесплатных курсов или курсов на льготной основе		
создание языковых центров с высококвалифицированными работниками и новыми, интересными методиками обучения		
организация обучения трем языкам с детского сада		
периодическое проведение исследований с целью отслеживания проблем в данной сфере и их своевременного решения		
проведение тренингов и семинаров с целью повышения квалификации преподавателей языка		
информационная работа с населением, с целью повышения значимости языка и уважения к нему	-	-
постепенное внедрение языка во все сферы жизни	-	постепенное внедрение языка во все сферы жизни

Выводы:

1. В связи с историческими и территориальными факторами развития Западного Казахстана по-прежнему большой процент населения использует русский язык как основной на бытовом и на профессиональном уровне.

Казахский язык с каждым днем занимает все большее место и все чаще употребляется в различных сферах жизни общества. Согласно полученным данным, на бытовом уровне он занимает такое же весомое место, как и русский язык. На профессиональном уровне оба языка применяются одинаково часто. Отмечается более редкое его использование в научной сфере.

2. Население осознает всю важность и необходимость владения казахским языком, открываются новые центры и курсы по изучению языков, в том числе государственного, процент владеющих казахским языком довольно высок, однако степень владения населения английским языком и его роль в жизни общества региона по-прежнему остаются низкими.

Согласно полученным данным, большая часть респондентов осознает необходимость изучения казахского языка, как для себя, так и для своих детей. Они хотели бы выучить государственный язык или улучшить свои знания. Уровень владения населения английским языком довольно низок.

Население Западного Казахстана заинтересовано в дальнейшем развитии государственного языка как одного из признаков государственного суверенитета, а также в развитии русского и английского языков как языков межнационального и международного общения, способствующих развитию нашей страны, ее экономики – то есть в целом поддерживает политику триединства языков [5].

3. Население Западного Казахстана интересуется ходом проведения языковой политики, знает принятые нормативные акты в данной сфере. Респонденты

заинтересованы в дальнейшем развитии лингвистического капитала и предлагают меры для решения выявленных проблем в сфере использования и применения языков.

По результатам исследования в Актюбинской области применения казахского, русского, английского и других языков в различных сферах жизни можно сделать вывод, что наиболее востребованными языками являются казахский и русский. Процент востребованности **казахского языка** колеблется от 29% до 57% в зависимости от изучаемой сферы применения.

Процент востребованности **русского языка** колеблется от 29% до 59% в зависимости от изучаемой сферы применения. Участники углубленных интервью также отметили, что в русском языке населением допускается много грамматических и лексических ошибок. Процент востребованности **английского языка** очень низок, он колеблется от 1% до 2,5%.

Также респондентами были высказаны мнения о том, что они не останавливают свой выбор на одном языке и используют наравне казахский и русский, казахский и английский, русский и английский языки. Реклама как особый речевой жанр оказывает заметное влияние на современное общество. В связи с тем, что реклама на баннерах и в СМИ является широко распространенным средством привлечения внимания населения к сбываемой продукции и услугам, её читает почти все население. На вопрос об уровне использования государственного языка в средствах массовой информации половина участников интервью дала положительную оценку, отметив, что он используется очень активно. 38% респондентов высказали мнение, что казахский язык используется наравне с русским языком, т. е. «50 на 50%». 3% участников интервью отметили, что вещание на теле- и радиоканалах идет в основном на казахском языке, и им хотелось бы, чтобы русский язык употреблялся так же активно.

Сегодня языковая политика в Республике Казахстан направлена на развитие государственного казахского языка. Полный переход делопроизводства на государственный казахский язык в данный момент Казахстане, на наш взгляд невозможен, поскольку представляет собой многоэтапный процесс, и каждый этап требует большой работы.

Было бы значимо: 1) способствовать сохранению билингвизма, что позволит поддержать государственный язык и сохранить знание русского языка; 2) усовершенствовать методику преподавания государственного языка и создать центры по обучению новым технологиям обучения языкам; 3) организовать бесплатные курсы обучения как государственному, так и английскому языку; 4) при трудоустройстве ввести систему поощрения за знание казахского, русского и английского языков; 5) оберегать языковое многообразие страны.

Основным для решения языковых проблем в Республике, в частности, в Западном Казахстане, мы считаем учет региональной специфики. Языковое планирование обязательно должно базироваться на результатах социолингвистических исследований в регионах страны, на материалах переписи населения, статистических данных. В качестве перспективных направлений управления языковой ситуацией следует признать создание научных центров социолингвистических исследований. Проблемы функционирования развития генеалогической и типологической классификации языков регионе должны стать основными объектами региональной языковой политики.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Верещагин, Р.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма) / Е.М. Верещагин. – Москва : Издательство Московского университета, 1969. – 160 с.
2. Жанпеисова, Н.М. Языковая ситуация в Актюбинской области: социолингвистическое исследование уровня владения государственным языком работниками организаций и предприятий / Н.М.Жанпеисова, Ж.Т.Уталиева. - Актөбе: «Принта», 2009.- 146 с.
3. Алтынбекова, О.Б. Этноязыковые процессы в Казахстане: монография / О.Б.Алтынбекова. - Алматы: Экономика, 2006.- 416 с.
4. Сулейменова, Э.Д. Языки народов Казахстана. Социолингвистический справочник / Э.Д.Сулейменова, Н.Ж.Шаймерденова, Д.Х.Аканова. – Астана: «Арман-ПВ», 2007.- 303 с.
5. Дьячков, М.В. Миноритарные языки в полиэтнических (многонациональных) государствах. /М.В.Дьячков.- М.: ИНПО, 1996.-114 с.

*Әбілдаева К.М. п.ғ.к.,доцент
С.Бәйішев ат.Ақтөбе университеті*

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨПТІЛДІК МӘСЕЛЕ ЖАЙЫНДА

Түйін

Батыс Қазақстан тұрғындары мемлекеттік тілдің егемендігіміздің бір белгісі ретінде дамуына, сонымен қатар орыс және ағылшын тілдерінің еліміздің, экономикамыздың өркендеуіне ықпал ететін ұлтаралық және халықаралық қарым-қатынас тілі ретінде қызығушылық танутуда, яғни үш тұғырлы тіл саясатын толығымен қолдайды. Республикамызда, әсіресе Батыс Қазақстанда тіл мәселесінің негізгі шешімі өңірлік ерекшелікке назар аудару деп есептейміз.

Кілт сөздер: тіл, ұлттық тіл, тілдік жағдаят, үштұғырлы тіл саясаты, әлуметтік лингвистикалық аспект, өңірлік ерекшеліктер

*Abildayeva K.M.
candidate of Pedagogical sciences, associate professor
Aktobe university named after C.Baisheva*

THE PROBLEM OF MULTILINGUALISM IN WESTERN KAZAKHSTAN

Summary

The population of Western Kazakhstan is interested in further development of the state language as one of the signs of the national sovereignty, and in the development of Russian and English language as languages of interethnic and international communication, that contributes the development of our country, its economics – that is as a whole supports the policy of the trinity of languages. We think that the main solution of language problems in the Republic, in particular, in Western Kazakhstan is a regional perspective.

Keywords: language, national, language situation, the policy of the trinity of languages, sociolinguistic research, a regional perspective

УДК 811.512.122:811.111

Есенова Қ.Е. фил.ғ.к. доцент
С.Бәйішев атындағы АУ
Мукашева С.А. магистранты
С.Бәйішев атындағы АУ

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ АРАҚАТЫНАСЫ

Аннотация

Фразеологизмдер тілдік қолданыста әр уақыттың салт-дәстүріне, әдет-ғұрыптарына, мәдениетіне, психологиясына, тарихына байланысты қалыптасып, тілдік қолданыста дамып өрбіген.

Түйін сөздер: фразеология, мәдениет, тіл, лексикология

«Фразеология» термині кең мағынада алғанда, белгілі бір тілдегі тұрақты сөз тіркестерінің барлық түрлерінің жиынтығы деген ұғымды білдіреді. «Фразеология» грек тілінің «*phrasis*», яғни «сөйлемше және ұғым, білім» деген сөздерінен алынған. Тілімізде қолданылатын жеке сөздермен бірге көптеген ерекше қалыптасқан сөз тіркестері және сөйлемшелер бар: *бүйректен сирақ шығару, төбесі көкке жеткендей болды, көз бояу, жүрегінің түгі бар, ат үстінде ұйықтады т.б.* Тұрақты сөз тіркестерінің мағынасы ғасырлар бойы қалыптасып, ел аузында көп айтылып, жалпы халыққа түсінікті болып кеткен. Тұрақты тіркестердің қалыптасуына қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстар, әр түрлі іс-қимыл, бастан кешірген жағдайлар т.б. себеп болады: *«ащы ішектей созылды»* деген тіркестің пайда болуына әуел баста қойдың ішек-қарнын ашу жағдайы себеп болған. Ащы ішек ашуға қиын, әрі ұзын, адамды әлекке салады, ұзаққа созылады. Осыдан келіп ауыспалы мағынада бұл тұрақты тіркеске айналып, *«ығы-жығы қылатын, баяу әрекет, қимыл»* деген мағыналарға қатысты айтылады. Мағынасы жалпыға белгілі, грамматикалық байланысы жағынан бір бүтін болып, қолданылуы дәстүрге айналған тұрақты сөз тіркестерін тіл білімінде кейде фразеологиялық орам немесе фразеологизмдер деп атай береді. Фразеологизмдерге идиома, фраза, мақал-мәтелдер жатады. Фразеологизмдердің өзіне тән негізгі қасиеттері: 1) дайын тілдік единица ретінде жұмсалады; 2) жалпыға бірдей танылған қолдану заңы болады; 3) мағына бірлігі сақталады; 4) екі сөзден кем болмайды.

Ә.Болғанбайұлы мен Ғ.Қалиев: «Фразеологизмдердің өз алдына дербес лингвистика саласы екендігін танытатын негізінен үш белгісі бар. Олар: 1) даяр қалпында жұмсалып белгісі, 2) мағына тұтастығы, 3) тіркес тиянақтылығы» – деп көрсетеді [1, 178]. Фразеологизмдерге тән бұл белгілер әр кез бір-бірінен айқын ажыратыла бермейді. Сондықтан фразеологизмдерді топтастыру тіл біліміндегі күрделі мәселелердің бірі болып табылады.

Фразеология термині белгілі бір тілдегі фразеологизмдердің тұтас жиынтығы деген мағынамен қатар, тіл білімінің фразеологизмдерді зерттейтін саласы деген ұғымда да кеңінен қолданылады. І.Кеңесбаевтың авторлығымен шыққан «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» қазақ фразеологиясына ғана емес, қазақ тіл біліміне де қосылған елеулі үлес екендігін айтуға болады.

І.Кеңесбаев аталған сөздіктегі қазақ тілінің фразеологизмдері туралы жазған мақаласында фразеология туралы: «Тіл-тілдің өзіне тән ұлттық қасиеті оның барлық тарауларынан (ярустарынан) байқалатыны мәлім. Сол қасиет, әрине, тиянақты сөз

тіркестерінен де анық көрінеді. Тіл байлығын сөз еткенде сөз байлығы (лексикалық қор) деген топқа осы сөздікте қамтылған алуан түрлі фразеологизмдерді жай, жалпылай жатқыза салуға болмайды. Басқаша айтқанда сөз байлығын тексеретін тіл білімі саласын лексикология деп атайтын болсақ, фразеологизм байлығын тексеретін тіл білімі саласын фразеология деп атау әбден орынды», – деп жазады [2, 589]. Автор аталған еңбегінде қазақ тіліндегі фразеологизмдердің теориялық мәселелерін де жан-жақты қарастырып, болашақ ғылыми-зерттеу жұмыстарына бағдар боларлық ғылыми пікірлер айтқан. Қазақ тілінің фразеологиясын зерттеуші ғалымдардың қай-қайсысы болмасын өз зерттеу жұмыстарында бұл еңбекті басшылыққа алады.

Фразеология тұрақты сөз тіркестерінің жүйесін зерттейтін тіл туралы ғылымның бір саласы. Фразеология соңғы жылдары танымдық тұрғыдан біршама зерттеліне бастады. Мәселен, бұл салада еңбек етіп жүрген Р.Сыздық, Н.Уәли, Г.Смағұлова, С.Сатенова, Р.Авакова т.б. еңбектері бұған дәлел бола алады.

Фразеологизмнің қай-қайсысы болмасын бәріде ең алғаш халықтық сөйлеу тілі негізінде қалыптасқан. Сондықтан олар өмірдің барлық саласын қамтып, ішкі мазмұны жағынан өте бай келеді. Фразеологизмдер алдымен адамдардың ой-сезімін, ара қатынасын, өмір тануын білдіреді. Қазіргі таңда қолданылып жүрген фразеологизмдердің көбі адам эмоциясына қатысты болып келеді. Адам эмоциясына қатысты фразеологизмдердің бір тобы жеке тұрып адамның түрлі көңіл-күйін білдіретін болса, енді бір тобы контекст ыңғайына қарай эмоциялық реңкке ие болады. Яғни, фразеологизмдер эмоциялық реңкті айқын көрсетуге қызмет етеді. Мысалы *қуанды* деген сөз бен *екі езуі екі құлағына жетті, жерден жеті қоян тапқандай* *қуанды, төбесі көкке екі елі жетпеді* фразеологизмінің, *қорықты және жүрегі тас төбесіне шықты, төбе шашы тік тұрды, көзіне қос көрінді* фразеологизмінің, арасында мағыналық сәйкестік болғанымен, бұл сәйкестік толық балама бола алмайды, себебі *қуанды* және *қорықты* сөздерінде фразеологизмдердегідей экспрессивті реңк жоқ. Бұл мәселе туралы С.Сатенова сөз бен оған мағыналас фразеологизмдердің қолданыс ерекшелігіне қатысты білдірген пікірінде фразеологизмдердің ойдың астарлы, бейнелі болуына ықпалын айта келіп: «...іші өлген, сырты сау қос тағанды фразеологиялық тіркесін «қайғылы, уайымды, шерлі» тәрізді лексикалық эквиваленттерімен ұйқасын, үйлесімін тауып ауыстырғанымызбен, фразеологиялық тіркес қолданысындағыдай әсерлі, сазды болуы және жаны күйзелген адамның сезім дүниесін соншалықты дәл жеткізуі екіталай болар еді», – дейді [3, 47]. Тілдік қордағы фразеологизмдердің дәстүрлі қолданысынан басқа, жекелеген авторлардың фразеологизмдерді, оның ішінде эмоционалды реңкті фразеологизмдерді де құбылтып қолдануы жиі болмаса да шығарма тілінде кездесіп қалатын құбылыс. Бұл жөнінде ғалым С.Сатенова: «...тұрақты сөз оралымдарын автордың өңдеп, құбылтып, контекске сай орынды қолдануы ең алдымен пайдаланып отырған фразеологиялық тіркеске өзгеше түр-сипат беріп, микротекстің мәнділігін арттырып, экспрессивін күшейтеді» – дейді [3, 56].

Сондай ақ Г.Смағұлова: «...Жалпы фразеологизмдердің пайда болуы, жасалуы туралы сөз қозғалғанда осындай образдылықтың адамның жан-дүниесіне әсері, одан шығатын эмоциялық қорытынды үнемі тұрақты сөз тіркестерінің ерекшеліктерін айқындайтын талаптар екенін ескерсек, онда синоним фразеологизмдердің қатарларының өсуі мен кемуінің себептерін те іздеген жөн», – дейді [4, 37].

Фразеологизмдер мағынасына қарай бірнеше семантикалық топтарға бөлінеді. Кейбіреуіне тоқталып өтелік.

Соматикалық фразеологизмдер. Қазақ тілінде: *аузына шайнап бергенді жұта алмайды; қолыңмен істегенді мойныңмен көтер; екі көзі төрт болды, шаш ал десең, бас алады* т.б. Ал ағылшын тіліндегі соматикалық фразеологизмдер: *something is on*

(at) the tip of somebody's tongue (тілдің ұшында), in one ear and out the other (бір құлаққа кіріп, екінші құлағынан шығу; ақпа құлақ), zip your lip – don't talk (ауызды құлыппен құлыптап тастау) т.б.

Жан-жануарларға байланысты тұрақты тіркестер: бір оқпен екі қоянды ату; бір қазанға екі қошқардың басы сыймау, жерден жеті қоян тауып алғандай т.б. Ағылшын тілінде: *Every dog has his day* (итке де бақыт күні туар).

Достық пен дұшпандық ұғымын беретін фразеологизмдер: дұшпаныңа өлім тілегенше, өзіңе өмір тіле, дос басқа – дұшпан аяққа қарар т.б. Сол сияқты ағылшын тілінде: *The best mirror is an old friend* (ескі дос ең үздік сынаушы). *Where there are friends, there is wealth* (Достық бар жерде байлық бар) және тағы басқалар. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердің мағынасы осы тілдерде сөйлейтін ұлттың ежелден бергі өмірін жан-жақты айқындайды. Бұл фразеологизмдер тілдік қолданыста әр уақыттың салт-дәстүріне, әдет-ғұрыптарына, мәдениетіне, психологиясына, тарихына байланысты қалыптасып, тілдік қолданыста дамып өрбіген. Сондықтан да олар әр халықтың ерекшелігіне байланысты өсіп-өрбіп, сол халықтың ғасырлар бойы жинаған байлығының бірі болып табылады. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердің беретін ұғымы әр ұлттың өзіне ғана тән рухани өмірін суреттейді. Яғни, қос тілдегі фразеологизмдер ұлттық сезім, ұлттық мінез, ұлттық салт-дәстүр негізін айқындайды.

Фразеологиялық тұрақтылық дегеніміз – тіркестің мағынасының астарлы, образды болуы, бүтін тұлғаға ғана тән болуы. Фразеологизмдердің туу себебі фразеологиялану процесі болып табылады. Нәтижесінде сөз тіркесі түгелдей жаңа, туынды мағынаға ие болады, дайын күйінде қолданылатын тілдік материалға айналады. Көптеген фразеологизмдер ағылшын-қазақ тілаларлық фразеологиялық қорында семантикалық жолмен жасалынған. Ағылшын тіліндегі: *Keep one's nose to the grindstone* – мұрнынан шаншылып жүру. Екі тілдеде мағынасы «жұмыстан қолы босамау» деген ұғымды білдіреді. Тағы да, *Be in smb's pulse* – тамырын басу – «ақырын пікір, сыр тартып көңілін бөлмек болу» деген мағынада қолданылады.

Ағылшын тіліндегі фразеологизмдердің қалыптасуына әдеби тілмен қатар терминологиялық және кәсіби лексика негіз болған. Мысалы, *talk shop* – «көпшілік жерде жұмыс жайлы сөйлеу» мағынасын білдіреді, яғни «shop» – «шеберхана» ұғымында қолданылады. *to turn face about* – «көзқарасын (мінезін) күрт өзгерту» мағынасын білдіреді. Әскери терминология бойынша «солға шыр айналу» деп аударылады екен.

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердің пайда болып, қалыптасуынан әрбір тілдің өзіндік ерекшеліктерін байқауға болады: *Move heaven and earth* (жер мен көкті жылжыту) қазақ тіліндегі баламасы «айды аспанға шығару», яғни таң қалдыру ұғымын береді. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің қалыптасуына ертегілер, аңыз-әңгімелер, эпостық жырлар негіз болған. Ағылшын тіліндегі тұрақты тіркестер, идиомалар көбінесе ертегілерде, жай және құрмалас сөйлемдерде көп қолданылады. Мысалы:

1. *He was too soft – hearted and could not refuse money to his children and relatives whenever they asked for it.* Бұл жердегі идиома «soft – hearted» «жұмсақ жүрек» (қазақша қайырымды, қолы ашық) деген мағынаны білдіреді.
2. *When the boy asked his parents to allow him to learn to play piano, they agreed because they knew he had a good ear for music.* Бұл жердегі идиома «good ear for music». Мұны сөзбе-сөз аударсақ, «good ear» – «жақсы құлақ» дегенді білдіреді, яғни қазақша баламасы «күйма құлақ».

Қорыта келгенде, ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердің қалыптасуына ағылшын және қазақ ұлттарының тарихи, рухани және материалдық мәдени дәстүрлері негізі себеп болған деген тұжырым жасауға болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қалиев, Ғ. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы мен фразеологиясы / Ғ.Қалиев, Ә. Болғанбаев. - Алматы: Дәуір, 2003. - 247 б.
2. Кеңесбаев, К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі / К.Кеңесбаев. - Алматы: ҚазАқпарат, 2007. - 356 б.
3. Сатенова, С. Қос тағанды фразеологиялық тіркестердің авторлық қолданысына қарай өзгеруі /С.Сатенова // Тіл тарихы және сөз табиғаты. - Алматы: Ғылым, 1997. - Б.85-89.
4. Смағұлова, Г. Фразеологизмдердің синонимдік қатарлары /Г. Смағұлова. - Алматы: Ғылым, 1997. - 96 б.

*Есенова Қ.Е, к.ф.н., доцент
АУ им.С.Баишева
Мукашева С.А. магистрант
АУ им.С.Баишева*

СООТНОШЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

Особенности формирования фразеологизмов в казахском и английском языках.

Ключевые слова: фразеология, мәдениет, тіл, лексикология

*Esenova K.E. Aktobe university named after S.Baisheva,
kandidate of philology sciences, associate professor
Mukasheva S.A. Master
Aktobe University named by S.Baishev*

THE COORESPONDENCE OF PHRASEOLOGICAL UNITS OF KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

Resume

Features of formation of phraseology in the Kazakh and English languages.

Key words: phraseology, culture, language, lexicology

УДК 81.36.7.628

*А.А.Қарағұлова магистрант
С.Байшев атындағы Ақтөбе университеті*

ҚАЗАҚ, ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ОДАҒАЙ СӨЗДЕРДІҢ ШЫҒУ ТЕГІНІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ.

Аннотация

Одағай сөздерері қазіргі тілдегі ең аз зерттелген сала болып табылады. Осы мақалада қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі одағай сөздердің этимологиясы қарастырылған.

Түйін сөздер: одағай сөздер, этимология, алғашқы сөздер, лексика

*“All present life is just an interjection
An “Oh” or “Ah” of joy or misery,
Or a “Ha!ha!” or “Bah!” – a yawn or “Pooh”
Of which perhaps the latter is most true.”*

Одағай сөздер алғашқы қауымдық құрылыс дәуіріндегі адамдардың жануарлар дыбыстарын эмоцияны шығаруда қолданылатын қарапайым дыбыстарға, яғни одағай сөздерге айналдырды дегенге негізделеді. Олардың пайымдауынша, басқа сөздердің барлығы да осылайша пайда болды. Бұл көзқарасты XVIII ғасырда Ж.Ж. Руссо да ұстанған еді.

Одағай сөздері кез келген тілдің сөздік қорына еніп қана қоймай, туынды сөз жасауға да қатысады, орыс тілінде *ах, ох* және *ахать, охать* болса, ал қазақ тілінде одағайлар субстантивтеліп, түрлі қосымшалар арқылы сөйлемнің қалыпты мүшесінің қызметін атқарады. Қазақ тілінде «*Аһлап, уһлеп әзер жеттім*», ағылшын тілінде «*All those ohs and ahs*» т.с.с. түрінде кездеседі. Алайда мұндай сөздер тілдік қорда көп кездесе бермейді, тіпті дыбыс еліктеуіштерінен де біршама кем түседі десе болады. Сондай-ақ, осы теорияны ұстанушылар тілдің шығу тегін оның экспрессивті міндетімен байланыстырады. Мұндай міндеті болғанына қарамастан, тілде экспрессияға қатысы жоқ, ойды білдіруде олардың басқа да қызметтері болатынын, олардың аса маңызды рөл атқаратынын ескеру керек. Бұл тіпті тілдің туындау себебі болуы да ықтимал. Оларды ішкі сезім мен көңіл қалауынан ғана пайда болады деу ағаттық болар. Себебі олай болса, эмоциясы бар жануар екеш жануар неге сөйлемейді деген сауал туары анық. Сонымен қатар, бұл теория өзінің ішкі қалауы, толғанысы, сезімі арқылы ғана сөйлеп үйренген «тілі жоқ адамдардың» бар екенін болжайды.

Мүмкін, адам ішкі сезім-түйсінулерін алғашында дыбыстар арқылы білдірген шығар.

«Ух!» - деп, мүмкін, ежелгі қоғамдағы аңшы баспанасына маралды сүйреп әкелген кезде, жерге тастай салып, өзінің ішкі жеңілденуін білдірсе керек. Ал оның отбасы мүшелері осы дыбысты әрбір ауыр жұмыс аяқтаған сайын қайталауы да мүмкін.

«Ого!» - осылайша аңшының қызы әкесінің әкелген үлкен маралын көріп, өз таңданысын білдіруі мүмкін.

«Уф!» - бұл аңшы жұбайының пышақтың жоқтығынан, маралды сүйір таспен мүшелеп отырып, шаршағаннан шығарған дыбысы шығар.

«Ай!» - аңшының кішкентай ұлы отта тұрған ыстық еттің бір түйірін ұстап, қолын күйдіріп алғанда шығарған дыбысы болған шығар [1;25].

«Еңбек етудегі дыбыстаулар» теориясы алғашында тілдің шығу себебінің нағыз материалистік теориясы болып көрінері анық. Бұл теория XIX ғасырда өрескел материалистердің (Л. Нуаре, К. Бюхер) еңбектерінде пайда болып, қауымдық еңбектену барысында көп қолданылатын айқайлардан пайда болған дегенді айтқан. Алайда бұл «еңбек етудегі дыбыстаулар» жұмысты қарқынды етудің құралы, олар ештеңені білдірмейді, тіпті эмоцияны білдіреді деп айтуға келмейді. Олар тек еңбектену кезіндегі сыртқы, техникалық құрал болып табылмақ. Бұл «еңбек етудегі дыбыстаулардан» тілдік сипатқа ие бірде бір функцияны табу мүмкін емес, себебі олар коммуникациялық та, номинациялық та, экспрессивті де емес.

Одағай сөздер – қазіргі тілдегі ең аз зерттелген сала.

Одағай дегеніміз – көбінесе адам сезімінің алуан түрлі күйін білдіретін дыбыстар сияқты болып келеді. Бірақ олар жай ғана дыбыстар емес, жұртшылыққа әбден түсінікті болып, белгілі дағды бойынша сөз ретінде пайдаланылатын дыбыстар. Олар жұртшылыққа әбден түсінікті болып қалыптасқандықтан, жай ғана дыбыстардың қатарынан шығып, белгілі сөзге айналған [2;125].

Академик Л.В. Щерба одағайларды «анық емес, бұлыңғыр категорияға» қосып, осы сөз табына қатысты көзқарастардың әржақтылығына байланысты оны «өкінішті кемшілік» деп атаған [3;97]. Одағайларды зерттеу тарихында екі қарама-қайшы тұжырымдаманы қарастыруға болады. Олардың алғашқысы М.В.Ломоносовтың есімімен байланысты. Осы тұжырымдама одағайлардың ғылыми тұрғыда қарастырылуына жол ашқан. Кейінірек осы бағытта А.Х.Востоков, Ф.И.Буслаев, А.А.Шахматов, В.В.Виноградов еңбек етті. Бұл ғалымдар одағай сөздерді сөз ретінде қабылдап, оларды сөз табы ретінде мойындады, олардың құрылымын, сөйлемдердегі функциясын, олардың қалыптасу тарихын зерттеді. Одағай сөздерді зерттеуде академик В.В.Виноградовтың үлесі зор. Оның пікірінше, одағай сөздерді зерттеу тірі ауызекі сөйлеу тіліндегі синтаксистік зерттеудегі маңызы зор [3;69]. Одағай сөздердің өзіндік ерекшелігін В.В.Виноградов эмоцияны, сезімді білдірудің тікелей құралы бола тұра, сөйлеу жүйесінде негізгі де, көмекші де болмастан, айрықша орын ала отырып, сөздердің түрлі класымен функциялық тұрғыдан жақындай түсетінінен байқаған.

Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі бірқатар одағай сөздердің этимологиясын қарастырайық.

Одағай сөздердің атауыш сөздерден шыққаны белгілі. Қандай да бір лексеманың сезім мен эмоцияны жеткізудің тікелей құралы рөлінде, грамматикалық қарым-қатынасты көркемдеуде жиі қолданылуы немесе көмекші морфемаларының қатарына ауысуы (грамматикалану) олардың лексикалық мәнін жоғалтуы мен көп жағдайда фонетикалық өзгерістерге ұшырауымен қатар жүрген.

Ежелгі орыс тілінің ауызекі стилінде таңданысты білдіретін жиі қолданылатын одағай сөздердің бірі *ба* болған, мысалы: *Ба! Кого я вижу!* *ба* сөзі түркі тіліндегі *бақ* ~ *бағ* ~ *bah* етістігінен шыққан, яғни 'қара' деген мағынаны береді. Бұл одағай қазақ тілінде сұрау есімдігінің демеулігі ретінде қолданылады. *Мынау сенің кітабың ба?* фонетикалық тұрғыдан өзгере отырып, сүйсіну, мақұлдау, қуаныш, таңдану және ренжу, шамдану, шеттету, өкіну, қайғыру, алаңдау сияқты жаңымды және жағымсыз эмоцияны білдіретін одағай сөздер жылдам дамыды; кейде олар белгілі бір адамның назарын аударту үшін қолданылды: *бай-бай, па, пай, па*. Осылай, мысалы, қазақ тіліндегі қарастырылған одағай сөздің нұсқалары *па* – сүйсіну, келісу; таңдану; шеттету; *бай-бай*– ренжу, *пай*– келісу, мақұлдау; *nah, nah-nah*– таңдану, келісу; *пай, пай-пай*– таңдану; шамдану; орыс тілінде *бе!* - жиіркену сияқты сезімдерді білдіреді.

Сөйлеу барысында назар аудартуда қолданылатын, түбірі мағыналы етістік болып келетін ‘қарау’ типологиялық жағынан ұқсас тіркестер бар, мысалы: *Эй, девушка, мы ищем соловья*, *Паш, азамат, жарайсын!* *‘Ну, ты – молодец!’*, *Уа, қалайық!* *‘О, люди!’*, *Look here! ~ Look! ‘Послушай(те)!’, Ну!* – назар аударту үшін қолданылатын одағай (таңдануды, қапалануды, шамдануды, т.с.с. тудыратын бір нәрсені көрсету кезінде): *Гля-гляди; А ну-ка, гляди сюда! Гля, а чего ж это она мимо своего дома пошла.* Таңдану немесе шамдану одағайы ретінде *ишь (видишь)* деген сөздің қысқартылған түрі ретінде; *Ишь ты! Ишь, городские, – платок мой им, видишь, не нравится.* Яғни, *"Ах ты, господи!"* тіркесі *‘Смотри ты, боже!’* мағынасын береді.

Чу одағайы ‘естіп тұрсың ба?’ деген мағынада қандай да бір дыбысқа назар аударуға шақыруды білдіреді: (*Чу!Трещит!*). *Чутье, чувство* зат есімдері, *чуткий* сын есімі және т.б. біртүбірлі сөздер болып табылады. *Чувство (сезім)* – сырттан алған әсерді сезіну, қабылдау және оның әсерінен бір нәрсені сезіну, уайымдау, түсіну қабілеті. Олай болса, орыс тіліндегі “*чуют*” етістігі мен “*чу!*” (*чуй*) одағайы түркі тілінен кірме сөздер болуы әбден мүмкін. Қазақ тілінде *түй* ‘түсіну; біліп қою, сезу; ескеру, назар аудару’ етістігі бар, *түйсік* сөзі ‘сезіну, сезім; сана-сезім’ және диалект. *түйін* ‘сезу’. Түркі тілдерінде жоғарыда аталған *түй-* ‘сезіну, сезу; есту, білу’ етістігінің сингармониялық нұсқасы кездесетінін атап өту керек. Етістіктің келтірілген мағыналары *көкейге (ақылға)* *түй* ‘түсіну, түйсіну’, тура мағынасы ‘ақылға түйін етіп байлау (санаға бекіту)’; салыст. ежелгі нидерланд. *tunen* ‘өру’, шығыс-фриз. *tunen* ‘өру, тоқу’ метафоралық тіркесінің негізіндегі тікелей *түй* ‘түйінді байлау’ сөзінің туындысы болса керек. Мұндай жағдайда *түй* (турецк. *döv-*) етістігінің мағынасы ертеректегі ‘соғу ұру; ұнтақтау’ мағынасының, ал *түйіс* етістігінің мағынасы ‘қақтығысу, тию, кездесу’ мағынасының негізінде пайда болуы да мүмкін, - деп болжайды Н.З Гаджиева.

Ағылшын тіліндегі *hit* ‘соғылу, қақтығысу; кездесу; таңқалдыру, мақсатқа жету’ (‘кездейсоқ’) табу, шабуылдау (ойға); ұстап қалу (ұқсастық)’ сөздері мен қазақ тіліндегі *қақ-* ‘соғу, қағу’, ‘ұстау, ұстап алу (ойды)’ сөздер мағынасының дамуын салыстырсақ. Ағылшын лексикасында екі бір түбірлі сөз бар: *tie* ‘байлау; тарту; міндеттеу’ және *tight* ‘қатты байланған (түйінге қатысты); қысылған, тығыз; тар; қиын; ұстамды (тілдесу кезінде)’. Түркінің *tüg-* - *tüu-* және ағылшынның *tie, tight* арасындағы фонетикалық түр жақындығы мен мағынасының нақты ұқсастағы олардың адамның соққы көмегімен заттарға әсер ету идеясын көрсететін және мұндай соққымен қатар жүретін дыбысқа еліктеу нәтижесінде туған ортақ ностратикалық *taq - toq - tuq - tiq* түбірлерден шыққанын болжауға мүмкіндік береді, дейді Б.А. Серебренников. Семантикалық даму мен мағыналық дифференциялану барысында ежелгі сөздердің фонетикалық нұсқалары нақты бір әрекетті, нақты бір мінез-құлықтың объектіні манипуляциялауын білдіре бастады. Сонымен қатар, соққылар көмегімен жасалатын әртүрлі операцияларды білдіретін сөздерде біртіндеп фонетикалық алшақтық арқылы қолдау тапқан жалпылау семантикасы ‘бірнәрсе істеу’ дами бастады (ағылш. *do* ‘істеу, жасау’, неміс. *tun* ‘істеу, жасау’, орыс *деять*, түркі тіліндерінде етістік тудырушы жұрнақтар: *-da, -de, -ta, -te, -la, -le*) [4;285] .

Айда одағайы ‘кеттік’ деген мағынаны бере отырып, бұйыру одағайы болып саналады және адамды бір ортақ әрекет жасауға шақыру мақсатында жиі (Айда орманға) қолданылады. Ол түркінің *ayda ~ hayda*, ‘гони’. *Айда, кеттік! Айда, жүр! ‘Ну, пойдем!’; ‘Давай сходим!’; ‘Давай, свожу-ка я тебя в кино!’* бұйрық райлы етістіктен туындаған ұқсас семантикалы *айда* ‘поехали; пойдем; ну! ну-ка! давай!’ деген сөздерінен шыққан. *Айда* ‘гони’ етістігінің жоғарыда көрсетілген мағынада одағайға алмасуы көшпенділер негізінен атты көлік құралы ретінде пайдаланғанымен түсіндіріледі.

Түркінің а ~ ә жалғаулығының одан да ежелгі түрі ретінде генетикалық тұрғыдан ал бұйыру жағынан етістіктен асып түсетін оған синонимдес ал одағы мойындалған, ‘ал’ бірқатар түркі тілдерінде сақталып қалған. Қазақ тілінде қарастырылып отырған етістікте грамматикалық омонимдер пайда болған: 1) қарама-қайшы ал одағайы салыстыру және қарама-қарсы қою мағынасында *Абай жазба әдебиетінің тұлғасы, ал Жамбыл ауызша әдебиетінің тұлғасы* ‘Абай – крупная величина литературы письменной, а Джамбул – устной ее формы’; *Ал, сен болсан, шариат былай деп, кұнаһар сөзін айтасын.* ‘Однако ты, трактуя шариат, произносишь грешные слова’; *Сен танымадын, жігітім, ал мен таныдым* ‘Ты не узнал, юноша, а я узнал’); 2) оқиға тізбегін әңгімелеу барысында күрделі синтаксистік бүтін сөйлем құрамына жаңа сөйлем енгізуге немесе оқиғаның дамуына қатысты сұрақ қоюға көмектесетін көмекші көз: *Ол тамақтанды, ал одан кейін дем алу үшін жатты.* ‘Он поел, а затем лег отдохнуть’; *Берік жазып отыр, ал Серік кітап оқып отыр.* ‘Берик пишет, а Серик читает книгу’; *Ал, сонымен не болды? ‘Ну, а затем что случилось?’*); 3) немесе басқа ойға ауысуын көрсетеді (*Ал, енді басқа өлең айтып берейін.* ‘Спою-ка другую песню’); ‘*Ал, қалқам, өзіңніңде, балаңның да қарны ашып келе жатқан шығар, ұялмаңдар*’, – дейді. ‘Говорит: “Ну, дорогая, сама ты и ребенок твой, видимо, пришли голодными, не стесняйтесь”’); 4) бұйыру, өтіну немесе тілек білдіру түрінде бұйрық беруді білдіретін ал ‘ну’ одағайы (*Ал, кеттік! ‘Ну, иди’, Ал, дайындал! ‘ну, готовься’, Ал, тыңдаңдар! ‘ну, послушаем’*), түсініспеу, келемеждеу, қарсылық білдіру (*Ал, енді не дейсің? ‘Ну, а теперь что скажешь?’*), көбінесе сұрақ қою ырғағында айтылады (*Ал, сонда не болмақ? ‘Ну, и что будет тогда?’*); 5) назар аудару үшін қолданылатын одағай (*Ал, Шоқан, сен енді кадет корпусының оқушысы боласын.* ‘Ну, Чокан! Отныне ты будешь учеником кадетского корпуса’); 6) ‘солай делік; солай деп ойлайық’ деген мағынада қолданылатын ал демеулігі (*Ал, мен ұтып алдым, сонда не? ‘Ну, выиграл я! И что в том?’*); 7) орыс тіліндегі ну одағайына сәйкес (Ну на него кидаться, ну его бить) күшейткіш демеулік ретінде ол аталған әрекеттің қарқындылығын көрсете алады (*Ал кеп соқты ‘И давай его бить’; Ал кеп оны құсты ‘И его стало рвать’*).[5;75]

Осы мақалада қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде кездесетін бірқатар одағай сөздерге жүргізілген этимологиялық талдау нәтижелері, Еуразиядағы көптеген халықтар тілдеріндегі белгілі бір лексикалық-грамматикалық ұқсастықтардың табылуы Ескі Дүниенің қос бөлігінде бірдей түркілердің ғасырлар бойы атқарып келе жатқан маңызды рөлі туралы айтуға мүмкіндік береді. Мал шаруашылығымен айналысқан тайпалық одақтар алып алқаптарда отырықшы халықтардың жекелеген жетістіктерін сіңіріп, таратып қана қоймай, өздері де мәдениет жаратушылары бола білді. Материалдық және рухани жетістіктермен өзара ұлтаралық алмасу тарихи үдерісін зерттеу, соның ішінде құрлықта жазыла жайғасқан көшпелілердің мифологиялық көзқарасы мен ежелгі түркі диалектісі сонау заманнан жер шаруашылығымен айналысқан халықтардың мәдениеті мен тілдеріне тигізген әсерінің сарқыншақтарын іздеу өркениеттің пайда болу және даму проблемаларын зерттеудегі ең қызықты бағыттардың бірі болып қала бермек.

ПАЙДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Фолсом, Ф. Книга о языке /Ф. Фолсом. – М.: Прогресс, 1977. – 162 с.
2. Потиха, З.А. Как сделаны слова в русском языке. Справочник служебных морфем: Пособие для учителя / З.А. Потиха – Л.: Просвещение, 1974. – 125 с.
3. Гаджиева, Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Синтаксис / Н.З. Гаджиева, Б.А.Серебренников. – М.: Наука, 1986. – 304 с.

4. Греков, В.Ф. Пособие для занятий по русскому языку / С.Е. Крючков, Л.А. Чешко. – Изд.32-е. – М.: Просвещение, 1983. – 256 с.

*Карагулова А.А. магистрант
Актюбинского университета им. С.Байшева.*

ЭТИМОЛОГИЯ НЕКОТОРЫХ МЕЖДОМЕТИЙ КАЗАХСКОГО, РУССКОГО, АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Резюме.

Статья посвящена проблеме этимологических параллелей в структуре одной из малоисследованной в языкознании группы слов, называемых междометиями, в казахском, русском, английском языках.

Ключевые слова: междометия, этимология, лексика.

*Karagulova A.A.
Graduate student at the University of city
Aktobe named after S.Baisheva*

ETYMOLOGY SOME INTERJECTIONS OF KAZAKH, RUSSIAN, ENGLISH LANGUAGES.

Summary.

Article is devoted to a problem of etymological parallels in structure of one of the group of the words called by interjections low-investigated in linguistics in the Kazakh, Russian, English languages

Keywords: interjections, etymology, first vocabulary.

УДК 81'37

*Ж.Сұлтан, ф.ғ.к., доцент
Мубаракова А.А. - 2 курс магистранты
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті*

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҰРАҚТЫ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ СЕМАНТИКАСЫ

Аннотация

Берілген мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі тұрақты сөз тіркестерінің семантикасы сөз болады. Екі тілдегі фразеологизмдер салыстырылып берілген.

Кілт сөздер: тіл, мәдениет, фразеологизм, семантика, концепт.

Тіл ғасырлар жемісі, халық мұрасы, ұлттық құбылыс екені баршаға белгілі. Бір тіл бір ұлтты танытады. Яғни, кез-келген халықтық ойлау ерекшелігі оның ұлттық

тілінде көрініс табады, халық даналығы, дүниетаным көзқарасы тілінде түйінделеді. Тіл қазынасына жататын көкейге қонымды, бейнелі, алуан түрлі тұрақты тіркестер, олардың тілдік табиғаты, заңдылықтары, құрылымдық ерекшеліктері әлемдік тілдердің көпшілігінде зерттеліп келе жатқаны белгілі. Себебі, олардың шығу төркіні, көнеленуі, мағыналық құрылымы, тұлғасы жағынан және стильдік тұрғыдан өзіндік ерекшеліктері бар. Осы көркем, мазмұны терең, көлемі шағын-қабат тіркес, тізбектердің танымдық мәні ерекше. Фразеология – «phrasis» – орам, сөйлемше «logia» – ұғым, ілім деген грек сөздерінен жасалған термин. Бұл атау негізінен екі түрлі мағынада қолданылады. Біріншіден, тілдегі тиянақты тұрақты сөз тіркестерін қазіргі және тарихи даму тұрғысынан зерттейтін тіл білімнің бір саласы дегенді, екіншіден – белгілі бір тілдегі фразеологизмдердің тұтас жиынтығы дегенді білдіреді. Сондықтан болар фразеологизмдер көкейге қонымды, ықшам, ұтқыр да ұтымды сөз өнерінің тілдік және поэтикалық бұлақтары санатына жатады. Айшықты сөз өнерінің басым көпшілігі халықтың тұрмыс тіршілігінде, салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына, діни, наным-сеніміне байланысты туындаған. Олардың құрылымын, тілде қалыптасу кезеңдерін тұрақталу негіздерін зерттеу, сайып келгенде, оқырман қауымды оның тілдік табиғатынан хабардар етіп қоймай, сонымен қатар этнос өмірімен тұтастығымен ерекшеленеді.

Қазақ тіліндегі фразеологизмдерді зерттеуге деген құлшыныс академик І.Кеңесбаевтың «Қазақ тілі фразеологиялық сөздігі» атты көлемді еңбегінен етек бастаған. Бұл құнды еңбек тек қана қазақ тілінде ғана емес, бүкіл түркі тануға қосылған елеулі үлес деп қарауға болады. Автор аталған сөздіктің «Қазақ тілінің фразеологизмдері» бөлімінде қазақ тіліндегі фразеологиялық теорияның мәселесін жан-жақты қарастырып, біраз ілгері дамытқан. Қазақ тілінің фразеологизмдерін зерттеушілердің қай-қайсысы да бұл еңбекті қолданатыны айдан анық [1].

Фразеология тану ғылымында фразеологизмдердің басты белгілері, релеванттық қасиеттері ретінде үш ерекшелігі аталады:

- а) даяр қалпында жұмсалып белгісі;
- ә) мағына тұтастығы;
- б) тіркес тиянақтылығы.

Фразеологизмдердің дайын қалпында жұмсалып белгісі – тұрақты тіркестер қарым-қатынас процесінде, сөйлеу кезінде жасалынбайды, даяр қалпында біртұтас (бүтін, бірлік) единица ретінде жұмсалады. Фразеологиялық етістіктің бұл қасиеті оны еркін сөз тіркесімен салыстырғанда анық көрінеді. Мысалы: тамақ ішу, қолды жуу, үй тазалау және to love music, clever man, to build houses деген еркін сөз тіркестері қарым-қатынас процессінде, сөйлесу кезінде бір-бірімен емін-еркін тіркесіп айтылуынан жасалса, ас адамның арқауы, түймедейді түйедей ету, қой аузынан шөп алмас және mare's nest, small hours, husband's tea, т.б. тәріздес сөз тіркестер тіркескен күйінде, бүтін күйінде жадымызда айна қатесіз сақталады да, сөйлеу кезінде олардың сыңарлары (сөздер) сөйлеушінің қалауы бойынша тіркеспейді, бүтіннің бөлшектері тәрізді бұрыннан тіркесіп қойған қалпында, өлеңдегі қайырма тәрізді бұлжымай бір тұтас күйінде қолданылады. Мұндай қасиет тұрақты тіркестерге ғана емес, сонымен қатар лексикалық бірлік (единица) сөзге де тән. Мысалы: әдемі, жылдам, үндемеу, talk, laugh, smile деген сөзде және бұларға белгілі дәрежеде синонимдес болып келетін «үріп ауызға салғандай», «көзді ашып жұмғанша», «жұмған аузын ашпау», get a talk with, give a laugh, give a look, force a smile тәрізді фразеологизмдер дайын қалпында жұмсалып қасиетімен сипатталады. Мысалы, қазақ-ағылшын тілдеріндегі тұрақты тіркестерді салыстырсақ:

kill two birds with one stone - екі қоянды бір оқпен өлтіру;

cat and dog life - ит пен мысықтай өмір;

to pick up one's ear - құлақ түру;

to abound in courage - жүрек жұтқан болу;
to meet adversities with - бәлеге шалдығу, қырсыққа іліну;
to take advantage of something – бірдеңенің пайдасын көру;
justify somebody's confidence - біреудің сенімін ақтау;
talk nonsense, talk rubbish, talk rot - аузына түскенін оқтай;
take revenge, to cook one's goose - алдына келтіру;
to judge by appearances - сыртына қарап тон пішу;
aggress against a country - баса көктеп кіру;
to go are (over, for) - торығу (күйзелу) [2].

Тіркес тиянақтылығы да фразеологизмдердің ең негізгі белгілерінің біріне жатады. Тиянақты сөз тізбегіндегі сөздер әркімнің қалауынша емес, қалыптасқан белгілі бір жүйемен орналасқан. Өзара тығыз жымдасып орналасқан сөздердің жігі ажырамай тұрады. Олар бір-бірімен иін тіресіп, өзге сөзбен алмастыруға я болмаса, тұрақты орын тәртібін өзгертуге келмейді.

Мәселен, мұрнын көкке көтерді дегеннің орнына қолын көкке көтерді десек, мән-мағынасын мүлде өзгертіп жібереді, тұрақты тіркес еркін тіркеске айналып кетеді. Ал көк сөзін оның синонимі аспан деген сөзбен алмастырсақ (мұрнын аспанға көтерді), мағына тұтастағы онша бұзылмағанмен стильдік мәні солғындап, үйлесімі кемиді, құлаққа жағымды тимейді. Көтерген деген егістікті көтермеді, көтеріп тұр, көтермекші деп өзгерте беруге көнбейді. Тек өзінің сіресіп қалыптасқан қалпында қодануды талап етеді [3].

Сондай-ақ red tape, kick the bucket деген тұрақты тіркес құрамындағы red, kick деген сөздердің орнына blue, give немесе tape, the bucket дегеннің орнына radio, the ball деген сөздер қолданылмайды: егер бұлай етіп өзгертсек, олар тұрақты тіркес болудан қалады, немесе тіптен мағынасыз, түсініксіз, кей жағдайда сөз тіркесі болып мағына тұтастығынан айырылып қалады. Н.М.Шанский сөздің морфемалық құрамының тұрақтылық сипаты қалай болса, фразеологизмнің құрамынан және сыңарынан (компоненттерінің) орын тәртібінің тұрақтылық сипаты да сондай деп есептейді. Кейде тұрақты тіркес құрамындағы бір сөздің әр түрлі тұлғасынан әлденеше фразеологизмдер жасала берілуі де мүмкін [4, 72 б.]. Мысалы: жамбасы жерге тигенше (өле өлгенше), жамбасы жерге тиді (өлді, жер тастады), жамбасы жерге тимеген (ешкімнен жығылып көрмеген күшпі). Кей ретте жалғыз дыбыстың бір өзі-ақ тұрақты тіркестің мән-мағынасын бүтіндей өзгертіп жібереді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кеңесбаев, І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі / І. Кеңесбаев. – Алматы: Ғылым, 1977. – 632 б.
2. Смағұлова, Г. Фразеологизмдердің варианттылығы / Г. Смағұлова. – Алматы: Санат, 1996. – 420 б.
3. Болғанбайұлы, Ә., Қазіргі қазақ тілінің лексикалогиясы мен фразеологиясы / Ә.Болғанбайұлы, Г. Қалиұлы. – Алматы: Санат, 1997. – 187 б.
4. Шанский, Н.М. Фразеология современного русского языка / Н.М.Шанский. – Изд. 3-е. – М: Высшая школа, 1985. – 462 б.
5. Кеңесбаев, І. Қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестері / І. Кеңесбаев. – Алматы, 1954. – 706 б.
6. Аханов, Қ. Тіл біліміне кіріспе / Қ.Аханов. - Алматы: Мектеп, 1969. – 416 б.

*Ж.Сұлтан, к.ф.н., доцент
АУ им.С.Байшева
Мубаракова А.А.- магистрант 2 курса
АУ им.С.Байшева*

СЕМАНТИКА УСТОЙЧИВЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье анализируется семантика фразеологических сочетаний в казахском и английском языках. Также приведены сравнения фразеологизмов в обоих языках.

Ключевые слова: язык, культура, фразеологизм, семантика, концепт.

*Zh.Sultan PHD.,
Associate Professor
Mubarakova A. - 2 year master student
As Baishev University*

THE SEMANTICS OF PHRASES IN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

Annotation

In this article the semantics of Kazakh and English phrases are described. Furthermore given some comparisons of phrases in both languages.

Key words: language, culture, phrases, semantics, concept

УДК 81'271

*Сұлтан Ж. ф.ғ.к., доцент
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті
Жубанова И.А.
Филология мамандығының 2 курс магистранты
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті,*

«КӨПМӘДЕНИЕТТІ ЖЕКЕ ТҰЛҒА» ТҮСІНІГІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ- ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Аннотация

Мақалада «Көпмәдениетті жеке тұлға» түсінігінің теориялық-әдістемелік негіздері туралы айтылған.

Кілт сөздер: мәдениет, агро-мәдениет, тіл мәдениеті, көптілділік, құндылықтар, жеке тұлға, материалдық мәдениет.

«Мәдениет» сөзі тек XVIII ғасырда тұрақты түрде қолданысқа еніп, кең тараған. Алайда бұл сөз Рим антикасында пайда болды, ал латын тілінде «агромәдениет» дегенді білдірген, яғни жерді өңдеу, өсіру, егу. Бұл бастапқы мәні уақыт өте келе басқа, адамның жеке қасиеттерімен байланысты мағынаға ие болады. Ағарту заманы деген атпен тарихқа енген XVIII ғасырда мәдениет ұғымы тек рухани мәдениет болып шектеліп қалады [1]. Бастысы адамның білімділігі, оқығандығы және тәрбиелілігі болады. Мұнда білім шешуші роль атқарады, алайда сол кездің өзінде білімнің қажеттілігі айқын болды, бірақ мәдениетті болу үшін ол жеткілікті шарт емес екендігі де анық.

Ал, «Мәдениет» деген түсінікке тоқталатын болсақ, мәдениет - деген ұғымға беті-қолын жуғаннан бастап, адамзат ақыл-ойының қазіргі жеткен ең соңғы биігіне дейінгі барлық ұғым енеді, - деп М.И.Калинин атап көрсетеді. Мәдениет, оқу-ағарту, ғылым, өнер т.б. рухани өмір табыстарының жиынтығы, - дейді тілші-ғалым М.Балақаев өзінің «Қазақ тілінің мәдениеті» атты еңбегінде [6].

Мәдениет туралы түсінікке де әр ғалым әр түрлі анықтама береді. Қарап отырсақ, мәдениеттің өзі екіге бөлінеді екен. Материалдық және рухани мәдениет. Соның ішінде тіл мәдениеті рухани мәдениетке жатады. Ендігі жерде тіл мәдениеті сөз болмақ. Тіл мәдениеті студенттердің тілін ұстарту міндетін жүзеге асырудың амал-тәсілдерін көрсетеді.

Осы мәселені зерттеу тақырыбы ретінде ала отырып, алдымен тіл мәдениеті дегеніміз не деген сұраққа жауап іздедік. М.Балақаевтың жоғарыдағы мәдениет туралы айтқан анықтамасын ары қарай тіл мәдениетімен жалғастырсақ ол өз ойын былайша көрсетеді: «Тіл мәдениеті дегеніміз - тілдік тәсілдердің ширау, жетілу дәрежесі. Сонымен қатар, ол тіл жұмсаудағы ізеттілік, сауаттылық қана емес, тілдік тәсілдерді, фонетикалық, орфографиялық, орфоэпиялық, морфологиялық, синтаксистік, стильдік құбылыстарды ұқыпты, дұрыс қолдану дағдысы» [2].

«Тіл мәдениеті дегеніміз - сөйлеудегі, жазудағы сыпайылық, ізеттілік қана емес, сонымен қатар айқын ойлылық, сөзді дәл айыру шеберлігі, сөйлеу өнеріне шыныққандық», - деп анықтама береді Н.Уәлиев [7] өзінің «Сөз мәдениеті» атты еңбегінде.

Мәдениет туралы ғылым - мәдениеттануға келсек, ол кешірек, біздің ғасырда қалыптасты. Әрине, мәдениет одан бұрын да зерттелді. Тікелей мәдениетке арналған алғашқы жұмыстардың бірі ағылшын тарихшысы Э. Тайлордың «Ертедегі мәдениет» («Первобытная культура») (1871ж.) кітабы болды [3]. Бұл жұмыста Тайлор үлкен этнографиялық материалды зерттеу негізінде ертедегі (алғашқы) мәдениеттің нақты элементтерін суреттеп (әлемдік жағдайында), «анимизм» (латынның «anima» өмір бастауы, тірі зат, жан, өмір сөзі) - алғашқы адамның қоршаған ортамен қатынасы бойынша оның бүкіл практикалық тәжірибесін байланыстыратын бүкіл табиғаттың жандануына сену теориясына негізделген тұтас көрінісін берді.

Тайлор үшін эволюционист ретінде басты мақсат (яғни мәдениетті кенеттен болатын өзгерістер мен күйзеліссіз, оның біртіндеп дамуы мен өгеруі процесінде қарастыруды қолдайтын) «Жабайылықтан» «өркениетке» жету жолында адамзаттың мәдени бірлігі мен біркелкі дамуын көрсету болды. Бірақ эволюциялық процесті түсіндіру оның мәдениетті қалай түсінетіндігімен анықталады. Өркениетпен теңдесетін мәдениетті Тайлор былай анықтайды: «Мәдениет, немесе өркениет кең этнографиялық мәнде білімнен, сенімнен, өнерден, адамгершіліктен, заңдардан, әдет-ғұрыптардан және адамның қоғам мүшесі ретінде игерген басқа да қабілеттері мен әдеттерінен құралады».

Білімнің ерекше саласы ретінде мәдениеттің жалпы теориясын құру мүмкіндігі мен қажеттілігі бірнеше қайтара ұғынылды. «Мәдениеттануды» құруға талаптанған алғашқы зерттеушілердің бірі (ол мәдениет туралы ойлаудың даму феноменін

белгілеу үшін осы терминді ғылыми айналысқа енгізу қажеттілігін арнайы негіздейді) белгілі американ мәдениет антропологи Лесли Уайт болды. Ол «мәдениет туралы ғылымның синонимі ретінде» мәдениеттану терминін қолданудың негізін қалады. (Л. Уайттың негізгі еңбегі осылай аталады). Оның мәдениет ұғымы болмыстың ерекше объектісін, әлеуметтік құбылыстардың ерекше тобын қамтиды. Жүйе ретіндегі мәдениет индивидтен кейін тұрады: «Мәдениет» өзіне тән терминдермен түсіндірілу керек, алайда бұл әдеттен тыс болып көрінуі мүмкін, адамзатты зерттеудің тікелей объектісі адам емес, мәдениет болады»[4].

Л. Уайт мәдениетті жеке адамға және адамзат қоғамына тәуелсіз, дамудың ішкі логикасына ғана бағынатын объективті білім ретінде қарастырады. Ол мәдениетте ұйымдасқан тұтас жүйедегідей 3 қосалқы жүйені белгілеп көрсетеді:

- біріншісі (технологиялық) адамның табиғатпен өзара қатынасын, оның техникалық құралдары мен еңбек құралдарын, тұрғын үй типтерін және т.б. қолдануын сипаттайды;
- екіншісі (ресми) қоғамдық қатынастар мен оларға сай мінез-құлық типтерінен, туыстық жүйелерден, экономикалық, саяси, әскери, эстетикалық және т.б. қатынастардан тұрады;
- үшіншісі (идеологиялық) идеялардан, сенімнен, дәстүрден, әртүрлі білім түрлерінен құралады;

Қазіргі уақытта 500-ден астам анықтама бар. Зерттеушілер жүзден астам негізгі анықтамаларды талдап, оларды былай топтастырды;

- суреттейтін анықтамалар, олар өзінің негізінде Э.Тайлордың мәдени антропологиясының негізін салушы тұжырымдамасынан шыққан. Мұндай анықтамалардың мәні мынандай: мәдениет-бұл қызметтің, сенімдердің барлық түрлерінің жиынтығы, оған адамның жасаған барлық нәрселері (кітаптар, суреттер және т.б.), табиғатқа және қоғамға бейімдеу жолдарын білу, тіл, дәстүр, этикет жүйесі, этика, дін кіреді;
- тарихи, қазіргі кезеңге адамзат дамуының бұрынғы кезеңдерінен жеткен дәстүрлер мен әлеуметтік мұраның ролін айқындайды, яғни мәдениет тарихи даму нәтижесі болып табылады және барлық жасандыдан, адам қолынан шыққан заттан және ұрпақтан ұрпаққа мұраға қалдыратын құралдан, символдан, ұйымнан, жалпы қызметтен, көзқарастардан, сенімнен құралады;
- нормативті, яғни қабылданған ережелер мен нормалардың мәніне көңіл бөлетін. Мәдениет - бұл әлеуметтік ортамен анықталатын, индивидтің өмір салты;
- құндылықтар: мәдениет - бұл адамдар тобының материалдық және әлеуметтік құндылықтары, олардың институттары, әдет-ғұрыптары, мінез-құлық реакциялары;
- психологиялық: адамның нақты проблемаларды психологиялық деңгейде қалай шешетіндігінен шығады. Мәдениет - адамдардың табиғи орта мен экологиялық қажеттіліктерге ерекше бейімделудің барлық нәтижелерінен жинақталады;
- әлеуметтік - педагогикалық: мәдениет бұл адамның биологиялық мұра (генетикалық) ретінде алатын емес, үйренетін мінез-құлығы (әлеуметтендіру процесінде ие болады);
- құрылымдық: ұйымдастыру немесе модельдеу сәттерінің маңыздылығын белгілеп көрсетеді. Мәдениет - алуан түрде өзара байланысқан нақты белгілер жүйесі. Адамның негізгі қажеттіліктерінің маңына ұйымдастырылған, мәдениеттің материалдық және материалдық емес белгілі мәдениет ядросы (моделі) болатын әлеуметтік институттарды құрады;
- идеологиялық: мәдениет - бұл ерекше әрекеттердің көмегімен индивидтен индивидке ауысатын идеялар ағыны;

- символдық: мәдениет - бұл белгілер мен символдарды қолданудан тұратын немесе оған байланысты болатын, әртүрлі феномендер (материалдық заттар, әрекеттер, идеялар, сезімдер) ұйымы.

Жеке авторлардың еңбектерінде мәдениет әртүрлі көзқарас жағынан қарастырылады.

Көптеген ағартушы-философтар, мысалы, неміс ақыны және философы Ф.Шиллер мәдениетті ішкі, рухани байлығын сөз ете отырып, адамдағы адамшылық дәрежесі ретінде түсінген. Ф.Ницше мәдениетті халықтың өмір стилі ретінде анықтаған. Жоғарыда айтылған Л.Уайт оған дәстүрлер призмасынан қараған. Орыс философы Н. Бердяев үшін мәдениет «халықтың тірі тағдыры», «адам мен адамзаттың заңды жолы», «шығармашылық пен бостандықты жүзеге асыру ретінде» болған.

Басқа орыс ойшылы Н. Рерихтің тұжырымында «Мәдениет дегеніміз - қауымды құрметтеу». Мәдениет адамға деген махаббат. Мәдениет - қауымның қаруы. Мәдениет - құтқару жолы. Мәдениет - бұл қозғалтқыш. Мәдениет - бұл жүрек.

Ресей философы В. Библер «пирамида тәрізді линза - мәдениет» туралы жазады, оның шыңы адам тағдырын өздігінен қалыптастыру мен өздігінен өзгертудің ұйымдасқан актісі ретінде адамдық мәннің өздігінен бүлінуі болып саналады.

Философ А.Лосевтің пікірі бойынша «мәдениет - бұл барлығын шекті талдап қорыту». Басқа авторлар мәдениетті шығармашылық (А.Злобин), кез-келген қызметтің рухани өлшемі, немесе рухани өндіру (Б. Ерасов), халықтың өмір салты, биологиялыққа ұқсас «әлеуметтік мұра» ретінде түсінеді. Ол тіршілік әрекетінің адами тәсілі ретінде қарастырылады.

Көптүрлі мәдениеттер, олардың өзіндік құндылығы, бірегейлігі, бағалылығы және өзара қарым-қатынасы, байланысы мәдениеттану негізінде жатыр. Сондықтан мәдениеттер сұхбаты (диалог) мәдениеттанудың бастауында тұр десек артық айтпаған болар едік.

Диалог сөзінің шыққан тегі - көне грек тілі (соңғы уақытта қазақ тілінде жарық көрген ғылыми-зерттеу жұмыстарында «диалог» ұғымы «сұхбат» деп тәржімаланып жүр. «Диалог» сөзінің қазақша баламасы «сұхбат» болғандықтан, ол екеуінің қатар қолдануы немесе бірін-бірі алмастыруы орынды). Өзінің алғашқы мағынасында «диалог» - екі адамның әңгімелесуі деген мазмұнға ие болған. Сәл кейінірек, диалог-кейіпкерлердің пікір алысуынан тұратын әдеби шығарманың түрі ретінде түсіндірілетін болды. Осы орайда көне грек философы Сократтың өзін қоршаған дос-жарандары, шәкірттері тіпті дұшпандарымен пікірталас ретінде өткізетін әңгімелесу стилін еске алайық. Онда ешбір кемсіту, мұқату, өзінің басқалардан ақылының көптігін алға тарту деген жоқ. Бұл әңгімелесу барысында жасы үлкен немесе лауазымы жоғары адам құрметке ие болмайды, ойлау қабілеті жоғары, ақыл-парасаты биік адам құрметке ие болады. Адамдар қарым-қатынасының құндылығын ашып көрсетіп, сұхбаттың адам игілігіне жарайтын ұлы күш екендігін аңғарған тұңғыш философ Сократ болды. Кейін диалог ұғымы «екі адамның әңгімелесуі, сырласуы» деген тікелей бастапқы мағынасының тар шеңберін бұзып шығып, қазіргі заман дискурсының, мәдени-әлеуметтік контекстінің негізгі ұғымына айналып отыр. Бүгінгі таңда сұхбат адамның және адам іс-әрекетінің жемісі мәдениеттің болмыстық сипаты ретінде кең мағынада қарастырылуда. Жалғыз басты, өзімен өзі ғана шектелген адам баласының болуы мүмкін емес. Адам жасампаздығының қайнар көзі-адамның басқалармен бірлесе өмір сүруінде жатыр. Сондықтан мәдениет те тек мәдениеттер сұхбаты ретінде тіршілік ете алады.

Сұхбат адамның, мәдениеттің «өзіндік» шекарасынан шығу қажеттілігін қамтамасыз етеді, өйткені адам да, мәдениет те өзіне өзі тепе-тең емес, өзімен өзі ғана шектелмеген дүние. Адамның да, мәдениеттің де болуы мүмкіншілігі тек

«шекаралық жағдайда» жүзеге асады. Адамның басқа адаммен, мәдениеттің басқа мәдениетпен сұхбаты, қарым-қатынасы негізінде ғана бұл әлемдегі бар құндылықтар дүниеге келеді. Әрбір басқа адам, әрбір басқа мәдениет мен үшін маған тепе-тең, пара-пар, сайма-сай ғана емес, сонымен қатар, менің өзіндік болмысымның көкжиегін кеңейтуші күш.

«Мәдениетті мәдениеттер сұхбаты ретінде түсіну қажет (бұл - тавтология емес, бұл - мәдениет анықтамасының спиралі). Мәдениетті жеке тұлғалар сұхбатының бір түрі ретінде қарастыру керек...»

Көпмәдениеттілік XX ғасырдың 60 жылдары Канадада елдегі этно-мәдени, нәсілдік, діни әртүрлілікті білдіру үшін пайда болды. 1971 жылы ресми мойындалған көпмәдениеттілік Канадамен қатар АҚШ, Еуропа елдерінде де кең дамыды.

Қазіргі таңда осы мәселе тек Америка немесе Еуропа елдерін ғана емес өзге де мемлекеттерді алаңдатууда. Сол себепті, әр діннің өкілі, әр елдің белгілі саясаткерлері ұлтаралық, дінаралық түсіністік пен келісімді сақтай отырып көпмәдениеттілік феноменін жан-жақты талқылау, мәдени ерекшеліктерді сақтау мен толеранттылықты нығайту жолдарын қарастыру аса маңызды жұмыс деп санайды.

Көптілді білім мазмұны ана тілі мен мемлекеттік тілде, сонымен қатар, бір немесе бірнеше шетел тілінде жүйеленген білім, білік және дағдыны қамтуы тиіс. Көпмәдениеттілік жағдайында көптілді білім беруді жүзеге асырудың негізгі идеясы студенттердің қажеттілігі мен қызығушылығына сәйкес түрлі тілдерді пайдалануға ынталандыру, мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру, өз халқының мәдени құндылықтарын жоғалтып алмай, өзге елдің де мәдени құндылықтарын бойына сіңіре алу болып табылады. Елімізде үздіксіз жүргізілетін маңызды іс - тіл саясатын жүзеге асыру, тілді меңгеруге деген қызығушылықты ынталандыру, жан-жақты дамыған, бәсекеге қабілетті тұлға тәрбиелеу, үш тілді - қазақ, орыс және ағылшын тілдерін - жетік меңгерген қабілетті жастарды анықтау және қолдау.

Көптілділікті дамыту мәселесінің туындаған себебі мемлекет дамуымен тікелей байланысты. Осы тұрғыда ең маңызды істің бірі – жалпыға міндетті білім беру стандартын оқушылар мен студенттерге меңгерте отыра, оларды көптілді тұлға ретінде қалыптастыру. Бұл кезде «оқыту технологиясы» ұғымына сүйенеміз. Оның мағынасы: қысқа уақыт ішінде күш-қуат пенен құралдарды аз жұмсай отырып, алға қойылған оқыту мақсатына жетуді қамтамасыз ететін ғылыми ұйымдастырылған еңбектің неғұрлым тиімді тәсілдерінің жиынтығы.

Жаһандану ғасырында әлеммен тілдесу тілі ағылшын тілін оқытудың тиімділігі өте зор. Ұлттың қабілеті, елдің өркениеттілігі оның білімділік деңгейімен айқындалатынын ескерсек, білім беру жүйесін халықаралық деңгейге көтеру шарт. Сондықтан сапалы білімнің негізін ағылшын тілін осы сатыдан оқыту, жас ұрпақты бәсекеге қабілетті, көпмәдениетті, тілді терең меңгерген, толерантты тұрғыда тәрбиелеу жоғары оқу орындарда оқытушының кәсіби шеберлігін талап етеді.

Көпмәдениетті қалыптастыру көпэтникалық және көпұлттық қоғамда ерекше өзекті және күрделі мәселе болып табылады. Көпмәдениеттілік және көпмәдениет идеясын қалыптастыру қазіргі туындап отырған жағдай емес. Бұл ұғымдар туралы пікірлір мен тұжырымдамалар көптеген оқымысты ғалымдар еңбегінде зерттелген. Көпмәдениеттілікті қалыптастыру түсінігі, мақсаты, қызметтері туралы түсінікті сипаттауға Н.К. Рерихтің «ізгілікті синтездеу» идеясы, сондай-ақ кейінгі тарихшылар мен философтардың (Данилев Н.А., Мейлер Э., Тойнби А., Яковец Ю) [5] адамзат дамуындағы мәдени-тарихи тұтастық және әртүрлі халықтардың мәдениетін қалыптастыру қағидаларының кейбір ұқсастықтарының болуы туралы идеяларында көп көмек береді.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың жыл сайынғы Қазақстан халқына жолдауында [2] көптілді оқытудың маңыздылығы атап көрсетілген, себебі «еліміздің басты құндылығы көпұлттылық және көптілділік болып табылады». «Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды» дегендей, жас ұрпаққа саналы, мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру бүгінгі күннің басты талабы. Соның ішінде тілдің адам өміріндегі ең шешуші қызмет атқаратыны әркімге де түсінікті. Ол - танудың, түсінудің, дамудың негізгі құралы. Негізгі мақсат - өмірден өз орнын таңдай алатын жаһандық қарым - қатынаста өзін еркін ұстап, кез келген ортаға тез бейімделетін, белгілі бір ғылым саласында білімі мен білігін көрсете алатын, көптілді және көпмәдениетті құзіреттіліктерді игерген көпмәдениетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып отыр.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Халяпина, Л.П. Методическая система формирования поликультурной языковой личности посредством Интернет -коммуникации в процессе обучения иностранным языкам: дисс.... канд. пед. наук: 13.00.02 /Л.П.Халяпина.- СПб., 2006. - 426 с.
2. Назарбаев, Н.Ә. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан. Тілдердің үштұғырлылығы: Қазақстан халқына Жолдауы / Н.Ә. Назарбаев. - Астана, 2007.- 48 б.
3. Халяпина, Л.П. Поликультурная языковая личность как новый тип языковой личности, востребованной новой глобальной ситуацией / Л.П. Халяпина // Языки и транснациональные проблемы: Материалы 1 международной научной конференции. - Москва-Тамбов: Ин-т языкознания РАН, 2004. - С. 159-164.
4. Полиязычное образование: теория и методология. – Алматы: Білім, 2008. – 343 с.
5. Ағылшын тілінің қазіргі ұрпақ тәрбиесіндегі орны // «Қазіргі таңдағы ғылым мен білім» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция еңбектері. - 4том. - Шымкент, М.Сапарбаев атындағы Оңтүстік Қазақстан гуманитарлық институты, 2005. –Б. 128-130.
6. Шет тілін оқыту арқылы қарым-қатынас жиілігіне тәрбиелеудің мәселелері. //Қазақстан мектебі. –2007. - №3. – Б. 22-25.
7. Арнольдov, А.И. Человек и мир культуры: Введение в культурологию / А.И. Арнольдov. - М: МГИК, 1992. - 240 с.

*Ж.Султан к.ф.н.,доцент
Актюбинский университет имени С.Баишева
И.А.Жубанова
магистрант 2 курса по специальности Филология
Актюбинского университета имени С.Баишева*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЗНАЧЕНИЯ «МУЛЬТИКУЛЬТУРНАЯ ЛИЧНОСТЬ»

Аннотация

В статье рассмотрена "мультикультурной личности" развивает идею о понимании теоретических и методологических основ.

Ключевые слова: Культура, агрокультура, языковая культура, многоязычность, ценности, индивидуум, материальная культура

*Zh.Sultan Cand.Sc.(Philology)
Aktobe University after named S.Baishev
I.A.Zhubanova
2nd year undergraduate degree in Philology
Aktobe University after named S.Baisheva*

**THEORETICAL AND METHOLOGICAL BASICS OF NOTION OF
«MULTICULTURAL IDENTITY»**

Resume

The article of "multicultural individual" elaborates about the understanding of the theoretical and methodological foundations.

Key words: culture, agriculture, lingual culture, multilingualism, values, individuality, material culture

УДК 81'342

*Тоқсанбаева Т.Ж. ф.ғ.к., доцент
Бауыржан Н.Б. - 2 курс магистранты
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе Университеті*

ҚАЗАҚ-АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация

Мақалада қазақ тілі мен ағылшын тілінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары табу мақсатында фонологиялық жүйе қалай жүзеге асатындығы қарастырылады.

Түйін сөздер: фонология, вокализм, аспирация, палатализация, сингармонизм, екпін.

Өзге елдің тілі мен мәдениетін үйрену арқылы адам сол елдің халқымен теңесе алады. Ұлы Абай атамыз қазақ халқы орыс тілін үйрену арқылы әлемдік мәдениетке бір табан жақындайтынын айтқан екен [1, 39 б.]. ХХІ ғасырда біздің алдымызда жаңа міндеттер тұр, ол ана тіліміз бен мәдениетімізді жетік меңгеріп, дамыған елдер қатарына қосылу. Бұл мүмкіндікті бізге ағылшын тілін үйреніп, білу мүмкіндігі береді.

Президентіміз Қазақстан халқына жолдауында «Үш тілділікке бірте бірте көше бастауды» ұсынады. Ол Қазақстан халқы үш тілде еркін сөйлей алатын, әлемде жоғары деңгейде дамыған мемлекет ретінде қабылдануға талпыну керектігін айтты [2]. Соған байланысты келесі жұмыстарды атқару көзделеді: қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде дамытып, ағылшын тілін халықаралық тіл ретінде үйрену.

Мақалада ағылшын тілін үйренудің фонологиялық деңгейде қалай жүзеге асатындығы қарастырылады.

Шетел тілін үйренуді ең бірінші фонетикадан, яғни дыбыстық жүйеден бастаған дұрыс, себебі дыбыстарды дұрыс айту ойды дұрыс жеткізуге және дұрыс түсінуге қызмет етеді. Алайда көптеген зерттеушілер тек фонетиканы суреттеумен шектеліп, фонологияны назарларынан тыс қалдырған. Өзге тілді үйрену барысында қиын

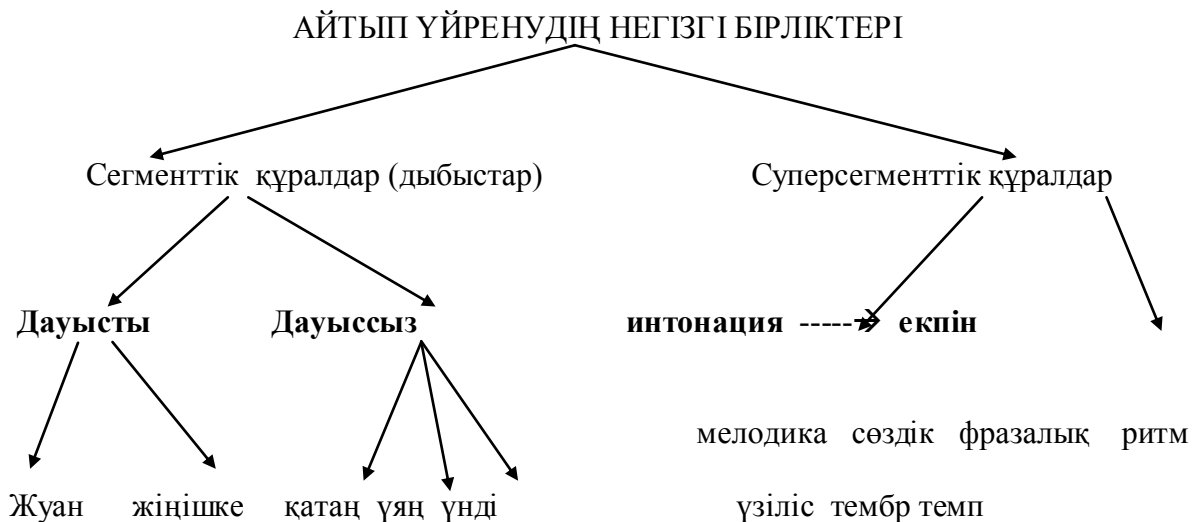
дыбыстарды артикуляция тұрғысынан үйреніп қана қоймай, сол дыбыстарды ести білу дағдысы да қалыптасу керек, олардың негізгі және екінші дәрежедегі қызметтерін айқындау болып табылады.

Құрылымдық лингвистика мен лингводидактиканың өкілдері Л.Ельмсиер, Л.Блумфилд, Ч.Фриз, Р.Ладо өз жұмыстарында былай деп танытқан: «...Шетел тілінің айтылуын дыбыстарға еліктету жаттығуларымен үйрету керек».

Л. Блумфилдтің айтуы бойынша шетел тілінің айтылуын шетел тілі мен туған тілдегі дыбыстарды талдау және салыстыру арқылы үйрету керек десе, Ч. Фриздің айтуынша сөздердегі бір ғана дыбысты өзгертіп бір-біріне қарама-қарсы қойып салыстыра үйрету керек деген, мәселен: *paiz-naiz*, *pleis-pleiz*. Ч.Фриз алдымен дыбыстардың артикуляциясын суреттеп, еліктеу әдісімен жаттықтыру керек деген.

Тілді үйренуші ағылшын тілінде сөйлегенде кейбір дыбыстарды айтқанда өз тіліндегі дыбыстармен ауыстырып айтуға үйір болады.

Төменде тілдің дыбыстық құрылымын оқытатын фонетика ғылымының негізін құрайтын айтып-үйренудің негізгі бірліктері берілген:

Қазақ және ағылшын тілдерін вокализм, яғни дауысты дыбыстар жүйесі бойынша қарастырсақ екі тілде ұқсас фонемалардан гөрі ұқсас емес фонемалар көбірек. Қазақ тілінде 15, ал ағылшын тілінде 20 дауысты дыбыс бар. Екі тілге де тән үш әмбебап белгіні ажыратып көрсетуге болады, олар қатар, көтерілу және тілдің қатысы немесе қатыспауы. Көптеген фонемалар айтылуы бойынша ұқсас келеді, бірақ артикуляциядағы айырмашылықты байқауға болады, себебі бұл екі тілдің фонемалары саны жағынан да, айту сапасы жағынан да өзгешеленеді. Мысалы, ағылшын тілінде ұзақ және қысқа айтылатын дауысты дыбыстар және де дифтонгтар бар, ал қазақ тілінде жуан және жіңішке айтылатын дауыстылар бар [3. 275 б.]. Сонымен қатар бұған артикуляциялық айырмашылық та қосылады: қазақ тіліндегі алдыңғы қатарлы дауыстылар ағылшын тіліндегі алдыңғы қатарлы дауыстыларға қарағанда артикуляциясы артқа шегініпкі, ал артқы қатар дауыстыларының артикуляциясы керісінше алдыға қарай айтылады.

Фонема тіл дыбыстары, бірақ ол тіл дыбысы болғанда сөз мағынасын өзгертіп, морфемалардың жігін ажырататын дыбыс. Морфологиялық тұрғыдан қарастырған кезде фонетикалық байланысты көруге болады, мысалы қазақ тілінде жаңа сөз құрау үшін түбір сөзге жұрнақтар мен жалғаулар жалғанады. Жалғанған жұрнақтар немесе жалғаулар түбір сөздегі жуан немесе жіңішке дауыстыларға байланысты, мысалы: *кітап* – *кітаптар*, *дәптер* – *дәптерлер*. Қазақ тілінде түбір сөз еш өзгеріссіз қалады

да жалғанатын жұрнақтар иен жалғаулар сингармонизм заңына байланысты жалғанады. Сингармонизм заңына сәйкес түбір буындағы дауысты қандай болса, оған жалғанған қосымшадағы дауысты да соған сәйкес жуан не жіңішке болады, сондықтан сөз бірыңғай жуан дауыстыдан немесе бірыңғай жіңішке дауыстыдан тұрады. Мысалы: *көл, ән* – жіңішке, *қол, жан* – жуан [4, 28 б.].

Сингармонизм туралы қазақ тіл білімінде көлемді мақала жазып, оны алғаш сөз еткен Х.Досмұхамедұлы болды. Ол «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» деген мақаласында «сингармонизм заңы дауыстылардың гармондесу заңы, я дауыстылардың гармония заңы деп те аталады» деген еді [5. 82 б.].

Консонантизм жүйесі бойынша қарастыратын болсақ, яғни дауыссыз дыбыстар жүйесін екі тілде дауыссыздар саны тең деуге болады. Қазақ тілінде - 25, ал ағылшын тілінде - 24. Екі тілде де дауыссыз дыбыстарды айту өте ұқсас: еріндік, тілдік және фарингальді. Ағылшын тіліндегідей қазақ тілінде де дыбысты дұрыс айтпау сөздің мағынасын өзгертіп жібереді.

Қазақ тілінде және ағылшын тілінде антериорлық (алдыңғы) және корональ (артқы) дауыссыз дыбыстар бар. Ағылшын тілінде қазақ тіліне қарағанда осы қасиеттер тән фонемалар басымырақ.

Сонымен жалпы алғанда, қазақ тілі мен ағылшын тілінің дауыссыз дыбыстарының арасында ұқсастық көбірек. Екі тілдегі вокализм және консонантизм жүйесі келесі белгілері арқылы ажыратылады: ерінді дыбыстар, дыбыстарды айту кернеулігі, аспирация және дыбыстардың ұяндануы (палатализация).

Қазақ тілінде дауысты және дауыссыз дыбыстарды айту барысында кернеулік маңызды рөл атқармайды, ал ағылшын тілінде оның маңызы зор. Ағылшын тілінде аспирация, ал қазақ тілінде палатализация бар.

Қазақ тілінің дыбыстық жүйесі сингармонизм құбылысымен тығыз байланысты. Сингармонизм заңдылығын жете зерттеп, оның түркі (қазақ) тілінде негізгі просодиялық доминант ретінде тану керектігін, орыс тілінде екпін қандай қызмет атқарса, қазақ тілінде сингармонизм де сол қызметті атқаратынын дәлелдеген Ә.Жүнісбеков болды. Түркі (қазақ) тілдерінде сөз екпінінің жоқ екендігін, тілімізде сингармонизмнің фонологиялық қызмет атқаратындығын дәлелдеуі бүкіл түркі тілдерін жаңа бағытта зерттеуге жол ашты. Ә.Жүнісбеков қазақ тілінің дыбыс қорын сингармониялық теория негізінде зерттеу барысында әлді позицияда кездесетін дыбыстарды қарастырды. Ол бір дауыссыз сингармотип төрт сингармодауыссыздан жасалады деген ғылыми тұжырым жасады. Сөйтіп, ғалым 17 дауыссыз сингармотип 66 сингармодыбыстан тұратынын анықтады. Ал Ә.Жүнісбековтің зерттеулерін жалғастырушы М.Жүсіпұлы қазақ тілінің бір дауыссыз сингармофонемасы әлсіз позицияда тағы да төрт сингармодыбыстарда (сингармовариантта) қызмет атқару мүмкіндігін анықтады. Ол дауыссыз сингармотиптердің барлығының құрамында сингармоварианттар бола бермейтінін, 17 сингармотиптің 9-ының құрамында сингармовариант жоқ екенін, яғни олар («т», «ж», «ш», «м», «р», «ң», «и», «л», «у») тек сингармовариациялардан тұратынын, ал басқа 8 дауыссыз («б», «д», «ғ-ғ», «з», «к-қ», «п», «с», «н») сингармотиптерінің құрамында сингармовариациялар да, сингармоварианттар да бар екендігін көрсетеді. Сөйтіп, М.Жүсіпұлы әлсіз позицияда ассимиляция процесінің нәтижесінен пайда болатын дыбыстар (сингармоварианттар) туралы зерттеп, қазақ тілінің дауыссыз дыбыстар сингармотипі құрамына тағы да 39 сингармовариант қосып, барлығы 105 сингармодыбыстан құралатындығын анықтады [6. 116 б.]. Әлсіз позициядағы сингармодауыссыздардың бірнеше сингармоварианттарда қызмет етуін төмендегі мысалдардан көреміз: «н» → *жан ба?* (*жамба*), *он ба?* (*омба*), *сен бе?* (*сембе*), *көнбе* (*көмбе*); *Жанғали* (*Жаңғали*), *тон келді* (*тоңғелді*), *Есенкелді* (*Есеңгелді*), *түн келді* (*түңгелді*). Қазақ тілі фонетикасының мынадай ерекшеліктері ағылшын тіліне тән емес.

Ағылшын тілінде сөздерді біріктіруде және айқындауда екпін маңызды болып табылады. Ағылшын тіліне сөз екпіні еркін және орын тадғамайды. Ағылшын сөздерінде екпінді және екпінсіз буын түрлері кездеседі, олар айтылуына, ұзақ немесе қысқа, сөздің ырғақты акцент жүйесін құрайды. Сөз екпіні сөзді фонетикалық тұрғыдан біртұтас етіп біріктіретін құрал болып табылады. Сөз екпінінің бұл қасиеті екпінсіз буындарды біріктіретін сөздегі екпінді буынды анықтау арқылы жүзеге асады [7. 151 б.].

Қортындылай келе, шетел тілінің айтылуын үйреткенде сол тілдегі дыбыстардың ерекшеліктеріне көңіл аудару керек, себебі ағылшын тілінде дыбыстық ерекшеліктер және Англиядағы диалектің өзі бірнеше түрге бөлінеді. Ал қазақ тілінде дыбыстық ерекшеліктер болғанмен олар айқын емес, ал жергілікті диалектінің адамдардың бірін бірі түсіне алады. Қазақ тілінде дыбыстық ерекшеліктерінің өте аз болу себебі қазақ халқы көшпенді өмір сүрген, сондықтан халықтың барлығы бір тілде, бір тілдік бірліктерді және дыбыстарды қолданған.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Құнанбаев, А. Нақыл сөздер (Қара сөздер кітабы)/А.Құнанбаев. – Алматы, Издатель, 2008. – 138 б
2. Назарбаев, Н.А. Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 28 қаңтардағы «БОЛАШАҚТЫҢ ІРГЕСІН БІРГЕ ҚАЛАЙМЫЗ!» атты жолдауы /Н.А.Назарбаев. – [Электр.ресурс]. Режим доступа: http://www.edu.gov.kz/ru/zakonodatelstvo/arkhiv/poslanija_prezidenta_rk_narodu_k_azakhstana/. - 20.03.2015 ж. мәлеметтер сәйкес.
3. Исаев, М.К. Фонетические особенности английской речи казахов / М.К.Исаев. – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2005. – 232 б.
4. Жүсіпұлы, М. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы /М.Жүсіпұлы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 216 б.
5. Досмұхамедұлы, Х. Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы / Х. Досмұхамедұлы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 81-99 бб.
6. Жұбанов, Қ. Жаңа грамматиканың жаңалықтары жайында /Қ. Жұбанов. – Алматы: 2001. – 24 б.
7. Бондарко, Л.В. Основы общей фонетики/ Л.В.Бондарко, Л.А.Вербицкая, М.В.Гордина. – М.: СПбГУ, 1997. – 151 б.

*Токсанбаева Т.Ж. к.ф.н., доцент
Бауыржан Н.Б.- магистрант 2 курса
Актюбинского университета имени С.Баишева*

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Резюме

В статье рассматривается фонологическая система казахского и английского языков с целью выявления сходства и различия сопоставляемых языков.

Ключевые слова: фонология, вокализм, аспирация, палатализация, сингармонизм, ударение.

*Scientific supervisor –
Toksanbaeva T.Zh.- Candidate of Philology, docent.
N.B.Bauyrzhan - master's degree student*

PHONETIC PECULIARITIES OF KAZAKH LANGUAGE AND ENGLISH LANGUAGE

Summary

This article considers the phonological system of two languages Kazakh and English to reveal the similarities and differences of compared languages.

Keywords: phonology, vocalism, aspiration, palatalization, synharmonism, stress.

ӘӨЖ 81,348

*Төреханова Г.М. филол.магистрі, аға оқытушысы
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ТОПОНИМДЕРДЕГІ ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ (АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Аннотация

Автор бұл мақалада Ақтөбе облысына қатысты материалдар бойынша топонимдер құрамындағы түр-түс атауларын, сонымен қатар зерттеліп отырған территориядағы бұл географиялық атаулардың этнолингвистикалық сипатына тоқталады.

Тірек сөздер: ономастика, топонимика, лексемалық жіктеліс, географиялық атаулар, ажыратушы белгі, топонимдер семантикасы.

«Топонимика (грек. «topos» орын, мекен; «онума» атау) - 1.Бір елдегі не аймақтағы географиялық атаулардың жиынтығы. 2.Жер-су атауларының пайда болуын, таралған аумағын, уақыт ағымына қарай өзгерістерін зерттейтін ономастиканың тарауы [1,5].

Жер-су атауларын халқымыздың тұрмыс–тіршілігі мен таным деңгейінің, табиғат құбылыстарын жіті бажайлай білген зерек көкірегінің көрсеткіші деуге болады.

Қазақ топонимдерінің лексемалық жіктелісінде халықтық тұрмыс–тіршілік көрініс береді. Ғалым Ә.Қайдар қазақ топонимдерінің ішінде көшпенді тіршілікке байланысты қалыптасқан топонимдер мол екеніне, әсіресе олардың негізгі үлгілері түр-түске байланысты екеніне тоқтала отырып, мұның мәнісін былай түсіндіреді: «Условия кочевого образа жизни естественно вынуждали детально знать специфику того или иного пастбища, подмечать мельчайшие особенности рельефа, ландшафта, что, в свою очередь, объективно отразилось в географической апеллятивной топонимической лексике, в казахском языке в целом. Это, на наш взгляд, объясняется большим значением зрительного восприятия кочевниками реалий окружающей среды, физико-географических объектов» [2,158].

Топонимдер бойындағы «түр-түстік» көрсеткіш бүкіл түркі әлеміне ортақ космогониялық, геосимволдық дәстүр болып табылады және түркі ономастикасында негізінен «ақ», «қара», «көк», «жирен», «шұбар», т.б. түр-түс атаулары кездеседі. Ғалым Р.Лауланбекова «түр-түсті білдіретін қазақ топонимдерінің семантикасын талдау кезінде жер – су атауларының құрамындағы «түр-түс» сын есімдері тек түсті білдіріп қоймай, кейбір топонимдерде түстен бөлек мағынаны білдіретінін байқауға болатындығын» айтады [3,158]. Көптеген деректерге сүйене отырып, бұл пікірдің Ақтөбе облысы топонимдеріне де қатысты екенін аңғаруға болады. Мәселен, облыс топонимдеріне қатысты тілдік материалдарға сүйенсек, Қарадыр (Қобда ауданы, төбе аты), Қаракұм (Ырғыз ауданы, құм аты), Қаратау (Ойыл ауданы, биіктік аты) секілді атауларда «қара» сөзі жер бедерінің ерекшелігін білдірсе, Қараой (Ойыл ауданы, елді мекен) «терең ой» деген мағынаны береді. Мұндай ерекшелік «ақ» сөзімен келген топонимдерде де байқалады. Мәселен, Ақшатау (Ойыл ауданы территориясындағы елді мекен, тау жыныстары негізінен ақ бордан тұратынына байланысты), Ақтау (Байғанин ауданы, биіктік аты), Ақшоқы (Алға ауданы, биіктік аты) атауларында «ақ» «түстік» ұғым байқатса, Аққұм (Әйтеке би ауданы, құм аты) атауында «сусымалы, ақпа құм» дегенді түсіндіреді. Бұл сөздерімізге дәлел ретінде Ақтөбе облысының территориясында ғана емес, жалпы түркі топонимикасында жиі кездесетін географиялық атаулар – **Ақкемер** және **Қаракемерді** келтіруге болады. **Ақкемер** - Ойыл ауданындағы елді мекен аты (Қиыл өзенінің сол жағасы). **Қаракемер** - Ойыл ауданындағы село аты (Ойыл өзенінің оң жағасы). «Ақкемер» сөзінің төркіні туралы Е.Қойшыбаев мынадай пікір білдіреді: «Қазақстанның барлық түкпірлерінде кездесетін тау табанының, сай-саланың, жағаның аттары. Бұл атаудағы «ақ» сөзі өзінің семантикалық жағынан «ағын» мәніндегі ауыс мағынада тұр және «кемер» сөзімен тұлғаласып, Қаракемерге керісінше ұғымды береді. Түркологтар «кемер» сөзінің төркінін түркі тілі тегіне жатқызбайды: 1) профессор К.К. Юдахин кемер сөзін иран тілі негізіндегі «су орған саға, кеспе сай» мәндеріндегі термин деп қарайды; 2) профессор Э.М. Мурзаев «кем» түбірін үнді–иран тілдеріндегі «су ұғымын беретін сөз» [4,32] деп түйеді. Ал Қаракемер туралы былай дейді: «өзен арналарының (көбіне тарылған арналардың) аты. Этимологиясы: «бір жақ қабағын биік су ораған арна»[3,154]. «Кемер» сөзінің алдында тіркескен «ақ», «қара» сөздері географиялық объектінің сипатын білдіруге көмектеседі. Айта кетер бір жайт, «ақ», «қара» форманттары топонимикалық элемент алдына тіркескенде өзара қарама-қарсы мәндегі семантика танытатынын орыс топонимісі В.А. Никонов те айтып кеткен. Ол Ақсу, Қарасу атауларына байланысты мынадай пікір білдіреді: «Ақсу, чаще означает не светлый цвет воды, а питание реки таянием горных снегов в противоположность Карасу, для рек питаемых подпочвенными водами»[4,18]. Жалпы, бұл ерекшелік «ақ-қара» атауларының өзара антонимдік мағынасына байланысты болу керек. Қорыта айтсақ, Ақкемер және Қаракемер топонимдерінің шығу төркіні «ағынды өзен» және «ақпайтын, жер асты суымен толығатын өзен» деген мағыналарға жетелейді.

Жер-су атаулары ішінде Қаратоғай (Мәртөк ауданы, елді мекен), Қараот (Мәртөк ауданы, елді мекен) секілді географиялық объектілерді ерекше атауға болады. Себебі, бұл атаулардағы «қара» сөзінің мәні өзінің тура мағынасында емес, «қалың, мол» деген ұғымда қолданылған. Қаратоғай – ну тоғай, Қараот - мол жайылым («от» - топонимикада негізінен «жайылым мәнінде) дегенді түсіндіреді. Ал, Қарабас (Темір ауданы, өзен), Ақбасты (Әйтеке би ауданы, көл) атауларының түпкі мәні көмескі. Әйтсе де, бұл атаулардың туындауында да өзара салыстыру, ұқсату жатқаны анық. Мәселен, Ақбасты атауы өзенінің мөлдірлігіне байланысты қойылған. Яғни, бұл жерде негізгі семантикалық мағына тудырып тұрған элемент-

«ақ» сөзі. Ал Қарабас атауының семантикасында бұған қарама- қарсы мағына жатуы ықтимал.

Өңірімізде **«сары»** сөзімен келген атаулар да көптеп кездеседі. Бұл атаулардан **«сары»** сөзінің көбіне «кең, арналы, үлкен» ұғымын тудыратыны байқалады. Мұндай сипат Сарысай, Сарытөбе (Шалқар ауданы, елді мекен аттары), Сарбұлақ (Қобда ауданы, елді мекен) сықылды атаулардан аңғарылады. Ал, Сарықұм (Ырғыз ауданы, құм аты) атауында құм сипатын танытады.

Ал, «қоңыр» атаулар «аласа- төмен» мәнін байқатады. Мәселен, Қоңыртөбе - Ырғыз ауданындағы аласа жотаның атауы.

Сонымен топонимдер жүйесінде әсіресе, облысымыздағы топонимдер құрамында жиі кездесетін түс атаулары ретінде «ақ», «қара», «көк», «қызыл», «сары» сөздерін атауға болады. Ақ- қара сөздерінің гидронимдер құрамында көбіне қарама- қарсы мәнде жиі ұшырасатынын жоғарыда лексика- семантикалық топтарға қатысты етіп кеттік. Ал «сары» сөзі көп жағдайда кең аумақты білдіру үшін қолданылады. Ал «қызыл» сөзі көбіне топырақтың ерекшелігіне, судың түсіне байланысты тіркесіп отырады.

Жалпы топонимдер құрамында кездесетін түр-түс атауларының қолданысына қатысты мынадай болжам жасауға болады: түркі топонимикасында алғаш географиялық атаулардың жеке өзі (Бұлақ, Қопа т.б.) пайда болып, кейінен оған сындық мағынадағы сөздер (ақ, қара, сары, кең т.б.) үстелген болуы мүмкін, мұндай жағдайда біз қарастырған аталмыш топ – кейінгі дәуірлердің жемісі. Яғни ғасырлармен бірге топонимиканың даму сатыларында халықтың ойлау жүйесі номинациялық ұғымнан біртіндеп образдық деңгейге көтерілген. Осыдан барып тілде сын-сипат типті атаулар туындаған.

Қазақ топонимдерінің бойындағы мұндай сипат көшпелі тірліктің талабынан туындаған ерекшелік еді. Өйткені көшпелі халық әр атауға белгілі бір сындық тұрғыдан қарап, ажыратушы белгі ретінде баға беріп отырған. Сонымен қатар, қазақ топонимдері белгілі бір өңірге нақты да дәл берілген атау ретінде ұзақ өмір сүрді. Өйткені рухани мәдениеттің ауызша сипаты көшпенді қоғамда сөзге ерекше мән беруге негіз болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әбдірахманов, А. Топонимика және этимология / А. Әбдірахманов. - Алматы: Ғылым, 1975 – 505 бет.
2. Қайдар, Ә. Этнолингвистические аспекты казахской ономастики / Ә. Қайдар //Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998.- 304 б.
3. Лауланбекова Р. Түр-түс компонентті күрделі аталымдардың танымдық сипаты (сын есім + зат есім үлгісі бойынша) [Мәтін] : филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты / Р. Т. Лауланбекова. - Алматы : [б. ж.], 2010. - 34 б.
4. Қойшыбаев, Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі / Е. Қойшыбаев. - А., Мектеп, 1985. 256 б.

*Тореханова Г.М. магистр фил, ст. преп.
Актюбинского университет им. С. Баишева,*

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В ТОПОНИМАХ ЦВЕТОВЫХ
ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ И ИХ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
(По материалам Актюбинской области)**

Аннотация

В статье рассматривается специфика цветowych прилагательных, вошедших в состав наименования топонимов, а также этнолингвистические особенности географических названий исследуемой территории.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, лексическая классификация, географические названия, семантика топонимов.

*Torehanova G.M. Master of philology.
senior teacher of Aktobe University named by S.Baishev,*

**USING COLOR ADJECTIVES IN THE PLACE NAMES AND THEIR ETHNO
LINGUISTIC PECULIARITIES
(By Aktobe Region data)**

Annotation

In this article are considered the specifics of color adjectives included in the name of place names, and also ethno linguistics peculiarities of geographical names in the study of area.

Key words: onomastics, toponymy, lexical classification, geographical names, semantics of names

ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ
ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

УДК 94

*Кайралапина А.Ж. магистр истории
АУ имени С.Баишева*

**УЕЗДНЫЕ НАЧАЛЬНИКИ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ КАЗАХАМИ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА**

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы взаимодействия уездных, губернских и центральных органов власти с позиции развития региона, механизмы распределения властных полномочий на разных ступенях власти, взаимодействие всех звеньев органов власти «изнутри» через конкретных исполнителей. Взгляд на историю уезда или отдельного региона через призму деятельности и личностных качеств уездных начальников, что позволяет не только лучше понять взаимодействие различных ступеней вертикали власти, но и определить роль и значение национальной окраины в структуре Российской империи.

Ключевые слова: уезд, генерал-губернатор, региональная администрация, волость, социо-этническая структура.

В середине XIX в. наступил новый этап в политике Российского государства, связанный с распространением политического влияния российских властей на территории Южного Казахстана и Средней Азии. В связи с этим важной задачей российского правительства стало усовершенствование административной системы с целью завершения полной интеграции Северо-Западного и Центрального Казахстана в состав Российской империи. На этих территориях необходимо было иметь сильную власть, способную проводить экономическую политику России с учетом местных особенностей, добиться максимальной стабилизации политической обстановки в регионе, превратить край в надежный плацдарм для дальнейшего продвижения вглубь Средней Азии [1].

Для подготовки проекта Положения об управлении казахской степью в июне 1865 г. была образована так называемая «Степная комиссия», состоявшая из представителей Министерства иностранных, внутренних дел, военного, и генерал-губернаторов от Оренбургского края и Западной Сибири. 21 октября 1868 года российское правительство издало «Положение об управлении в Уральской, Тургайской, Акмолинской, Семипалатинской областях», основанное на результатах более чем двухлетней деятельности Степной комиссии. Комитет министров принял решение о введении настоящего положения с 1-го января 1869 г. на два года в виде опыта. Поэтому данное Положение называлось «Временным».

По «Положению» от 21 октября 1868 г. на территории области «Оренбургских киргизов» и «Сибирских киргизов» были образованы Уральская и Тургайская области, вошедшие в состав Оренбургского, а Акмолинская и Семипалатинская – западной Сибирского генерал – губернаторства.

Уральская область включала земли Уральского казачьего войска, западной и половины средней части области оренбургских казахов. Тургайская область была

образована из восточной и второй половины средней части области оренбургских казахов. Граница между Уральской и Тургайской областями проходила по реке Хобда, ставшей раздельной чертой, отделившей на две Среднюю часть области Оренбургских казахов, далее к Мугоджарским горам и от ее южных отрог к Аральскому морю [2].

Тургайская область, общая площадь которой составила 400830 кв.верст, граничила на севере-западе с Оренбургской губернией, на востоке – Петропавловский и Атбасарский уезды Акмолинской области, на юге – Перовский и Казалинский уезды Сыр-Дарьинской области, на западе – Темирский и Уральский уезды Уральской области.

Управление областями находилось под непосредственным начальством Оренбургского генерал-губернатора. Во главе области стоял военный губернатор, имевший права и обязанности губернаторов внутренних губерний России общим имперским учреждениям и одновременно являлись командующими войсками в областях. Военные губернаторы определялись и увольнялись высочайшими указами по представлению Министерства внутренних дел при предварительном согласовании с генерал-губернаторами и военным министром.

Во главе уездного управления учреждалась должность уездного начальника, назначаемого из русских чиновников взамен окончательно ликвидируемой власти султанов-правителей. Права и обязанности уездных начальников равнялись правам и обязанностям полицейских исправников во внутренних уездах России. Уездным начальникам Уральской области, двух уездов Тургайской области – Иргизского и Тургайского было предоставлено право подчинять себе расположенные в уездах воинские части. Также на уездных начальников возлагалась обязанность приписки к городам купцов, мещан, где еще не были созданы городские управления и выдача торговых свидетельств и документов. По Степному Положению 1891 г. функции уездного начальника значительно расширились. Он получил права и обязанности уездного исправника, начальника уездного полицейского управления и председателя уездного присутствия по крестьянским делам. Кроме того, уездный начальник имел право рассматривать все решения волостных, аульных и сельских сходов в пределах уезда. Также уездный начальник имел право подвергать казахское население аресту до семи дней и денежному штрафу до 15 рублей [3].

Обязанности уездных начальников и порядок их действий определялись и особыми инструкциями, составленными региональной администрацией. В связи с этим определенный интерес представляет «Мотивированная временная инструкция уездным начальникам Тургайской области», составленная военным губернатором Тургайской области А.К. Гейнсом (1877-1878). По сути это была первая инструкция, где были изложены функциональные обязанности уездных начальников. Причиной написания этого документа А.К. Гейнсом послужило то, что при ревизии деятельности уездных начальников были обнаружены два важных признака. С одной стороны – добросовестность и усердие уездных начальников, но вместе с тем неудовлетворительное положение делопроизводства в управлении. Сопоставление таких противоречивых обстоятельств указало на причины расхождения между намерениями и действиями служащих, а именно то, что уездные начальники не руководствовались в своих действиях общою, твердо определенной и ясно выраженной инструкцией. Кроме того, он считал, что успешность деятельности уездных начальников зависела от двух параметров: 1) от знания или незнания ими особенностей жизни и быта казахского кочевого общества; 2) от незнания ими цели, к которой стремилась русская администрация в степи. Важным было и то, что каждый уездный начальник не согласовывал свои действия с другими служащими уезда и руководителями соседних уездов. Все это накладывало отпечаток и

представляло опасность, когда уездный начальник от незнания им кочевой жизни и нежелания быть полезным и деятельным, увлекался своими личными убеждениями в ущерб действительным нуждам казахского населения. Тем более, что не было единой точки зрения на управление казахами и в Оренбургской администрации. А.Гейнс считал, что задача русской администрации состоит не в ломке сложившихся форм жизни казахского кочевого общества, а главным образом в установлении порядка, содействия их материальному благосостоянию и знакомства казахов с русской культурой посредством русских учебных заведений. Он считал, что искусственные меры в изменении кочевого образа жизни отрицательно скажутся на их быте. По мнению А.Гейнса, уездный начальник, должен обладать сильными личными качествами, которые позволили бы ему подчинить своей воле и влиянию население, подвластное ему. А с другой стороны, начальник уезда может пользоваться уважением местного населения только в том случае, если знает хорошо казахский язык, культуру и быт казахского народа [4].

Анализ послужных списков уездных начальников показывает, что все они были дворянами, выпускниками военных учебных заведений (кадетские корпуса, артиллерийские училища и т.п.) и соответственно имели военные звания (в основном подполковника или полковника). За годы деятельности в качестве уездных начальников получали новые военные чины и, соответственно, поднимались по военной лестнице. Так, Николай Михайлович Краснокутский (1845-1902), начав службу в чине полковника на должности начальника Актюбинского (1887-1890), затем Иргизского (1890-1898) уездов при выходе в отставку был произведен в генерал-майоры [5].

Сохранились разные воспоминания современников об уездных начальниках. Так, титулярный советник Иван Иванович Шлиттер (1870-1880), проработавший начальником Актюбинского уезда 10 лет, никогда не жил в укреплении Актюбе. Конечно, этому способствовали и объективные обстоятельства, в это время резиденция Актюбинского уездного начальника находилась в городе Оренбурге, затем в Илецкой Защите [4].

Каждый из последующих уездных начальников внес свой вклад в развитие Актюбинского уезда и города Актюбинск. Петр Иванович Сунгуров (1880-1885; 1891-1892), Николай Михайлович Сухин (1896-1902) прекрасно знали казахский язык, обычаи, нравы и быт казахского народа и соответственно сами досконально разбирались в жалобах казахского населения на волостных и аульных старшин. Именно поэтому Министерство внутренних дел отметило Н.Сухина, как «лучшего деятеля Тургайской области» в начале 20 века. Инженер Тургайской области Н.Наранович выделял такие отличительные черты уездного начальника Н.Сухина, как «справедливость, разумное отношение ко всем нуждающимся, его большую работоспособность» [7]. По воспоминаниям старосты города В.Мощенского, если вышеназванные начальники уездов были «казахофилами», то Константин Алексеевич Лазарев (1885-1887) являл собою полную противоположность им [8].

Султан Тлеумухамед Сейдалин, исполнявший обязанности начальника Актюбинского уезда с ноября 1892 года по июль 1893 года, оставил о себе память тем, что «положил начало обширному изучению Актюбинского уезда». Отчеты, составленные им, поражали не только глубиной мысли и умением быстро вникнуть в суть вопроса и дела уезда, но и стали «образцом» для последующих начальников уезда [9].

В то же время надворный советник Сергей Алексеевич Людвиг, ставший начальником Актюбинского уезда в 1908 г., представлял собой противоположность Т.Сейдалину в организации делопроизводства и порядка ведении дел уездного управления. В 1910 г. в процессе ревизии Актюбинского уездного управления была

выявлена «крайняя запущенность и беспорядок» в делах. В результате С.Людвиг был вынужден подать в отставку [10].

По Степному Положению 1891 года расширились права и обязанности Уездного начальника. Уездный начальник получил права и обязанности уездного исправника, начальника уездного полицейского управления и председателя уездного присутствия по крестьянским делам. Появление последней из названных обязанностей свидетельствует об увеличении русского крестьянского элемента в крае. При уездном начальнике должны были состоять помощник и вольнонаемные полицейские служители. Права уездного начальника были более детально определены и расширены по сравнению с «Временным Положением» 1868 года. Он был наделен правом рассматривать все решения волостных, аульных и сельских съездов и сходов в пределах уезда. При несогласии с решениями настоящих органов «общественного самоуправления», уездный начальник должен был переправлять их в Областное правление. А последнее могло отменить решение съездов и сходов на основании заключения уездного начальника, если они по каким-либо причинам не удовлетворяли Областное правление и уездного начальника. Данные постановления «Положения 1891 года свидетельствуют о явном ограничении прав органов «общественного самоуправления», созданных реформой 1868 года.

Также уездный начальник был наделен правом подвергать аресту до 7-ми дней и денежному штрафу до 15 руб. лиц нерусского происхождения. Подчеркивалось, что означенные решения уездный начальник выносит сам и сам же немедленно приводит их в исполнение. Причины, могущие служить основанием для таких прав, также были неопределенны и неясны. Ими могли стать: непослушание законным распоряжениям властей, непочтение и грубость в отношении к представителям власти, споры, драки в общественных местах. Такие решения уездных начальников могли быть обжалованы в течение двух недель. Жаловаться можно было в Областное правление. Эти, предоставленные населению якобы «права», на обжалование решения уездного начальника, явно формальны и бессмысленны. Подавать апелляцию в Областное правление, после того, как человек уже отсидел под арестом 7 суток или заплатил штраф, не имело никакого смысла.

На практике уездные начальники, как правило, слишком произвольно пользовались своими правами.

Таким образом, к началу XX в. оставался широкий круг вопросов, подлежащих ведению уездных учреждений. Уездные начальники с двумя помощниками, кроме обязанностей полицейских, выполняли функции органов финансового управления, уездных учреждений по крестьянским делам, а также городских управлений. Деятельность уездного начальника в качестве председателя уездного присутствия по крестьянским делам свидетельствовала об увеличении крестьян-переселенцев в Степи. Приток переселенцев изменил и социо-этническую структуру уездов. Уездные начальники в силу огромной территории уезда и изменившихся обстоятельств не имели возможности в полной мере выполнять возложенные на них обязанности. В результате в 1902 году в казахской степи был введен институт крестьянских начальников.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абдрахманова, Б.М. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке / Бану Мажитовна Абдрахманова.- Караганда: Гласир, 2010.- 242, [1] с.
2. Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк /А.И.Добросмыслов. – Оренбург, 1900.– 134 с.

3. Материалы по истории политического строя Казахстана: Со времени присоединения Казахстана к России до Великой Октябрьской социалистической революции /Академия наук Казахской ССР ; Сост. М. Г. Масевич ; Отв. ред. С. З. Зиманов. -Алма-Ата :Изд-во АН Казахской ССР,1960. - Т. 1. - 1960. - 441 с. :ил.4.
4. Мощенский, В. Исторические материалы города Актюбинска /В.Мощенский. //Актюбинский городской вестник. - 1906. - №13-14.

*Кайралапина А.Ж. – тарих магистрі
С.Бәйішев атындағы АУ*

ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ІІ- ЖАРТЫСЫНДА ҚАЗАҚ ХАЛҚЫН БАСҚАРУДАҒЫ УЕЗД БАСШЫЛАРЫНЫҢ ЖҮЙЕСІ

ТҮЙІН

Мақала ХІХ ғ. екінші жартысында уезд басшыларының Қазақ даласы империя биліктерінің саясатында алатын рөлі анықталады.

Кілт сөздер: уезд, генерал-губернатор, аймақтық әкімшілік, болыс, әлеуметтік-этникалық құрылым.

*Kairalapina Almagul - Master of History
AktobeUniversity named after S.Baishev*

THE UYEZD HEADS REGULATION SYSTEM ON KAZAKH PEOPLE IN THE 2ND HALF OF 19TH CENTURY

RESUME

In this article the role of county supervisors in the policy of imperial power in Kazakh steppe in the second half of the XIX century is revealed.

Key words: uyezd, General Governor, Regional Administration, volost (administrative division), social and ethnical structure

УДК-74

*Кыдырова С. Р. аға оқытушысы, магистр
С.Баишев атындағы Ақтөбе Университеті*

ӨНЕГЕСІ МОЛ – ҰЛТТЫҚ КИІМ

Аннотация

Мақалада қазақ халқының ұлттық киім түрлері мен ерекшеліктері, дамып қалыптасу жолдары, ұлттық киімдердің тәрбиелік мәнінің кейбір аспектілері қарастырылған.

Кілт сөздер: халық, ұлт, киім, даму, дәстүр.

Қазақтың ұлттық киімдерінің сан түрлілігі – халқымыздың ақыл-ойы мен биік эстетикалық талғамының жемісі.

Қазақ халқының ұлттық киімдері ұрпақтан ұрпаққа мирас болып келе жатқан аса бай мұра. Оның қолданысқа ену және қалыптасып даму тарихының тамыры тереңде жатыр. Байырғы халқымыздың сан алуан әшекейлі, мән мағынаға толы ою-өрнекті ұлттық нақышта тігілген киімдерінің бүгінгі күнге жеткен түрлері саусақпен санарлық. Олардың ішінде қазіргі заманға сай пішіліп, жіті қолданыста жүргендері де жоқ емес.

«Адам көркі шүберек» демекші ата – бабаларымыз киім үлгісіне баса назар аударған. Әр адамның киіну мәдениеті арқылы ұрпағына үздіксіз тәрбие беретінін, тарихымызға қарап білуге болады. Ал сол бабамыздан қалған ұлттық құндылықтарымызды қайтадан жастардың санасына сіңіру, қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Қазақ халқының ұлттық киімдерінің шығу және даму тарихынан және оның бай мазмұнынан бүгінгі біздің жастарымыз хабардар болуы тиіс. Ұлттық киімге өте бай халықпыз, сондықтан да сол мол қазынамыздың, қазіргі ұрпақ тәрбиесіне берері мол. Өйткені, тарихын білмеген ұрпақ ешқашан алға жетелемейтінін барлығымыз жақсы білеміз.

Мәдени мұралар арқылы ғана тіл қатып, тарих сахнасында мыңдаған жылдар бұрын өзіндік болмыс-бітімі бөлек көшпенді бабаларымыз ойсыз көзге шалына бермес асыл мұраларды, тәрбиелік терең мәні бар өнегені күнделікті тұрмысымызда елеулі орын алатын ұлттық киімдер арқылы беріп отырған.

Қазақ қыздарының ұлттық киімін – баршын, торғын, шәйі, жібек, қырмызы сияқты жұмсақ нәзік маталарды пайдалана отырып бүрмелі етек, бүрмелі жеңін аса кең етіп көлбеңдете тіккенінде қазақтың бүкіл болмысы, тұрмыс-салты, дәстүрі көрініс бергендей.

Қыз балалардың, әйел адамдардың киімін жұмсақ, нәзік матадан тігетіні – нәзіктігі мен әдептілігі үстіндегі киімінен-ақ көрініп тұрған. Етек-жеңінің кеңдігі – қазақтың дархандығын, үрімді-бұтақты екендігін, мейірімін, қонақжайлылығын, даладай кең пейілін, қолының жомарттығын білдіреді. Кең етектің қабат-қабат бүрмесі жеті сатыдан тұрады. Жеті қазына, жеті кие, жеті қат жер, жеті ата тазалығы осы ұғымға сыйып тұр. Үстіндегі киімі арқылы қай елден келгенін, кім екенін біліп отырған. Қыз балалар мен әйелдерді киім кию ерекшелігі арқылы айыра білген. Табиғатпен біте қайнасып, жер еміп өсіп, ырымға салғырт қарамаған бабаларымыз ұстанған тұрмыс-тіршілік салтының болмыс бедері біздің еркіндігімізді алыс заманалармен жалғастырып жатырғандай.

Қазақ әйелдерінің ұлттық киімі, негізінен, көйлек, кимешек, жаулық, сәукеле, желек, тақия, камзол, кәзекей, кебіс-мәсі, көкірекшеден тұрады. Әшекей, ажар жағынан төрт топқа арналып тігіледі. Олар қыз киімдері, келіншек киімдері, орта жастағы әйелдер мен бәйбішелердің киімдері. Қыз киімдері кеуделері тар, қынамалы, жаға, жең, кеудесі, өңірі кестелі, әшекейлі келсе, жас ұлғайған сайын неғұрлым етекте, кең, мол қаусырмалы бола түседі.

Қыздардың бөріктері алқалармен және төбесіне үкінің, көк құтанның немесе тотының үлпек қауырсындары тағылып сәндендіріледі. Қыздардың құндыз, кәмшат терісімен жиектелген бас киімдері “кәмшат бөрік” деп, алтынмен кестеленгені “алтын бөрік”, маржандармен әшекейленгені “қалмаржан бөрік” деп аталды. Барқыттан немесе қамқадан тігілген жаздық жеңіл бас киім – “тақия” үкінің үлпек қау

ырсынымен, күміс және алтын кестелермен әшекейленді. Қыз балалар басына сәнді моншақты тақия киеді. Ол – сол үйдің қонағы, ерке қызы, тұрмыс

құрмағандығын, оң жақта отырған қыз екенін білдірсе, күйеуге шыққан қалыңдық басына шәйі мата көмкерген сәукеле киеді.

Қазақ халқының ұлттық киіміндегі бас киімді былайша топтастыруға болады: 1) ерлер бас киімі: шыт, кепеш (құстандай, қолкесте, бізкесте түрлері бар), үшкүлдір, жекей, жапетер, тақия (зерлі, үкілі, оқалы, сырма, шошақ төбе, тікше, қатипа, т.б.), құлақшын, бөрік, жалбағай, қалпақ, құлақты тымақ, құлапара, қырпу (іштік бөрік); 2) әйелдер бас киімі: сәукеле, бөкебай, қарқара, кимешек, күндік, желек, шәлі (жібек, шілтер, оюлы түрі бар), бүркеніш, бергек, қасаба, тақия, шылауыш, жаулық. Қыста киетін бас киімдер қымбат, қалың матамен тысталады.

Сәукеле – ұзатылар қыздың бас киімі. **Сәукеле** әйелдің бас киімдерінің ішіндегі ең әшекейлісіде күрделісі. Сәукелені ұзатылатын қыздар және сол қызға еріп жүріп сыңсу айтатын нөкерлер киген. Қалыңдық күйеудің еліне барғанда да сәукелесімен барған. Келіншек оны той өткенше киіп отырып, той өткен соң сәукелені іліп қойып, оның орнына бергекті желек киетін. Төбесі үшкірленіп, биік етіліп тігілетін ол алтын және күміс тиындармен, інжу-маржандармен, алқалармен безендірілді. **Үлкен талғампаздықпен, әрі аса тапқырлықпен тігілген ұлттық киімдеріміздің бірі – сәукеле.** Сәукеле – енді ғана босағасын аттаған отауды білдіреді. Артындағы шәйі жібек жас отаудың арман-үміті. Сәукеленің шағын отау сынды болып келетіні де сол. Алғашқы нәрестесі дүниеге келісімен жас әйел ақ матадан тігілетін бас киім – кимешек киген.

Сәукеленің негізі оның төбесі. Төбе не талдырма етіп қозы жүнінен арнайы басқан ақ киізден, не арасына кыл салып сырығын асыл матадан істеледі. Содан кейін төбені кестелеген, шет-шетіне құндыз жұрын ұстаған немесе алтын, күміс оқамен зерлеген тыспен тыстайды. Сәукеле төбесінің биіктігі екі сүйем, кейде одан да биік болады. Төбенің өн бойын алтын, күміс, меруерт, маржанмен, асыл тастармен өрнектеп, алтын жіппен әшекейлейді. Сәукеленің екі жақ самай тұсынан бетке жеткізе шолпы тәрізді ендіріп бірнеше қатар маржан тізілген салпыншақтарды бетмоншақ немесе сәукеленің бетмоншағы деп атайды. Сәукеленің төбесінде алтынмен, күміспен әшекейленген қатырғы болады. Тізілген моншақты, асыл матадан, ақ жібектен жүргізген желекті осы қатырғыға бекітеді. Мұны бергек деп атайды. Кейде бергекке тоты құстың бірер тал қауырсынын тігінен қыстырып бекітіп қояды, оны қарқара дейді. Сәукеленің арт құлағы шашқап тәрізді белге дейін жетеді.

Сәукеленің негізгі бөліктері – тәж, төбе, құлақбау және артқы бойы. Сәукеленің төбесі қиық конус тәрізді болып келеді. Оның төбесінде «тәж» деп аталатын жартылай дөңгелек айдары болады. Оны асыл тас, алтын, күміс, меруерт, маржанмен өрнектеп, алтын жіппен әшекейлейді.

Халқымыздың салт-дәстүрінен сыр шертіп, сән-салтанатымен ерекшеленген сәукеле – шеберліктің озық үлгісі, өнер туындысы екенінде дау жоқ. Алтынмен апталып, күміспен күптелген өне бойындағы әр тастың тарихы тереңде, үлкен мағынаға ие. Жақмоншақ, жақтама, жақтау, жырға, сәукеленің сырғасы сынды әшекейлер мен басқа да құрамдас бөліктерінің сәукелеге тағылу себептері бар, айтар ойы, өзіндік ерекшеліктері бар. Бір қуантарлығы, тұрмыстағы қолданыстан қалып, тарихтың тереңіне кеткен сәукеленің сәні бүгінде ерекше бағаланып, қайта оралуына жағдай жасалып жатыр. Қыз ұзатқанда көптен бері еуропалық үлгідегі көйлек пен фата кигізіп келген халқымыз соңғы кездері сәукеле мен бүрмелі көйлекке қайта бет бұрды. Дегенмен сәукеленің сәнін ұққан көпшілік, оның сырына қанық емес. Бүкіл бір елдің қадір-қасиеті, бақ-дәулетінен хабар берген сәукеле бүгінде бұл ерекшеліктерінен айырылып, сәні де кеткендей. Сондықтан да көрсе, көздің жауын алатын сән-салтанатымен қатар, сәукеленің бойына бүккен сырының да тереңде екенін естен шығармағанымыз жөн.

Сәукеле – тек сәндік үшін киілетін бас киім емес, бұлғақтап өскен оң жақтағы өмір мен ақ босаға аттар арасындағы қимас та, қызықты сәттің ескерткіші, жаңа өмірге жасалар қадам. Өмірінде бір-ақ рет киілетін сәукеленің әйел заты үшін киімдері ішіндегі ең асылы ғана емес, оның жұбайлық өміріндегі елеулі кезінің естен кетпес ыстық сәті екені түсінікті. Сондықтан қалыңдыққа сәукеле кигізудің орны бөлек. Ол – ерекше бір салтанат. Бұған құда-құдағилар шақырылады. Шашу шашылады. Ақ бата арналады. Сәукелелі келіншек ажарлы да, базарлы көрінеді. Оны жұрттың бәрі көруге ынтық. Оның көрімдігі де соған лайық болу керек. Сәукеле байғазысының бағасы да олқы болмайды.

Өркениет жағдайында туындайтын қолөнер өзіндік заңдылыққа ие, ол заңдылықтар жаңа қажеттіліктер мен сұраныстарға байланысты қалыптасады.

Қазіргі киім үлгілеріндегі рухани болмысы мен қазіргі көркем эстетикалық талғам мен іс-әрекеттің құндылық дәрежесін қабылдау үлгісін дұрыс қабылдай білуіміз керекті. Қазіргі ұлттық киім үлгілеріндегі ұлттық дәстүрдің сақталу мәдениеті заман талабына сай туындап отырған мәселе болғандықтан осы үрдістегі үйлесімділіктер мен қайшылықтар жаңа мәдени құндылықтар ретінде қарастырады.

Қазақ ұлттық киімінің тарихи даму жолдарын, өзіндік ерекшеліктерін, оның тәлім-тәрбиелік мүмкіндіктерінің мән-мағынасын жан-жақты танып білу болашақ жастардың бойына рухани сезім мен көркемдік талғамды жетілдіріп, ұлттық мәдениетке деген көзқарастарын қалыптастырады.

Ұлттық киім өнерінің жетістігін қауым иелігіне айналдыру, жергілікті жерлердегі халық шеберлерінің істерін жас ұрпаққа насихаттау, киім әшекейіндегі ұлттық нақышты. Пішімді қазіргі заманға сай қолдана білуге үйрету қоғам міндеті.

Киімнің ұлттық дәстүрдегі басты мәдени құндылықтарына қазақ елінің болмысы мен дүниетанымы, атадан балаға мирас болып келе жатқан рухани мұралары, дәстүр жалғастығы, көркемдік ұлттық талғампаздығы жатады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Әдебиет. Қазақстанның Мәдени мұрасы /бас.ред. И.Н.Тасмағамбетов. - Алматы: "Аруна Ltd." ЖШС, 2005, 56-58б.
2. Шаңырақ : Үй-тұрмыстық энциклопедиясы. - Алматы : Қаз.Сов.энцикл., 1990. - 102 б.
3. "Қазақстан" ұлттық энциклопедиясы. В 10 т. Т.5. - Алматы, "Қазақ энциклопедиясы", 1998. – Б. 38-40.

*Кыдырова С.Р. ст.препод,магистр
АУ им. С. Баишева*

ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ОДЕЖДЫ

Резюме

В статье рассматриваются некоторые аспекты воспитательного значения костюма на различные слои населения, пути развития и становления казахской национальной одежды, и его роли в эстетическом воспитании народа.

Ключевые слова: народ, национальность, одежда, развитие, традиций.

*Kydyrova .S.R Senior lecturer
AU named after S. Baisheva*

EDUCATIONAL VALUE OF NATIONAL CLOTHES

The article discusses some aspects of the educational value of the suit to different segments of the population and the development of formation of the Kazakh national dress and its role in the aesthetic education of the people.

Key words: nation,nationality, clothing,development, traditions .

УДК:1(091):61

*Сағымбаева Н.А. преподаватель
ЗКГМУ имени М. Оспанова*

НРАВСТВЕННО-ЭТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В МЕДИЦИНЕ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы взаимосвязи философии и медицины, актуальные нравственно- этические проблемы в медицине, которые должны надежно защищать жизнь человека и современные общественные интересы и потребности людей.

Ключевые слова: этика, деонтология, медицинский кодекс, биоэтика.

Процесс гуманизации медицины, преобразования её духовно-интеллектуального и морально-этического начал должен осуществляться через воскрешение гуманистической философии прошлого, через органическое соединение общих принципов рационального мышления с морально-этической практикой. Современные философы, ученые и медики рассматривают нравственность и разум человека как целостный социально-культурный феномен. Поэтому все естественные науки в настоящее время представляют собой область изучения и проведения испытания разумных форм и видов природы на предмет познания возможностей их качественного применения с целью обеспечения их выживания в критических, постоянно изменяющихся условиях внешней среды. То есть, научное познание жизни есть испытание объекта живой природы с целью получения достоверной информации о нем самом. Поэтому здесь внутренне присутствует и морально-этический аспект[1].

Как свидетельствуют историки, самые первые морально-нравственные начала у людей зародились в Месопотамии около 3000 лет до н.э. Они носили характер запретов на все антирелигиозные действия, и касались в основном служителей культа, претендующих на врачевание души и тела людей. Только те люди, которые обладали сакраментальными знаниями и умениями, имели право быть целителями, т.е. врачами. А в Вавилоне 2500 лет до н.э. был создан первый медицинский кодекс. Он содержал перечень наказаний лекарей за нарушения ими требований при лечении. По словам Геродота, посетившего Египет в V веке до н.э., в арсенале лечебных средств, наряду с физическими и биологическими формами воздействия на

пациента, активно и эффективно использовались моральные: словесные, мимические и пантомимические воздействия.

В медицинской сфере принципы морально-нравственного сознания впервые были разработаны и философски обоснованы врачом и мыслителем Гиппократом. Он клялся, что «чисто и непорочно буду я проводить свою жизнь и свое искусство. В какой бы дом я ни вошел, я войду туда для пользы больного»[2]. Позже и Цицерон указывал на два осознанных первоначально моральных ориентиров в медицине: *«никому не вредить и приносить пользу»*.

В современную эпоху научно-технических достижений ученые медики попали в весьма непростую морально-нравственную ситуацию. Они создают то, чего никогда не было в природе. Но это их творение имеет неоднозначное значение. Многое направлено во благо людей, но немало и во вред. Это касается медиков, которые имеют отношение к биомедицинским технологиям, генной инженерии и т.д.

Научная, медицинская, философская общественность мира в силу всего этого вынуждена вырабатывать принципиально иные морально-нравственные требования к исследователям природы: ученым, медикам, другим специалистам, создавать новые контрольные принципы в науке, медицине, действие которых было бы направлено на обеспечение надежной защиты не только жизни людей, но и всего живого на Земле. Новые морально-нравственные принципы и правила в науке и медицине должны надежно защищать жизнь человека и современные общественные интересы и потребности людей.

Где-то за тысячу и более лет до нашей эры высоко ценилась нравственная сторона взаимодействия человека с человеком. Тогда впервые возвысились внутренние регуляторы поведения людей, такие, как совесть, долг, честь и т.п. Зарождение принципов самоконтроля духовно обогатило человека, пробудив интерес к философскому осмыслению морали как этого нового явления в общественной жизни людей. Мораль и нравственность стали предметом философии, которая разработала этику (греч. *ethos* - нравы, обычаи) - науку о моральных и нравственных принципах общественного поведения людей. Она напрямую затронула потребности и интересы как общества, так и личности. В этике как философской дисциплине, мораль рассматривается как поиск путей и средств достижения всеобщего счастья.

Морально-нравственные учения всегда составляли практическую часть философии, в которой непосредственно вырабатывались принципы, правила поведения каждого человека как личности. Человек без моральных ориентиров, согласно Аристотелю, существо дикое и несчастное... Этика призвана была рационально осознать все обыденные представления о добре и зле, о смысле жизни человека и его деятельности. Если понятия добра и зла в этике представлялись как безусловные, хотя и исторически изменчивые, то поиск смысла жизни человеком становился объектом философско-этических размышлений в средствах морально-нравственного определения жизненного пути[3].

Этику, как правило, называют практической философией, и не случайно. Она является тем философским знанием, которое осмысливает проблемы морали и нравственности, образа жизни людей и прежде всего их поведения. Это фундаментальные проблемы философии, такие, как бытие, жизнь, смысл жизни, смерть, свобода и необходимость, любовь и совесть, честь и достоинство. В связи с этим этика тесно соприкасается с рядом других гуманитарных дисциплин: психологией и педагогикой, социологией и культурологией, экологией и медициной. На первый взгляд, все это кажется весьма простым делом: надо учить людей, как нужно жить и вести себя в личной и общественной жизни.

Как систематизированная научная дисциплина этика восходит к учению Аристотеля, его сочинениям «Никомахова этика», «Эвдемова этика» и «Большая этика». В учении о добродетелях как нравственных качествах личности нашли выражение вечные вопросы этики, такие, как смысл жизни, высшее благо, свобода воли, счастье, сострадание несчастным и т.д. Аристотель называл сострадание моральным испытанием людей. В «Никомаховой этике» высшее благо определяется философом как эвдемония (греч. *eudemonia* - блаженство, счастье), которая достигается занятием философией.

Философы разных эпох (стоики, св. Августин, Ф. Бэкон, И. Кант и др.), сострадая людям, попавшим в беду, одновременно учили их искусству избавления от душевных страданий и физических мук. Они призывали всех людей, но особенно медиков, оказывать немощным необходимую им профессиональную и моральную помощь. Медицина с тех пор опирается на философско-моральные учения Гиппократов, Галена, Цицерона, И. Канта о нравственном долге.

Медицина давно слилась с принципами морально-нравственного долга - бескорыстно служить людям. Такие нравственные требования получили закрепление в деонтологии (греч. *deontos* - должное и *logos* - учение) - специфической врачебной этике, где излагаются общественные требования ко всем медицинским работникам. Со временем стала своего рода синонимом нравственной философии медиков. Высокий гуманистический заряд деонтологии предопределяет кодекс гуманных альтруистических требований к ученым и врачам. Сегодня профессиональная медицинская этика - деонтология дифференцируются на частности, соответственно разделению труда медиков: деонтологию в хирургии, терапии, педиатрии, психиатрии, фармакологии, фармации.[7]

И. Кант, осмысливая суть морально-нравственного долга, рассматривал деонтологию в духе категорического императива как жесткого морального повеления разума воле. В то время возникли и другие этические концепты, указывающие на необходимость принесения пользы людям при выполнении своего нравственного долга. А само разнообразие этических учений свидетельствовало о возрастании морально-этической озабоченности людей за сохранение жизни на Земле. Зарождение в XX веке уже биоэтики значительно расширило этические горизонты личной свободы и ответственности личности, но прежде всего - ученых, медиков, других специалистов, имеющих отношение к сохранению жизни и здоровья. Впервые этика стала апеллировать к их совести. Она стала их внутренней потребностью ответственно относиться к сохранению здоровья. Поэтому жизнедеятельность медиков по определению всегда гуманна, нравственна[5].

Медицинская деонтология с тех пор рассматривается как нравственная база врачебного дела, как морально-этическая философия врачей, других медицинских кадров, нацеливающая их на добросовестное выполнение своего гражданского и профессионального долга. Само это обстоятельство свидетельствует о том, что на Земле нет более гуманной жизнедеятельности, чем медицинская.

Процесс гуманизации медицины, преобразования ее духовно-интеллектуального и морально-этического начал должен осуществляться через воскрешение гуманистической философии прошлого, через органическое соединение общих принципов рационального мышления с морально-этической практикой. Исходя из социально-философского понимания задач изменения природы будущего человека, современный гуманизм провозглашает такие приоритетные принципы, как справедливость и альтруизм, бережливость и щедрость, милосердие и сострадание, стремление к новому и уважительное отношение к прошлому.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРА

1. Кондратьев, В.П. Философия и медицина: учебное пособие / В.П. Кондратьев. - Тула: ТГУ, 2002. - 56 с.
2. Гиппократ. Избранные книги / Гиппократ. - М.: Госиздательство биологической и медицинской литературы, 1936. - 832 с.
3. Шевченко, Ю. Л. Философия медицины: учебник / Ю. Л. Шевченко. - М.: Геотар-мед, 2004. - 480 с.
4. Марчукова, С. М. Медицина в зеркале истории. М.: Европейский дом, 2003. - 300 с.
5. Философия и медицина / Под. ред. В.Д. Серапонтов, А.А. Корольков. - Л.: ЛГУ, 1986. - 212 с.
6. Саркисов, Д.Ю. Философия в системе медицинского образования / Д.Ю. Саркисов // Клиническая медицина. - 1999. - № 1. - С. 21
7. Хрусталева, Ю.М. Философия науки и медицины: учебник / Ю.М. Хрусталева. - М.: Геотар-мед, 2009. - 784 с.

*Сағимбаева Н.А. оқытушы
М.Оспанов атындағы БҚММУ*

МЕДИЦИНАДАҒЫ АДАМГЕРШІЛІК-ЭТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР: ӘЛЕУМЕТТІК-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

ТҮЙІН

Мақалада философия мен медицинаның тығыз байланыстылығы және медицинаның адамгершілік проблемаларының қазіргі кезеңдегі маңызды сұрақтары қарастырылады.

Кілт сөздер: этика, деонтология, медициналық кодекс, биоэтика .

*Sagimbayeva N.A. teacher
ZKGMU after name M. Ospanova*

MORAL AND ETHICAL ISSUES IN MEDICINE: THE SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECT

Summary

The article discusses aspects of the relationship of philosophy and medicine in their historical development , philosophical analysis of moral and ethical issues in medicine.

Keywords : *ethics, deontology , medical code , bioethics .*

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 338.246.025.

*Алдашев М.Н. - магистр
АРГУ им.К.Жубанова*

**ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ
НЕСТАБИЛЬНОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В СТРАНЕ**

Аннотация

В статье рассматривается система мер способствующая ликвидации внутренних и внешних угроз национальной продовольственной безопасности.

Ключевые слова: аграрная политика, агропромышленный комплекс, единый зерновой холдинг, турбулентность мировой экономики, антикризисная программа

Продовольственная безопасность Республики Казахстан - это не только обеспечить население продовольствием в пределах норм рационального, адекватного питания, деньгами, чтобы обладал хорошей платежеспособностью для покупки продовольственных товаров, но более глубоко качеством обеспечивающее хорошую сохранность гена нации для будущих поколений в устойчивом развитии. То есть продовольственную безопасность Республики Казахстан надо рассматривать не только с количественной стороны (экономической), а как взаимосвязанных частей вместе с качественной стороной. Главным образом, продовольственную безопасность нужно рассматривать как глобальную проблему, имеющую приоритетное и международное значение. В этой связи, во всех государствах создана правовая основа государственного регулирования продовольственной безопасности. Например, в 1955 году в Германии был принят Закон «О сельском хозяйстве Германии». В этом законе было отмечено, что государство должно рассматривать обеспечение продовольственной безопасностью народа как стратегическую проблему и быть независимым от третьих государств в формировании продовольственного фонда [1, с.32]. Во Франции существует Закон «Об обеспечении устойчивости сельскохозяйственного производства», где отмечено, что государство поддерживая конкурентноспособность сельскохозяйственных товаропроизводителей, регулирует внутренний рынок сельхозпродукции и контролирует не нанесение вреда отечественному сельскохозяйственному производству импортной продукцией, завезенной из вне. В Швеции действует Закон «О рационализации сельского хозяйства» 1947 года, где предусмотрена поддержка конкурентноспособностей своих агропроизводителей и направлена на ограничение импорта сырья продовольствия через квоту. Государство при стимулировании сельскохозяйственного производства учитывает, чтоб доход фермера не был ниже дохода среднего профессионального работника производства. В США продовольственный комплекс со стороны государства защищен разносторонне. Для этого приняты специальные нормативно-правовые акты, которые направлены на сохранение природных ресурсов и на устойчивое обеспечение продовольствием через поддержку сельского хозяйства. В США действует Закон «О продовольственной безопасности», который направлен на

поддержку сельского хозяйства и является основой для жизни, в том числе и права на питание. В соответствии с этим Законом, в целях обеспечения продовольственной безопасности и для помощи другим странам продовольствием предусмотрена покупка зерна в государственные склады. Кроме этого Закона, были приняты и другие нормативно-правовые акты. Например, в 1986 году был принят Закон «Об улучшении продовольственной безопасности», который состоял из комплекса мер по поддержке американских фермеров и субсидии по поддержанию плодородия земли [2, с.104]. Нужно отметить, что в зарубежных странах для осуществления этих законов дополнительно принимаются специальные программы.

В Республике Казахстан государство постоянно уделяет большое внимание обеспечению продовольственной безопасности. По этой проблеме были приняты ряд нормативно-правовых актов. Общеизвестно, что обеспечение продовольственной безопасности тесно связано с развитием аграрного сектора экономики. Поэтому вначале определение «обеспечение продовольственной безопасности» появилось в пункте 3 статьи 1 Закона РК «О зерне». Там было определено, что «продовольственная безопасность – состояние экономики, в том числе ее агропромышленного комплекса, обеспеченное соответствующими ресурсами, потенциалом и гарантиями независимо от внешних и внутренних условий, при котором удовлетворяются потребности населения в продуктах питания в соответствии с физиологическими нормами питания» [3]. Этот пункт потом был исключен.

Позже этот немаловажный вопрос был освещен в Послании Президента страны народу Казахстана на 2003 год. В документе определяются такие ключевые задачи, как направление всех сил на становление села; на необходимость государственной аграрной политики; на разработку пакета документов, обеспечивающих продовольственную безопасность. В Послании так же отмечено, что главным фактором подъема села является устойчивое динамичное развитие агропромышленного комплекса на рыночных принципах [4].

Кроме того, об обеспечении продовольственной безопасности говорилось и в Законе Республики Казахстан «О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий» от 8 июля 2005 года, где закреплены цели государственного регулирования агропромышленного комплекса и сельских территорий. К ним относятся: развитие социальной и инженерной инфраструктуры сельских территорий и обеспечение сельского населения благоприятными условиями жизни; обеспечение продовольственной безопасности государства; обеспечение устойчивого экономического и социального развития агропромышленного комплекса и сельских территорий; создание экономических условий для производства конкурентоспособной сельскохозяйственной продукции и продуктов ее переработки [5]. Позже этот закон был дополнен целой главой, которая называется «Государственное регулирование обеспечения продовольственной безопасности». В этой главе четко обозначены критерии и направления обеспечения продовольственной безопасности, к которым относятся: физическая доступность продовольственных товаров; экономическая доступность продовольственных товаров; гарантия безопасности пищевой продукции.

В Послании Президента РК народу от 27 января 2012 года, в его десятом направлении было отмечено, что потребность в продовольствии с каждым годом в мире будет возрастать. Поэтому глава государства предлагает ряд мероприятий, направленных на обеспечение продовольственной безопасности: расширение доступа фермеров к финансированию без посредников; создать единый зерновой холдинг; реализацию проекта по развитию производства мяса.

В Послании Президента РК народу Казахстана от 14 декабря 2012 года в третьем вызове обозначил угрозы глобальной продовольственной безопасности. В Послании говорится, что «высокие темпы роста мирового народонаселения резко обостряют продовольственную проблему. Уже сегодня в мире десятки миллионов людей голодают, около миллиарда человек на постоянной основе испытывают нехватку в пище. Без революционных изменений в производстве продуктов питания эти страшные цифры будут только расти» [6]. Во исполнение Послания Президента РК с целью подъема экономики села была принята Государственная Программа по развитию агропромышленного комплекса на 2013-2014 годы, где прямо сказано об усилении государственного контроля в отношении безопасности и качества пищевых продуктов с проведением лабораторного анализа на соответствие требованиям технических регламентов, в том числе и наличие фальсификатов (не декларируемые растительные жиры, соевые добавки и другие заменители, консерванты, ароматизаторы, красители).

Анализ ученых показывает (Аймагамбетов Е.Б.), что из 1194 стандартов гармонизированы с международными стандартами ИСО только 99 стандартов. Например, такие товарные группы продовольственных товаров, как мука, крупы, хлебобулочные, макаронные, кондитерские изделия, концентраты - по качеству соответствующие международным стандартам ИСО в Республике Казахстан имеет только 10 стандартов по муке и один стандарт по крупе из всех 221 стандартов. Это говорит о предстоящей большой работе по повышению конкурентоспособности и качества сельскохозяйственной продукции, используя огромные инвестиционные средства, выделяемые аграрному сектору государствам (1 млрд. долл.), как предлагает президент Республики Казахстан Назарбаев Н.А., учение путем индустриализации аграрного производства через реализацию кластерных инициатив и др. в сфере производства и переработки сельскохозяйственного сырья (Назарбаев Н.А., Аймагамбетов Е.Б.).

Казахстан оперативно среагировал на турбулентность мировой экономики - приняв антикризисную программу и на антикризисные мероприятия выделено государством 10 млрд. долл. США из «Национального фонда» Республики Казахстан.

Государство активно контролирует инновационно-индустриальное развитие Республики Казахстан, в том числе и в АПК, создает самые благоприятные условия (инвестиционные, налоговые, кредитные, страховые, технологические, научные, экономические и другие), для качественного прорыва в АПК, несмотря на мировой кризис.

Даже в условиях кризиса государство активно вмешивается в аграрный сектор, выделяет инвестиции, опыт развитых стран имеется, трудовые ресурсы имеются (в аулах живет 49% населения Республики Казахстан), ученые и теории имеются, планы имеются, надо только эффективно реализовать под активным руководством, контролем государства и втянуть домохозяйство через промышленный агробизнеспредприятие в рыночную экономику, создав условие, инфраструктуру АПК и самой рыночной экономики для, начало объединив хотя бы ассоциативно домохозяйства через информационную систему (Интернет) в единую ассоциацию (не объединяя даже собственность), чтобы продавать на бирже свою продукцию без посредников, тогда 4,3 млрд. долларов США от продажи сельскохозяйственной продукции снова поступит в аграрный сектор - производителю.

Подводя итоги, следует отметить, что государство в условиях нестабильности экономической ситуации в стране разрабатывает стратегически важные документы и нормативно-правовые акты, направленные на обеспечение продовольственной

безопасности, на поднятие аграрного сектора экономики на качественно новый уровень развития.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРА

1. Бурдуков, П.Т. Россия в системе глобальной продовольственной безопасности /П.Т. Бурдуков, Р.З. Саетгалиев. - М.: Экономика, 1999. – 332 с.
2. Безопасность России. - М.: МТФ «Знание», 2000. – 228 с.
3. Закон Республики Казахстан. «О зерне» от 19 января 2001 года [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: http://www.kazagrogarant.kz/files/kazagrogarant.kz_zrk_zerno.html.
4. Об основных направлениях внутренней и внешней политики на 2003 год. Послания Президента Республики Казахстан от 16 апреля 2002 года [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: <http://www.akorda.kz/ru/page/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-aprel-2002-g>.
5. Закон Республики Казахстан. «О государственном регулировании агропромышленного комплекса и сельских территорий» от 8 июля 2005 года [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30015652.
6. Назарбаев, Н. Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту-Қазақстан дамуының басты бағыты Қазақстан Республикасының Президенті-Ұлт Көшбасшысы-Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы [Мәтін] / Н. Назарбаев // Егемен Қазақстан.- 2012.- №41-42.- 1-3 б.

*Алдашев М.Н. магистр
Қ. Жубанов атындағы АӨМУ*

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТҰРАҚСЫЗДЫҚ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІН МЕМЛЕКЕТТІК ТҰРҒЫДАН РЕТКЕ КЕЛТІРУ

Түйіндеме

Мақалада ұлттық азық – түліктің сыртықы және ішкі қауіпсіздігін қамтамасыз етудің әр түрлі жолдары қарастырылады.

Кілт сөздер: аграрлық саясат, агроөнеркәсіп кешені, біртұтас астық холдингі, әлемдік экономикалық турболенттілігі, антидағдарыс бағдарламасы

*Aldashev M.N. master student
Aktobe University by K. Zhubanova*

GOVERNMENT REGULATION OF FOOD SAFETY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN, IN THE CONTEXT OF THE UNSTABLE ECONOMIC SITUATION IN THE COUNTRY

Summary

The article points out that there are the main ways of the food safety in the country

Keyword: agrarian policy, agro-industrial complex, single drain holding, turbulence of the world economy, anti-crisis program.

УДК 338.439.6

*Алдашев М.Н. - магистр
АРГУ им.К.Жубанова*

**ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН:
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМЫ И ОСНОВНЫЕ ПУТИ
ВЫХОДА ИЗ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО КРИЗИСА**

Аннотация

В статье рассматривается вопрос как государства активно контролирует инновационно- индустриальное развитие Республики Казахстан ,несмотря на мировой кризис.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, экономическая стабильность, минимально необходимый уровень физической доступности продовольствия.

В настоящее время в современном обществе основной проблемой является продовольственная безопасность. Во-первых, это связано с тем, что обеспечение народа продовольствием с физиологической позиции определяет его жизнедеятельность. Во-вторых, определяет политическую независимость государства и обеспечивает его экономическую стабильность. Поэтому, нужно отметить, что нельзя говорить об экономической, политической или национальной безопасности общества, если каждое государство полностью не обеспечивает продовольственную безопасность своего народа.

Продовольственная безопасность – это такое состояние экономики, в том числе ее агропромышленного комплекса, при котором становится возможным стабильное обеспечение за счет собственного производства основными видами продовольствия всего населения страны при обязательном приоритете наиболее уязвимых, малоимущих его слоев и при условии физической и экономической доступности продуктов питания в таком количестве и качестве, которые необходимы для сохранения и поддержания жизни и дееспособности людей, полной или максимально возможной независимости государства от внешних источников продовольствия.

В настоящее время выделяют два основных показателя состояния международного продовольственного обеспечения - это объем переходящих запасов зерна в мире, остающихся на хранение до уборки следующего урожая и уровень производства зерна в расчете на душу населения.

Пороговым значением первого показателя считается запас, равный 60 дням или 17 % годового мирового потребления [5]. Сокращение объемов запасов ниже этого уровня приводит к резкому повышению мировых цен на зерно, к дестабилизации мирового зернового рынка, ухудшению конъюнктуры мирового рынка для стран-импортеров и, опосредованно, дестабилизации других продуктовых рынков [4]. В Казахстане объем переходящих запасов зерна установлен в размере 90 дней, что соответствует 25 % годового объема потребления.

При установлении критериев состояния национальной продовольственной безопасности необходимо учитывать, что они должны характеризовать уровень удовлетворения потребностей населения в продуктах питания, а также степень устойчивости продовольственного обеспечения страны.

Для оценки уровня обеспеченности населения страны продовольствием целесообразно использовать следующие критерии:

- производство 80-85 % общего объема продуктов питания отечественными товаропроизводителями;
- потребление населением продуктов питания с оптимальным уровнем калорийности (2353 ккал в сутки) [2];
- обеспечение рациональной структуры питания и полное удовлетворение потребностей населения в соответствии с физиологически обоснованными нормами;
- соответствие качества продуктов питания требованиям технических регламентов;
- создание восполняемого страхового запаса продовольствия на уровне 25 % от годового объема потребления продуктов питания;
- наличие реальной возможности удовлетворения потребности в продуктах питания, не выпускаемых внутри страны или выпускаемых в недостаточных количествах, за счет импорта;
- производство на душу населения не менее 1 тонны зерна.

*При оценке состояния продовольственной безопасности целесообразно использовать нормы, которые регламентируют два нормативных уровня питания населения: **достаточный**, используемый для социально-экономических расчетов в обычных условиях и **минимально необходимый**, используемый для гарантированного обеспечения населения в чрезвычайных продовольственных ситуациях. В случае превышения пороговых значений приведенных выше критериев будет достигнуто **достаточное** продовольственное обеспечение населения страны.*

***Минимально необходимому уровню** обеспеченности населения продуктами питания соответствует продовольственный компонент «потребительской корзины», то есть набор из 43 основных продуктов питания, определяемый исходя из годовых норм потребления, необходимых для мужчины трудоспособного возраста, и дифференцированный по полу и возрасту.*

Продовольственная безопасность характеризуется физической доступностью продовольствия, экономической доступностью продовольствия и качеством продуктов питания.

Оценка уровня ***физической доступности продовольствия*** осуществляется путем сопоставления объемов фактического потребления населением страны продуктов питания со стандартами их потребления, в качестве которых используются разработанные Казахской академией питания минимальные нормы потребления продуктов питания, основанные на рекомендуемом уровне потребления среднестатистического жителя страны.

В 2013-2014 годах наблюдался рост потребления большинства важнейших продуктов питания, в результате чего в 2013 г. потребление хлебопродуктов на душу населения составило 10,4 кг в месяц (на 1,2 кг или на 13 % больше нормативного уровня), масел и жиров – 1,6 кг (на 0,85 кг или на 113,3 % больше норматива), мяса и мясопродуктов – 5,5 кг (на 1,3 кг или на 19,1 % меньше норматива), рыбы и морепродуктов – 0,6 кг (на 0,7 кг или на 40% меньше норматива), молока и молочных продуктов – 19 кг (на 14,75 кг или на 43,7 % меньше норматива), яиц – 12,5 шт. (на 11,8 шт. или на 48,6 % меньше норматива), фруктов – 4,5 кг (на 5,4 кг или на 47,8 % меньше норматива), овощей – 7,3 кг (на 4,9 кг или на 40,2 % меньше норматива), картофеля – 4 кг (на 4,1 кг или на 50,6 % меньше норматива), сахара, джема, шоколада, кондитерских изделий – 3,2 кг (на 0,1 кг или на 3,2 % меньше норматива).

Таким образом, лишь по двум из десяти важнейших продуктов питания имело место превышение нормативов потребления, что свидетельствует о наличии в республике серьезных проблем с обеспечением продовольственной безопасности.

При решении проблемы обеспечения национальной продовольственной безопасности серьезного внимания заслуживают вопросы самообеспечения страны основными видами продуктов питания, то есть удовлетворения потребности в них прежде всего путем внутренних поставок при минимальной зависимости от внешней торговли.

При анализе емкости внутреннего продовольственного рынка Республики Казахстан можно наблюдать следующую картину: степень обеспеченности платежеспособного спроса отечественной продукцией составляет по мясным консервам – 51,5 %, колбасным изделиям – 62, молоку и сливкам сгущенным – 20,6, молоку сухому – 44,5, сливочному маслу – 66,4, сыру – 44,5, кисломолочным продуктам – 77,2, сахару – 69,7, кондитерским изделиям – 45%, сокам – 68,5, томатным консервам – 46,3, консервам фруктовым и овощным – менее 10 % .

Внутренний рынок муки полностью обеспечивается за счет отечественного производства.

Экономическая доступность продовольствия определяется как возможность приобретения населением продовольственных товаров при сложившемся уровне цен и доходов в размерах, заложенных в минимальной потребительской корзине.

Страна считается защищенной с точки зрения продовольственной безопасности, когда доля людей, страдающих от голода, очень низкая (менее 5 процентов). В случае, когда уровень пищевой депривации (уровень калорийности питания), являющийся одним из индикаторов мониторинга продовольственной безопасности, превышает 35 процентов, в стране возникает проблема борьбы с голодом.

За период с 2009 по 2014 годы доля населения Республики Казахстан, калорийность питания которого была ниже минимально допустимого уровня, уменьшилась в 5,2 раза и составила 3 % [2]. Таким образом, в настоящее время проблема голода не является актуальной для Казахстана, который входит в число стран с очень низким уровнем пищевой депривации.

Согласно методологии ФАО, неравенство в потреблении измеряется с помощью **коэффициента вариации энергетической ценности** потребленных продуктов питания. Данный показатель состоит из двух основных компонентов: первый отражает неравенство потребления продуктов питания обусловленное доходами, второй – неравенство, связанное с биологическими факторами (пол, возраст и вес членов домашних хозяйств).

При высоком значении коэффициента вариации (около 30) неравномерность распределения энергии среди населения проявляется в первую очередь за счет доходов (или расходов). При низком значении (около 20) неравномерность обусловлена главным образом биологическими факторами.

В Казахстане произошло увеличение коэффициента вариации с 25,2 % в 2009 г. до 27,8 % в 2014 г. Это свидетельствует о неравномерном доступе к продовольствию среди населения, обусловленное различием в уровне доходов.

Сбалансированность рациона питания, потребляемого населением, определяется по международным стандартам Всемирной Организации Здравоохранения (ВОЗ), в соответствии с которыми доля белков не должна быть ниже или выше 10-15 %, доля жиров должна быть в пределах 15-30 %, доля углеводов – 55-75 %.

В Казахстане среднереспубликанское потребление белков и углеводов (11,3 % и 55,4 %) соответствует стандартам ВОЗ, однако потребление жиров увеличилось по сравнению с 28,5 % в 2009 г. до 33,3 % в 2014 г., превысив нормативный уровень.

Энергетическая ценность потребляемых продуктов питания зависит от уровня доходов, территории проживания и пола.

Энергетическая ценность продуктов питания в сельской местности превышает аналогичный показатель в городской местности. Женщины потребляют больше килокалорий, чем мужчины.

Средняя стоимость 1000 килокалорий, потребленных в 2014 году, увеличилась по сравнению с 2009 годом (61,9 тенге) в 2,4 раза и составила 150,3 тенге.

При этом самый высокий показатель средней стоимости 1000 килокалорий в 2014 году был зафиксирован г. Алматы (208,1 тенге), самый низкий – в Южно-Казахстанской области (109,4 тенге).

В результате того, что в Казахстане за рассматриваемый период рост цен на продукты питания и безалкогольные напитки составил 88,2 %, среднедушевые расходы на продовольствие увеличились в 3,1 раза (со 149,6 тенге в 2009 г. до 471,9 тенге в 2014 г.).

В настоящее время Казахстан испытывает проблемы с обеспечением продовольственной безопасности, поскольку из 9 индикаторов положительные значения достигнуты лишь по четырем (объем переходящих запасов зерна, производство зерна в расчете на душу населения, доля населения, калорийность питания которого ниже минимально допустимого уровня, средняя калорийность суточного рациона питания населения).

Рекомендуется следующая система мер, способствующая ликвидации внутренних и внешних угроз национальной продовольственной безопасности:

- совершенствование системы экономических отношений в сфере производства, закупа, первичной и глубокой переработки, хранения, транспортировки и реализации сельскохозяйственной продукции;
- стимулирование перехода мелкотоварных производств АПК в специализированные средне- и крупнотоварные производства, а также перевода производства продукции животноводства и растениеводства на промышленную основу;
- оптимальное сочетание государственного и рыночного регулирования цен на сельскохозяйственную продукцию с целью оживления платежеспособного спроса населения и повышения конкурентоспособности отечественного продовольствия на внутреннем и внешнем рынках;
- гибкое налогообложение сельхозпроизводителей, предоставление налоговых льгот тем производителям, которые вкладывают средства в развитие приоритетных отраслей и продуктов, или же придерживаются принципа устойчивого развития производства с соблюдением экологических норм;
- создание единого продовольственного рынка стран СНГ с постепенным отказом от таможенных пошлин и сборов и согласованием ценовой политики;
- урегулирование размеров железнодорожных тарифов при транзите грузов по территории государств СНГ с целью увеличения экспортного зернового потенциала Республики Казахстан;
- модернизация и техническое перевооружение предприятий перерабатывающей промышленности, внедрение передовых технологий и систем управления качеством (ИСО 9000, ИСО 14000);
- стимулирование импорта:
 - а) машин и оборудования, предназначенных для предприятий, производящих средства производства для предприятий АПК;
 - б) комплектов средств производства для перспективных индустриальных технологий изготовления и переработки сельхозпродукции;
 - в) племенных животных высокопродуктивных пород и семян высокоурожайных и высокобелковых культур;

- г) патентов и лицензий, способствующих коренному научно-техническому перевооружению отраслей АПК;
- повышение инвестиционной привлекательности агропромышленного комплекса, введение налоговых и других льгот, которые будут способствовать переоснащению материально-технической базы АПК, формированию бесперебойной системы производства, сбора и переработки сельхозсырья, доставки его на перерабатывающие предприятия и конечным потребителям;
- развитие системы лизинга оборудования для предприятий перерабатывающей промышленности;
- селективная государственная поддержка эффективных производств, обладающих импортозамещающим и экспортным потенциалом;
- последовательная реализация политики импортозамещения, насыщение внутреннего рынка широким ассортиментом качественной и конкурентоспособной продукции отечественного производства, сокращение ввоза в страну тех продуктов питания, которые можно произвести в Казахстане;
- регулирование объемов экспорта и импорта по основным стратегическим видам продовольствия: зерну, мясу, молоку;
- эффективное использование потенциала разных почвенно-климатических и экономических территорий страны с учетом углубления их специализации и создание на этой основе специализированных продовольственных зон;
- реализация целевых программ по восстановлению и развитию таких отраслей, как производство сахарной свеклы, маслосемян, масла, мяса, молока и детского питания;
- рациональное размещение по территории страны предприятий по переработке сырья и сельхозпродукции с максимальным приближением их к местам производства, расширение практики строительства предприятий, цехов и производств непосредственно в хозяйствах;
- оптимизация производственных мощностей предприятий перерабатывающей промышленности;
- отход от существующей практики регулирования рынка зерна в целом с переходом к регулированию производства и реализации каждого отдельного вида зерновых, путем установления первоочередных и приоритетных направлений использования имеющихся ресурсов;
- разработка и внедрение механизма «зеленой революции» в земледелии, предусматривающего:
 - а) внедрение новых высокоурожайных сортов сельскохозяйственных культур отечественной и зарубежной селекции с целью резкого увеличения продовольственных ресурсов;
 - б) механизацию и химизацию сельского хозяйства;
 - в) осушение и орошение земель;
 - г) восстановление плодородия деградировавших почв с нарушенным содержанием гумуса;
 - д) стимулирование эколого-экономических систем земледелия;
- создание условий и активизация процессов выхода отечественного продовольствия на внешние рынки, стимулирование экспорта зерна и продуктов его переработки;
- защита населения республики от недоброкачественных продуктов питания путем совершенствования работы служб стандартизации и сертификации товаров и разработка государственных стандартов на основные продукты питания в целях гармонизации с системой международных стандартов;

- совершенствование инфраструктуры АПК, в частности, создание в крупных и средних городах муниципальных оптовых продовольственных рынков;
- льготное кредитование строительства объектов инфраструктуры продовольственного рынка и транспортных магистралей, дотирование тарифов на поставку продовольствия из других регионов;
- создание разветвленной сети заготовительных пунктов во всех сельских населенных пунктах республики, отдаленных районах и отгонных участках с высокой концентрацией источников сельскохозяйственного сырья;
- стабилизация продовольственного рынка путем организации закупочных и товарных интервенций;
- развитие системы биржевой торговли продовольствием;
- совершенствование системы кадрового, научного, правового и информационного обеспечения предприятий агропромышленного комплекса;
- мониторинг продовольственного рынка и продовольственной безопасности Казахстана, создание механизмов общественного контроля целесообразности импорта и качественных характеристик импортируемого продовольствия.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРА

1. Оценка отсутствия продовольственной безопасности: целенаправленные концепции и показатели для принятия конструктивных решений [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fao.org/cfs/cfs-home/cfsroundtable1/ru>. – Данные соответствуют на 15.03.2015 г.
2. Оценка продовольственной безопасности Республики Казахстан на основе данных обследований домашних хозяйств по оценке уровня жизни в 2009 и 2014 годах. – Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2014. – 21 с.
3. Положение дел в связи с отсутствием продовольственной безопасности в мире [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fao.org/publications/sofi/ru>. – Данные соответствуют на 15.03.2015 г.
4. Ельцова, О. Продовольственный рынок Казахстана: пособие для предпринимателей, преподавателей, студентов / О. Ельцова, Г. Мякенькая, Ю. Синявский и др.; Под ред. О. Ельцовой. – Алматы: Ин-т экономич. исследований, 1999. – 292 с.
5. Хромов, Ю.С. Проблемы продовольственной безопасности России: международные и внутренние аспекты / Ю.С. Хромов. – М.: РИСИ, 1995. – 252 с.

*Алдашев М.Н. магистр
Қ. Жубанов атындағы АӨМУ*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ, ПРОБЛЕМАЛАРДЫ ЖӘНЕ АЗЫҚ-ТҮЛІК ДАҒДАРЫСЫНАН ШЫҒУ ЖОЛДАРЫ

Түйіндеме

Мақалада Қазақстан Республикасындағы инновациялық – индустриальдік дамудың әлемдік дағдарысқа қарамастан белсенді түрде бақылауда ұстауы туралы сөз болады.

Кілт сөздер: азық-түлік қауіпсіздігі, экономикалық тұрақтылық, қажетті минимальдық деңгей, азық-түліктің физикалық қолжетімділігі

**Aldashev M.N. master student
Aktobe University by K. Zhubanova**

FOOD SAFETY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN, PROBLEMS AND THE MAIN WAY OUT OF THE CRISIS OF FOOD

Summary

The article says that how the state controls the innovation industrial development of the Republic of Kazakhstan in the context of the global economic crisis

Keywords: food safety, economic stability, the minimum required level, the physical accessibility of food.

УДК 330.3

**Альниязов Ж.С.- магистрант
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті**

ЕЛ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ИНДУСТРИЯЛДЫ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӨСУІН ЫНТАЛАНДЫРУ

Аннотация

Қазақстанның жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға көшуі кезінде экономиканы тұрақтандырудың негізгі буыны – шикізаттық сала болды. Сондықтан да, экономикалық процестерді реттеу үшін мемлекет шетел инвесторларын тарта отырып, шикізаттық экспортқа бағытталған өндірістік жүйені қалыптастырды.

Кілт сөздер: инвестор, кедендік режим, шикізаттық сектор, индустриалды-инновациялық экономика.

Қазақстанның жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға көшуі кезінде экономиканы тұрақтандырудың негізгі буыны – шикізаттық сала болды. Яғни, экономикалық процестерді реттеу үшін мемлекет шетел инвесторларын тарта отырып, шикізаттық экспортқа бағытталған өндірістік жүйені қалыптастырды. Бірақ та, уақыт өте келе, нарықтық қатынастарға бейімделген ел экономикасының жаһандық процеске сай дамуы үшін бұл саланың тиімсіз екендігі айқындалып, экономиканы әртараптандырудың объективті қажеттілігі туындады. Осы ретте, қолда бар минералдық-шикізаттық ресурстарды тиімді пайдалану мақсатында өндірістік саланы қайта құрудың ролі арта түсті. Осылайша, елімізде экономиканың шикізаттық бағытынан ауысу негізінде, шикізаттық емес салаларда жұмыс істейтін экспортқа бағдарланған жоғары технологиялық өндірістерді қалыптастыру көзделді.

Әлеуметтік-экономикалық дамудың қазіргі кезеңінде өндірістік құрылымды қайта құру, елдің орта және ұзақ мерзімді перспективалық жобалары мен стратегиялары негізінде жүзеге асырылатыны белгілі. Сол себепті, Қазақстан Республикасының қазіргі және орта мерзімді дамуындағы негізгі стратегиялық

ұстанымы – экономикалық өсуді индустриалды-инновациялық факторлардың басымдылығы есебінен қамтамасыз ету болып отыр.

Қазіргі кезде индустриалды-инновациялық саясат экономиканы әртараптандырып қана қоймай, ел экономикасының ұзақ мерзімді тұрақты дамуына, өндірістік жүйенің жаңаруына, шикізаттық емес саладағы өнімнің бәсекелі түрлерін өндіру мен экспорт үлесінің өсуіне, сондай-ақ оның тиімділігін арттырудың қуатты құралына айналды.

Қазіргі уақытта шикізаттық емес саладағы өндірістік кәсіпорындардың жұмыс істеу белсенділігін көтеру, экономикалық қайтарымын арттыру, сондай-ақ өңірдің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында заманауи технологияларды өндіріс саласына енгізіп, өндірісті интенсифтендіру жолымен экспортқа шығарылатын өнім көлемін ұлғайту – бүгінгі индустриалды-инновациялық дамудың басымды бағыттары болып табылады.

Алдағы уақытта еліміздің сапалы дәрежеде өсу базасын аймақтардың үдемелі индустрияландыруға негізделген экономикалық және әлеуметтік дамуы қамтамасыз етуі керек. Міне, осыған байланысты экономикалық және әлеуметтік даму аймақтардан тек ішкі өңірлік реттілікті ғана емес, сонымен бірге республикалық және аймақаралық қарым-қатынастарды жаңаша қалыптастыруды талап етеді.

Жалпы, елімізде жүргізілген экономикалық реформалар отандық индустрияның қарқынды дамуына ықпал етті. Ондаған жылдар бойы ел өнеркәсібі өсімнің орнықты үрдісін көрсетіп келеді. Соңғы жеті жыл ішінде өнеркәсіп салаларының орташа жылдық өсім қарқыны шамамен 9 %-ды құрады. Өнеркәсіпте құрылымдық өзгерістер болды. Шикізаттық емес ресурстарды ауқымды игеру өнеркәсіптің жалпы көлемінде өңдеуші сектор үлесінің 2012 жылғы көрсеткіштен 2013 жылы 1,2 есеге дейін ұлғаюына алып келді.

Бүгінде халықаралық сарапшы мамандардың бағалауынша Қазақстан шетелдік инвестицияларды тартуы бойынша барынша тартымды әлем елдерінің қатарына кіреді. Тәуелсіздік алған жылдардан бері ел экономикасына 75 млрд. АҚШ долларынан астам тікелей шетелдік инвестициялар тартылған.

Бірақ та, осы уақытқа дейін технологиялық салалардың негізгі құралдарына салынған инвестициялар шикізат саласындағы инвестициялар көлемімен салыстырғанда аз ғана бөлікті құрауда, бұл экономикада шикізат ауытқушылығын туғызып, шикізаттық емес саланың жай-күйін тіптен нашарлата түскендігі белгілі. Жалпы, еліміздің нарықтық экономикаға көшу барысында технологиялық өндіріс орындары құлдырауының негізгі себебі ескірген технологияларға, жабдықтарға негізделіп өндірілген өнімдердің бәсекеге қабілетінің төмендігі, кадрлар біліктілігінің нарық талаптарын қажетті деңгейде қанағаттандырмайтындығы болды.

Нарықтық экономикаға көшкеннен кейін Қазақстандағы қол жеткен өнеркәсіп өндірісінің өсімі шикізатқа деген сұраныстың өсуімен байланысты әлемдік нарық конъюнктурасына қолайлы әсер еткен сыртқы жағдайлармен сипатталды. Бірақ та, еліміздің өнеркәсіп салаларында қазақстандық өнеркәсіптік базаның техникалық және технологиялық деңгейін айқындайтын, ғылымды қажетсінетін өнім түрлерін өндірудің көлемі төмендей бастады.

Сол себепті, елдің орнықты экономикалық өсімі мен бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін экономикалық құрылымды жаңартудың стратегиялық міндеті тек өнеркәсіпті белсенді түрде құрылымдық қайта құру және индустриялық дамуға жаңа сапа беру болады.

Сондықтан мемлекет өз күшін экономиканы одан әрі әртараптандыру және әлем шаруашылығы жүйесіне үйлесімді ықпалдасу үшін жағдай жасауға шоғырландырды. Бұл саясаттың негізгі құралы өңдеуші сектордың дамуын ілгерілетуге және осының негізінде бір жақты шикізаттық бағдарды бірте-бірте

еңсеруге бағытталған 2003-2015 жылдарға арналған Индустриялық-инновациялық даму стратегиясын қабылдады [1].

Стратегияны іске асырудың өзекті көрсеткіштері ретінде 2015 жылға қарай өңдеуші өнеркәсіпте еңбек өнімділігін 2000 жылмен салыстырғанда кемінде 3 есеге арттыру және ЖІӨ-нің энергия қажетсінуін 2 есеге төмендету таңдалынып алынды. Сонымен қатар, Стратегияны іске асыруға арналған инвестициялық сипаттағы тікелей шығындардың болжамды көлемдері 2015 жылға дейін 150 млрд. АҚШ долларын құрайды, олардың ішінде мемлекеттік шығындар 50 млрд. АҚШ долларын құрайды деп есептелді.

Стратегияны іске асырудың бірінші кезеңде Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына салық салуды айтарлықтай төмендетуге қатысты өзгерістер енгізіліп, болжанған қорлардың капиталын қалыптастыру, Даму Банкінің жарғылық капиталын ұлғайту жөніндегі іс-шаралар жүргізіліп, жобаларды инвестициялаудың мемлекеттік жүйесі айтарлықтай өзгерді. Сондай-ақ, ғылымды, білім беруді, кәсіби кадрлар даярлауды дамыту саласындағы реформаларды индустриялық-инновациялық дамуға бағдарлай отырып, оларды бастау, стандарттау мен сертификаттау едәуір жетілдірілді. Осы кезеңде экономиканы дамыту индикативтік жоспар болжамына сәйкес жүргізіліп, технологиялық дамудың жүйелік мәселелері шешілді.

Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, бизнесті дамытуға арналған, атап айтқанда салық жеңілдіктері мен кедендік преференциялар берілетін қолайлы жағдайлар құрылатын аумақтар— арнайы экономикалық аймақтарды құру барынша тиімді ынталандыру тетіктерінің бірі. Осыған байланысты арнайы салық және кедендік режимі бар АЭА құру және қажетті инфрақұрылымдық ресурстармен қамтамасыз ету отандық экспорт тауарларын қайта бөлуді тереңдету, қосылған құны жоғары өндірістер мен Қазақстанның көліктік әлеуетін дамыту көзқарасы бойынша перспективалық болып табылады.

Сонымен қатар тауарлар мен қызмет көрсетулер өндірісінің өсуі тау-кен өнеркәсібін үдемелі дамыту есебінен, ең алдымен мұнай мен газ өндіруді ұлғайту қамтамасыз етілді. Бұл жағдайда макроэкономикалық саясат төмен инфляцияны қамтамасыз етуге, Қазақстан экономикасына тікелей инвестициялардың экспортын және ағынын ұлғайтуға арналған ынталандырушы жағдайлар жасауға бағытталды.

2003-2015 жылдарға арналған Индустриялық-инновациялық даму стратегиясын іске асырудың 2-ші немесе «белсенді іске асыру сатысы» кезеңінде өнеркәсіпті жаңғырту және экономиканы әртараптандыру жөніндегі жобаларды іске асыру бойынша нақты міндеттер қойылды. Сондықтан ағымдық қызметтің өзекті бағыты басым салаларда өңдеуші технологиялық өндірістер құру болып табылды.

Стратегияда көзделген мақсаттарға қол жеткізу, инвестициялық және инновациялық жобалардың тиімділігін арттыру әрі оларды жедел жылжыту үшін өнеркәсіпте жаңа активтер құру, жаңа технологиялар мен инновациялар енгізу, сондай-ақ өнеркәсіптегі шағын және орта кәсіпорындар үлесін ұлғайту үшін даму институттары қарастыратын жобаларды қолдау жөніндегі жұмыстар әрі қарай жалғасты.

Сонымен, 2010-2014 жылдарға арналған үдемелі индустриялық-инновациялық даму жөніндегі мемлекеттік бағдарлама еліміздің 2020 жылға дейінгі стратегиялық дамуының бірінші индустриялық бесжылдық жоспары болып табылады. Бұл жоспарды белгілеу мейлінше ашық және транспарентті түрде жүзеге асырылады. Бизнес қауымдастығымен негізгі мәселелерді талқылаған үйлестіру кеңесі құрылды. Үдемелі индустриялық даму жөніндегі мемлекеттік бағдарлама еліміздің экономикалық саласындағы бес жылға арналған бірде-бір құжат болып табылады. Бұған дейінгі қолданыста болған стратегиялар мен бағдарламалар өз күшін жояды.

Бесжылдық жоспарды жүзеге асыру барысында дамудың салалық бағдарламалары бекітілетін болады.

Бағдарламаның көздеген мақсаты бойынша Қазақстан 2014 жылға дейін мынадай жетістіктерге жетуге тиіс:

- еліміздің ішкі жалпы өнімін 2008 жылғы деңгейден 50 пайыз арттыру;
- қайта өңдеу саласында еңбек өнімділігін 50 пайызға, экономиканың жекелеген салаларында 100 пайызға өсіру;
- шикізаттық емес экспорт үлесін 40 пайызға жеткізу;
- ЖІӨ-нің энергетикалық шығынын 2008 жылғы деңгейден 10 пайызға төмендету;
- жұмыс істеп тұрған кәсіпорындар ішінде инновациялық кәсіпорындардың үлесін 10 пайызға арттыру [2].

Нарықтық қатынастарға бейімделген елімізді тағы бір әлеуметтік-экономикалық даму сатысының жаңа деңгейіне көтеретін бұл стратегиялық бағдарламаны жүзеге асыру мақсатында Қазақстан Республикасының Президенті 7 басым бағытты белгілеп берді. Олар: агроөнеркәсіп, металлургия, мұнай өңдеу, энергетика, химия және фармацевтика, құрылыс индустриясы, көлік және инфрақұрылымдық салаларды дамыту болып табылады. Сонымен бірге, елбасы тағы да бес бағытты, атап айтқанда, машина жасау, уран, жеңіл өнеркәсіп, туризм және космос салаларын дамытуға да басымдық беру қажеттігін айтып өтті [3].

Қазақстанның 2010-2014 жылдарға арналған республикалық және өңірлік индустрияландыру картасы ҰИИД мемлекеттік бағдарламасының маңызды құрамдас саласы болып табылады. Ол мемлекетке бизнес қауымдастығымен бірлесе отырып еліміздің ресурстық қуатын және инфрақұрылымын дамытуға, дұрыс инвестициялық шешімдер белгілеуге жағдай жасайды. «Индустрияландыру картасы» екі бөлімнен тұрады. Біріншісі, өңірлік карталар – онда облыстарды дамытуға бірінші кезекте қажетті нысандар шоғырландырылды. Екіншісі – республикалық карта. Мұнда орталық атқарушы органдар мен мемлекеттік холдингтер тікелей бақылауға алған индустриалдық инновациялық даму жоспарының негізгі нысандары топтастырылған. «Индустрияландыру картасына» енгізу үшін алдын-ала 385 жоба ұсынылған, бірақ жан-жақты талқылаулар барысында жалпы құны 7,4 триллион теңгені құрайтын 240 жоба енгізілген. Жалпы алғанда, жалпы құны 6,8 триллион теңге болатын 101 ірі жоба республикалық картаға, жалпы құны 580,4 миллиард теңге болатын 139 жоба өңірлік карталарға топтастырылды [4].

Сонымен, Қазақстан Республикасының қолға алған 2020 жылға дейінгі индустриялық-инновациялық даму жоспарын жүзеге асыру үшін үлкен көлемде инвестиция қажет екендігі белгілі. Халықаралық капитал рыногындағы қаржылық ресурстарды алуға шектеу қойыла бастағаннан бері әлемде тікелей шетелдік инвестицияларға деген сұраныс күшейе түсті. Осы ретте, Қазақстан инвестициялық тартымдылық климаты тұрғысынан өзінің көптеген бәсекелестеріне жол береді. Оған еліміздегі кадрлардың бәсекелестікке қабілеттілігінің төмендігі, қажетті инфрақұрылымдардың жетімсіздігі, жемқорлық пен әкімшілік кедергілер себеп болып отыр. Міне, орын алған осындай кемшіліктер ел экономикасына сапалы инвестиция тарту мүмкіндіктерін шектейді.

Алдағы уақытта тікелей шетелдік инвестиция қарқынын тоқтатпау үшін инвестиция тарту шараларына мемлекет тарапынан нақты қолдау көрсетілуі қажет. Бұл ретте мемлекет тарапынан инвестиция тартуға фискальдық, қаржылық және инфрақұрылымдық көмек шаралары ойластырылуы керек. Бағдарламаны жүзеге асыру барысында «Инвестиция туралы» заңға сәйкес қолданылып келген инвестициялық преференцияларды сақтай отырып, одан әрі кеңейтуіміз қажет.

Осындай жобалардың табысты жүзеге асуы елдің индустриалды-инновациялық дамуын қамтамасыз етіп, экономикалық дамудың тұрақты жүйесін қалыптастыратыны белгілі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының индустриалдық-инновациялық дамуының 2003-2015 жылдарға арналған стратегиясы. ҚР Президентінің 2003 жылғы 17 мамырдағы №1096 Жарлығымен бекітілген [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U030001096>. – Данные соответствуют на 09.03.2015.
2. Инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы: ҚР 2006 жылғы 23 наурыздағы Заңы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000146>. – Данные соответствуют на 09.03.2015.
3. Ұлттық инновациялық жүйені іске қосу және дамыту жөніндегі бағдарламаны бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы 2007 жылғы 26 желтоқсандағы № 1294 қаулысы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P100000302 /links](http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P100000302_links). – Данные соответствуют на 12.03.2015.
4. Қазақстанның ғылымы және инновациялық қызметі: Статистикалық жинақ. - Астана, 2012. - 107 б.

*Альниязов Ж.С. магистрант
АУ им.С.Баишева*

СТИМУЛИРОВАНИЕ РОСТА ИНДУСТРИАЛЬНО - ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ

Резюме

Сырьевой сектор - основное звено стабилизации экономики в период от плановой к рыночной экономике Казахстана. Таким образом, для регулирования экономических процессов, привлекая иностранных инвесторов, государство сформировало производственную систему, ориентированную на сырьевой экспорт.

Ключевые слова: инвестор, таможенный режим, сырьевой сектор, индустриально-инновационная экономика.

*Alniyazov Zh.S.
AU named after S.Baishev*

STIMULATING THE GROWTH OF INDUSTRIAL - INNOVATION ECONOMY OF THE COUNTRY

Resume

Resource sector - the main link to stabilize the economy in the period from a planned to a market economy in Kazakhstan. Thus, for the regulation of economic processes, attracting foreign investors, the government formed a production system that focuses on commodity exports.

Keywords: investor, customs regime, the commodity sector, industrial and innovative economy.

УДК 338.486

*Имжарова Ж.Н.
Магистрант спец. «Менеджмент»
Университет Международного Бизнеса*

ФОРМИРОВАНИЕ КАДРОВОГО ПОТЕНЦИАЛА В СФЕРЕ ТУРИЗМА РК

Аннотация

Современная индустрия туризма является одним из крупнейших высокодоходных и динамично развивающихся сегментов международной торговли услугами.

Ключевые слова: индустрия туризма, кадровый потенциал, культура обслуживания; инфраструктура туризма, туристические кластеры.

В современных условиях туризм имеет чрезвычайно большое значение для развития экономики и социальной сферы любой страны. Эффект, связанный с развитием индустрии туризма, состоит не только в том, что он дает некоторый исходный импульс в форме притока денежных средств, и в частности иностранной валюты, но и в том, что порождает расходящиеся волны роста. Мировая практика показывает, что развитие туризма имеет высокий мультипликативный эффект, стимулируя рост и развитие таких важнейших секторов экономики как транспорт, связь, строительство, торговля, сельское хозяйство, производство товаров народного потребления и т.п. Совокупная стоимость продукции и услуг, создаваемых в отраслях, связанных с туристским обслуживанием, почти в два с половиной раза превосходит стоимость самих услуг туризма.

Маркетинговый анализ развития туризма в наиболее развитых странах свидетельствует о том, что за последние годы он превратился не только в крупнейшую, но и наиболее динамичную отрасль мировой экономики. За период с 1987 года и по настоящее время ее ежегодный рост составлял в среднем 14,8%, в то время как в других отраслях он был на уровне 8,8%. В течение последних десятилетий на услуги туризма сохраняется стабильно высокий потребительский спрос, достаточно устойчивый к неблагоприятным изменениям общеэкономической конъюнктуры. По прогнозным оценкам высокий динамизм развития туризма поставит его в разряд отраслей, которые будут определять мировое экономическое развитие в будущем [1].

Предприятия индустрии туризма производят конкретные туристские услуги, которые востребуются благодаря труду туроператоров, формирующих туристский продукт из всего многообразия туристских услуг. Поэтому можно сказать, что индустрия туризма - ресурсная база для деятельности туроператоров.

С другой стороны, качество туристского продукта определяется как совокупность свойств туристских услуг и процессов обслуживания, по удовлетворению обусловленных или предлагаемых потребностей туристов. Качество туристского продукта характеризуется качеством услуг и культурой обслуживания. Обязательные требования к качеству туристских услуг:

- безопасность жизни и здоровья;
- гарантия предоставления услуг согласно ваучеру;
- сохранность имущества туристов и экскурсантов;
- охрана окружающей среды.

При этом критерий качества выражается через систему показателей, отражающих различные виды деятельности по обслуживанию туристов.

Из отмеченного выше следует, что широкий спектр оказываемых услуг в сфере туризма требует как универсальности знаний специалистов, работающих в этой области, так и навыков управления на самых разных уровнях: от аниматора до руководителя гостиничного комплекса или транспортного предприятия. Поэтому по мере развития туристического бизнеса наибольшая потребность, по крайней мере в последнем десятилетии, возникает в подготовке специалистов по экономике и менеджменту для туристской отрасли.

Требования, предъявляемые к современному специалисту туристской отрасли, предполагают, прежде всего, высокий профессионализм и компетентность. Иногда теоретики и практики по-разному воспринимают эти понятия. В одном случае - это высококвалифицированный специалист, в другом - хороший организатор. И всегда на первое место выдвигаются самостоятельность, инициатива, предприимчивость, творческое мышление, готовность к разумному риску.

Кроме того, специалист туристской сферы должен досконально знать дело, быть профессионалом в нем; мыслить стратегически; постоянно добывать новую информацию; обладать высокими моральными качествами; быть исключительно честным. При этом, менеджер должен иметь глубокие знания в области экскурсионной теории и методики; знать основы психологии, педагогики и экскурсионной пропаганды; обладать ораторским искусством, должен уметь формировать интуиции - испособность постижения истины путем прямого ее усмотрения без обоснования с помощью доказательств. [2]

Рынок туризма Казахстана развивается уверенными темпами. Но, чтобы он стал цивилизованным, нужны, как мы уже сказали, грамотные специалисты. Учебных заведений по подготовке туристских кадров и курсов повышения квалификации в нашей стране достаточно. Но соответствует ли уровень знаний их выпускников требованиям, предъявляемым туриндустрией? Если сравнивать казахстанскую и европейскую модель образования в туризме, то можно сказать, что достоинством европейских моделей профессиональной подготовки кадров для индустрии туризма является: значительная часть учебного времени предназначена для получения практических навыков в ходе практических занятий, практик и стажировок на предприятиях отрасли; акцент на формирование у студентов психологии обслуживания клиентов; тесное сотрудничество учебных заведений с отраслью; высокая мобильность студентов. Большинство школ туристского и гостиничного дела в Европе открыты на базе действующих гостиниц. Студенты живут там же, что позволяет им получать практические профессиональные навыки в обстановке, приближенной к реальности. Подобный опыт представляет несомненный интерес и перспективы для повышения качества подготовки в РК.

По сравнению с казахстанским образованием европейское предусматривает проведение производственных практик в объеме от 50 до 70% учебного времени. Заслуживает внимания опыт подготовки кадров в США, где на базе образовательных учреждений сформированы специализированные отделы (кадровые агентства), соединенные единой информационной системой с предприятиями индустрии туризма, которые занимаются регулярным мониторингом потребностей рынка труда, трудоустройством молодых специалистов и коррекцией набора абитуриентов по профильным специальностям. Преимуществом американской модели также является: тесная интеграция с общественными профессиональными организациями; глубокое изучение общетеоретических положений в области управления; наличие большого количества разнообразных курсов повышения квалификации и переподготовки и др.

На основе анализа отечественного и зарубежного опыта подготовки кадров можно предложить подход к модернизации казахстанской системы подготовки кадров для индустрии туризма, основными положениями которого, являются:

- создание системы мониторинга образовательных услуг в данном сегменте рынка труда;
- усиление взаимосвязи образовательных учреждений с отраслевыми предприятиями;
- проведение интенсивных курсов повышения квалификации и переподготовки, особенно для специалистов с начальным и средним профессиональным образованием;
- реорганизация системы переподготовки и повышения квалификации профессорско-преподавательского состава, путем создания единых центров переподготовки на базе ведущих вузов индустрии туризма. [3]

В системе профессиональной подготовки кадров для туристской индустрии Казахстана можно выделить три образовательных уровня:

1. Высший уровень – институционально-управленческий.
2. Средний уровень – управленческо-технологический.
3. Начальный или низший уровень (технологически-исполнительный).

Высший (институционально-управленческий) уровень предполагает подготовку менеджеров, которые определяют направления и задачи работы, стратегию, тактику отрасли, отдельного предприятия (турменеджер, менеджер гостиницы, менеджер маркетинговой деятельности в туризме и др.). Специализированная подготовка специалистов такого уровня обычно осуществляется в высших учебных заведениях.

В свою очередь профессиональная подготовка кадров для туристской индустрии, осуществляемая на среднем уровне, нацелена на подготовку управленческо-технологического персонала. Управленческо-технологическая деятельность характерна для персонала, который обеспечивает технологическую последовательность обслуживания, согласовывает взаимодействие с другими технологическими звеньями (турагент, менеджер по резервированию мест, метрдотель ресторана.). Подготовка специалистов среднего уровня в Казахстане обеспечивается как в системе высшего образования, выпускающих бакалавров экономики, так и в специализированных учебных заведениях, дающих среднее образование.

В настоящее время у нас функционируют также и специализированные колледжи, ведущие подготовку специалистов среднего уровня для сферы туризма. Однако на практике тех знаний, которыми обладают выпускники данных колледжей, зачастую недостаточно для начала трудовой деятельности в туристских фирмах, гостиницах, ресторанах и пр.[4]

И, наконец, начальный или низший уровень (технологически-исполнительный) осуществляет подготовку персонала, который выполняет конкретные задания и обеспечивает удовлетворение отдельных потребностей туристов, либо реализацию отдельного вида обслуживания. Подготовка таких специалистов обеспечивают различные центры, школы и курсы, обучающие работников массовых профессий – официантов, поваров, спортивных инструкторов и пр.

В Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2020 года говорится, что для реализации крупных туристских проектов и последующего управления созданными инфраструктурными объектами, туристскими ресурсами существует потребность в специалистах туризма высшего звена, управленцев туристской индустрии. В этой связи предлагается рассмотреть возможность сотрудничества с Назарбаев Университетом.

Кроме того, в течение 2015 года, предлагается осуществить внедрение системы обучения в виде тренингов и курсов по повышению квалификации в сфере туризма для руководителей туристских компаний и объектов мест размещения с целью повышения качества предоставляемых услуг и системы внутреннего менеджмента, в

том числе с привлечением Австрийской компании WIFI INTERNATIONAL, с которой уже подписан Меморандум о взаимопонимании в рамках визита Главы государства в Австрийскую Республику. В целях представления информации для текущего потока туристов, предлагается запустить пилотные «визит-центры» в городах Астана и Алматы. [5]

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Полевая, М.В. Анализ современного состояния подготовки кадров для индустрии туризма /М.В.Полевая // Вестник Российского Государственного торгово-экономического университета. – 2010. – № 7-8(45).- С.97-103
2. Полевая, М.В. Качественный персонал - не роскошь. Проблемы подготовки специалистов для столичной индустрии туризма /М.В.Полевая // Управление персоналом. – 2010. – № 4. - С. 42-45
3. Полевая, М. В. Особенности подготовки кадров для индустрии туризма: отечественный и зарубежный опыт :монография /М.В. Полевая. – М. : Технологии стратегического менеджмента, 2009. - 123 с.
4. Никитинский, Е.С. Стратегия подготовки туристских кадров в Республике Казахстан до 2030 года /Е.С.Никитинский //Мир путешествий.- 2010 г.-№1 (6).- С. 22-25.
5. Никитинский, Е.С. Туризм в Казахстане - приоритетная отрасль экономики страны //Международная научно-практическая конференция «Туризм в Казахстане: проблемы и перспективы», Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана. – 2006 г.- С. 16-19.

*Имжарова Ж.Н. магистрант
Халықаралық бизнес университеті*

Мазмұндама

Саяхатшылық қазіргі индустриясы жоғары табыс және динамикалық дамыту сегменттер калықаралық сауда қызмет көрсету болып табылады.

Тілт сөздер: саяхатшылық индустриясы, саяхатшылық инфрақұрылымы, кадрдың элуеті, күт-мәдениеті, саяхаттық кластерлер.

*Imzharova J.N.
Master of University of International Business*

Annotation

Modern tourism industry is one of the largest and fastest growing highly profitable segments of international trade in services

Keywords: the tourism industry, tourism infrastructure, service culture, tourism clusters.

ӘӨК:330

*Калмагамбетова С.Р. - магистр, аға оқытушы
«Мемлекеттік және жергілікті басқару» мамандығы
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті*

ШАҒЫН БИЗНЕСТІҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ НАРЫҚТЫҚ ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ МӘНІ МЕН МАҢЫЗЫ

Аннотация

Әлемдік тәжірибеде және Қазақстанда нарық шарттарында шағын және орта кәсіпорындар санының өскені байқалады, олар өздерінің тіршілікке икемділігін, тиімділігін және рентабельділігін көрсетті. Экономикасы дамыған елдерде соңғы он жылда шағын кәсіпорындар экономикалық өсудің, жаңа жұмыс орындар санының көбеюінің және жұмыссыздардың салыстырмалы салмағының төмендеуінің басты көзі болып табылатындығы қарастырылған.

Кілт сөздер: Экономикалық өсу, экономикалық нәтиже, саяси нәтиже, стратегия, бәсекелестік орта, әлеуметтік нәтиже.

Қазақстанның дамуында және қаржы дағдарыс жағдайында шағын және орта бизнес экономикада үлкен рөл ойнайды, оның дамуы экономиканың өсуіне әсерін тигізеді, жаңа жұмыс орындары жасалады, бюджеттің табыс бөлігін өсіруге ықпалын тигізеді, нарықты өнімдермен толтырады, нарықтық өзгерістердің қозғаушысы болып табылады. Әлемдік жетекші экономиканың орнықты дамуын, сондай-ақ айналып келетін өзгерістер кезеңінде экономика жүйесінің икемділігін қамтамасыз етуге қабілетті ажырамас элементі шағын бизнес болып табылады. Шағын және орта бизнестің секторына халықтың көбірек жұмылдырылуы мұқтаждық пен жұмыссыздықтың азаюына, нарықтағы бәсекелестің өсуіне, ішкі өнімнің көлемі мен сапасының артуына ықпал етеді.

Дамыған елдерде ЖІӨ шағын бизнестің салыстырмалы салмағы 60-80%, Ресейде 2013 жылы 13-15%, Қазақстанда 29% құрайды.

Қазақстан Республикасында болып жатқан өзгерістер, шағын және орта бизнесті мемлекеттік тарапынан қолдау және басқару жүйесінің ұйымдастыру-экономикалық қалыптастыру негіздері республиканың өңірлік ерекшелігін ескерумен қатар кешенді, ғылыми зерттеуді талап етеді, олардың өзектілігі экономикалық өзгерістердің даму мөлшері бойынша өсіп отыр. Кәсіпкерлер, негізінен саудамен және делдалдық қызметтермен айналысады, импорт өнімін басатын және бәсекеге қабілетті тауарлар өндірісі әлсіз дамыған. Осы шарттарда шағын және орта бизнесті дамыту үлкен теориялық және тәжірибелік маңызға ие.

Экономикасы дамыған елдерде соңғы он жылда шағын кәсіпорындар экономикалық өсудің, жаңа жұмыс орындар санының көбеюінің және жұмыссыздардың салыстырмалы салмағының төмендеуінің басты көзі болып табылады. Көптеген елдердің әлеуметтік-экономикалық дамуына шағын және орта кәсіпорындардың маңызды қосқан үлесі жаңа жоғары тиімді технологияларды, ғылыми-техникалық жаңалықтарды шапшаңды қарқынмен еңгізу, көптеген жаңалықтар саны, жұмысбасты халықтың өсуі, тұрақты бағаларда жоғары сапалы өнімдерді шығару және қызметтерді көрсету тұтынушылардың бәсекелік қатығыстарға әкелуі, салық түрлерінде маңызды сомалармен мемлекеттік бюджетті толықтыру мүмкіндігі және т.б. болып табылады[1].

Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілер құрамының және санының жыл сайынғы жаңаруы, олардың экономикалық мүмкіндіктерін және ғылыми-өндірістік әлеуетін жаңаша бағалауға мәжбүр етеді. Экономиканың монополистік емес секторы ретінде шағын бизнестің негізгі бөлігі техникалық артта қалған, экономикалық әлсіз даму базасымен қызмет етсе, ал басқа бөлігі өндірістік икемді және белсенді іскерлігімен көптеген экономикалық үрдістерге өсіңкілікті күшейтеді.

Әлемдік тәжірибеде және Қазақстанда нарық шарттарында шағын және орта кәсіпорындар санының өскені байқалады, олар өздерінің тіршілікке икемділігін, тиімділігін және рентабельділігін көрсетті.

Шағын және орта бизнестің дамуы келесі мәселелерді шешеді:

- қоғамның және халықтың қажеттіліктерін жақсы қанағаттандыруға мүмкіндік береді, бәсекелестік нарықтық қатынастар қалыптасады;
- ассортименттің кеңеюі, тауарлар мен қызметтердің сапасы артады. Тұтынушылардың қажеттілігін қанағаттандыруға ұмтылу арқылы, шағын бизнес қызмет көрсету мен өнім сапасының артуына мүмкіндік туғызады.
- экономиканың құрылымдық өзгеруіне әсер ету. Шағын кәсіпкерлік экономикаға өтімділік, икемділік береді;
- өндірісті дамытуға халықтың өз ақшаларын тартуы. Шағын кәсіпорын иегерлері өз істеріне өз ақшаларын үлкен қызығушылықпен салады;
- қосымша жұмыс орындарының ашылуы, жұмыссыздық деңгейінің қысқаруы;
- адамдардың шығармашылық мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға, дарындарының ашылуына, әр түрлі қолөнердің дамуына ықпал етеді;
- меншік иелері, кәсіпкерлер, басқарушылардың әлеуметтік қатарларының қалыптасуы;
- ғылыми-техникалық дамуды жандандыру;
- жергілікті шикізат қайнары ірі кәсіпорындар қалдықтары қолдану және игеру;
- ірі кәсіпорындарға комплетелетін бұйымдарды дайындау және жеткізу жолымен, көмекші және қызмет көрсету өндірісін құру арқылы әсер ету;

Осы барлық аталған шағын және орта бизнестің экономикалық, әлеуметтік функциялары, оның дамуы ең маңыздылар қатарына жатқызып, экономиканың ажырамас бөлігі ретінде қалыптастырады. Бірақ шағын және орта бизнестің ролін таңдай отырып, оның дамуына кедергі болатын себептерді айтпауға болмайды [2].

Шағын және орта бизнестің дамуын тежеуші мәселелерге жататындар:

- шағын және орта бизнес субъектілерінің қаржы, материалдық және интеллектуалды ресурстарға қол жеткіліктілігінің шектеулігі;
- шағын және орта бизнесті қолдау инфрақұрылымының әлсіз дамуы, соның ішінде ақпараттық қамтамасыз ету жүйесінің жоқтығы;
- маманданған кадрлардың жетіспеушілігі, оларды дайындау және қайта дайындау ұйымдастыруда жетіспеушіліктен.

Сондай-ақ, республикада шағын және орта бизнестің даму үрдісіне кері әсерін тигізетін жалпы экономикалық сипатты факторлар да бар. Олардың ішінен ендігілерді бөліп көрсетуге болады:

- шағын және орта бизнес өнімдеріне және қызметтеріне әлсіз сұраныс;
- мемлекет бюджетінен қаржыландырылатын құрылымдардың күнделікті қажеттіліктер үшін, тауарлар және қызметтер саласында шағын және орта бизнес үшін «кепілдік нарықтардың» қалыптаспағандығы;
- қаржы-несие ресурстарына шектеулі қол жетімділік, ол деген көптеген кәсіпкерлерді төмен ғылыми сыйымды секторда жұмыс істеуге мәжбүрлейді. Алдыңғы қатарлы ғылыми зерттеулерді еңгізу үшін жағдайдың жоқтығынан бәсекеге қабілетті өнім шығару, экспортқа бағытталған өндірістің дамуы

тежеленеді, шағын бизнес субъектілерінің негізгі массасы саудамен, қызмет көрсетумен айналысады.

Шағын және орта бизнестің дамуына кедергі жасайтын мәселелерді шешуде, оң жетістіктерге жеткенді нығайту мақсатында шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдау және дамытудың бесінші Бағдарламасы шеңберінде шаралар кешені жүзеге асқан. Жаңа бағдарлама дамыған мемлекеттердің тәжірибесін және алдыңғы бағдарламалардың жүзеге асуын ескеріп «Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау туралы» Қазақстан Республикасы Заңының талаптарын орындауға бағытталған [3].

Бесінші Бағдарламаның негізгі мақсаттары – шағын кәсіпкерліктің тұрақты дамуын қамтамасыз ету, экономиканың әртүрлі салаларында оның үлесін өсіру. Жаңа жұмыс орындар санының өсуі, нақты бәсекелес ортаның жасалуы, қоғамның орта табы негізі ретінде - жаппай меншік иелер тобын қалыптастыру. Соңғы жылдары шағын және орта бизнесті дамыту мен кәсіпкерлік қызметті қолдау бойынша бірқатар шаралар әзірлеген болатын. Ол өзінің нәтижесін берді, статистиктердің айтуы бойынша, тіркелген кәсіпкерлердің санының артуы, жұмыспен қамтылған халықтың үлесіне де әсерін тигізген. Шағын кәсіпорындардың өнім өндірудің жалпы көлеміндегі үлес салмағы артып келеді. Шағын және орта бизнес ролінің артуына кәсіпкерлер форумының тұрақты жүргізілуі, шағын кәсіпкерлікті дамыту қорының құрылу, барлық екінші деңгейлі банктердің шағын кәсіпкерлік субъектілеріне несие берудің минимал мөлшерін тағайындауы, орта және шағын кәсіпкерлікті қолдау Агенттігінің құрылуы, шағын кәсіпкерлікті қолдау бойынша әкімдердің қызметін қатаң қадағалау, шағын кәсіпкерлік субъектілерінің жұмыстарына жағдай жасау және жеңілдіктер беру жатады[4].

Шағын және орта кәсіпорындар экономиканың ерекше секторы ретінде бір қатар ерекшеліктері бар. Мемлекет тарапынан оған ерекше көңіл бөлу қоғам үшін экономикалық, саяси және әлеуметтік нәтижелерге жету болып табылады. Экономикалық нәтиже - шағын кәсіпкерлік бәсекелес ортаны қалыптастырады, нарықты тауарлармен және қызметтермен толтыруға ықпалын тигізеді, орта және ірі бизнесті кадрлармен және капиталмен қамтамасыз етеді. Саяси нәтиже – шағын бизнес қоғамның тұрақты негізі ретінде орта тапты қалыптастырады. Әлеуметтік нәтиже – шағын кәсіпкерлік халықтың жұмысбастылық мәселесін шешеді[5].

Қазақстанда кәсіпкерліктің дамуы мемлекеттік стратегияның бөлімдерінің бірі болып табылады. Нарыққа өту кезеңге дейін ел экономикасының негізі ірі өнеркәсіптер болған, ал шағын және орта бизнес мемлекеттік мүдделер саласына кірмеген. Бірақ жоспарлы экономикадан көшу кезінде шағын және орта бизнес мемлекеттің стратегиялық курсы жүзеге асыруда басты құралдардың бірі болды.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Журавлёва, М.Р. Малый бизнес /М.Р.Журавлева //Высшая школа. Казахстана – 2004. - №4. - С.314-318.
2. Қазақстан және оның аймақтарындағы шағын және орта кәсіпкерліктің даму жағдайы туралы есеп [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.damu.kz/3050>. - Данные соответствуют на 15.03.2015.
3. Шағын кәсіпкерліктің дамуын белсенді ету және мемлекеттік қолдауын күшейту бойынша шаралары туралы: 6 наурыз 1997 ж. № 3398 ҚР Президентінің Жарлығы // ҚР шағын кәсіпкерлікті қолдау бойынша заңды-нормативтік актілер жинағы. –Алматы, 1997. – 4-6 бет.
4. Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау туралы : 19.06.1997 ж. ҚР Заңы //ҚР шағын кәсіпкерлікті қолдау бойынша заңды нормативтік актілер жинағы. – Алматы, 1997. – 9-15 бет.

5. Бажиева, М.С. ҚР-да шағын бизнестің қалыптасуы және дамуы /М.С.Бажиева, И.Т.Манабаева //ҚазҰУ хабаршысы. – 2006. - №4.- Б.58-63

*Калмагамбетова С.Р.- магистр,
ст.преподаватель, АУ им.С.Баишева*

ЦЕЛИ И ВАЖНОСТИ В МАЛОЙ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКЕ КАЗАХСТАНСКОГО БИЗНЕСА

Резюме

Целью заинтересованности государства малым бизнесом является экономическая, политическая и социальная ориентированность.

Ключевые слова: Экономическое развитие, экономический результат, политический результат, стратегия, конкурентная среда, социальный результат.

*Kalmagambetova S.R.
Magistate, senior teacher
AU named after S.Baishev*

AIMS AND IMPORTANCE IN SMALL BUSINESS OF KAZAKSTAN MARKET ECONOMY

Summary

The object of interest of the State of small business is economic, political and social orientation.

Keywords: Economic development, economic result, the political result, strategy, competitive environment, social result.

УДК 346.26

*Калмагамбетова С.Р. - магистр, аға оқытушы
«Мемлекеттік және жергілікті басқару» мамандығы
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті
Ахметова А.Б.- Экономика мамандығының 2-курс магистранты
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті*

ШАҒЫН КӘСІПКЕРЛІК – ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕРДІ ШЕШУДЕГІ БАСТЫ ТҮТҚА

Аннотация

Республикамызда нарықтық қатынастарды қалыптастыруда, әлеуметтік – экономикалық жағдайды тұрақтандырудағы маңызды міндеттердің бірі – шағын кәсіпкерлікті дамыту. Шағын кәсіпорындар экономиканың құрылымдық қайта құруын жеделдетеді, тұтынушылардың сұранысына жедел әрекет етеді.

Кілт сөздер: инфляция, макроэкономикалық тұрақтылық, бюджет тапшылығы, монополия.

Шағын және орта кәсіпкерлік немесе бизнес – бүгінгі өркениетті дүниежүзілік экономикалық даму жүйесіндегі болашағы күмән келтірмейтін салалардың бірі болып саналады. Нақты сектор және сауда кәсіпорындары мен компаниялары Қазақстан экономикасының дамуына, өсуіне, ұлттық табыс, жалпы ішкі өнім, жалпы ұлттық өнім, жұмыспен қамтылу дәрежесі және тағы да басқа көрсеткіштердің артуына тікелей әсер етеді. Кейінгі жылдары елімізде шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуға көбірек көңіл бөліне бастады. Шағын бизнестің дамуының бірден бір көзі банктік несие болып табылады. Экономиканың нақты секторын және де сауда фирмаларын коммерциялық банктердің несиелеуі – ұлттық экономиканың өсуіне олардың қосқан үлесі, басқа жағынан қарағанда банктердің атқаратын өзінің қызметтері қаржылық сектордың, яғни экономиканың ажырамас бөлігі. Олардың дамуы мемлекеттің, экономика агенттерінің шаруашылық өмірі үшін пайдалы, әрі тиімді.

Шағын бизнестің дамуы өзінде бірнеше ерекшеліктерді көрсетеді:

- Меншіктер санын ұлғайту, яғни орта класты қалыптастыру;
- Төмен шығынмен, жаңа жұмыс орнын құру;
- Жаңа технология, техника енгізу мен өндеу;
- Бәсекелес ортаны құру;

Әр түрлі экономикалық секторлар арасында өзара байланысты бүгінгі таңда капиталды жұмсау бәсекесінің артуы көрініс табады. Отандық банктер қарыз алушылар үшін несиелерді алуды жеңілдеті бастады, несие беру процесі ықшамдалып, пайыздық ставкалардың төмендеу тенденциясы байқалуда. Сонымен қатар коммерциялық банктер ұзақ мерзімді несиелер бөліп отыр. Өйткені әдеттегі қысқа мерзімді, айналым капиталының толықтыру мақсатына бөлінген несиелер несиелік портфелінің көлемінің ауытқуына әсерін тигізеді. Банктер өздерінің ішкі несиелік саясаттарына сай несиелік талдаудың әдістемесін жасап, оны маркетингтік жоспарға сәйкес несиелендіретін салалардағы кәсіпорындардың несиелік қабілеттіліктерін анықтауда қолдануы қажет[1].

Нақты жоба бойынша банктердің шағын бизнесті несиелеуге дайындығы, несиелеу механизмінің өзекті проблемаларына әлемдік тәжірибеде кеңінен қолданылатын әдістемелік нұсқауларын құрастырды. Банктердің шағын бизнеске несие ұсынуының тиімділігін арттыру, ынталылығын көтермелеу, Қазақстан экономикасының жағдайына сәйкестендіру механизмін жетілдіру бүгінгі күннің талабы.

Қазіргі Қазақстан экономикасы әлемдік дағдырыстан шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау арқылы шыға алатынымызды елбасының жолдауында атап өтілген. Бұл біздің экономикамыз стратегиялық даму жоспарына сәйкес жүргізілуде.

Атап айтқанда, ақшалай несие және салық жүйесін реформалаумен байланыстылығы. Бюджетке салық төлеу жағынан шағын бизнес өкілдерінің үлесі артып келеді. Сондықтанда қазіргі таңда үкіметіміз индустрияны дамыту бағдарламасында негізгі бағыт шағын бизнесті дамытуға арналған, соның ішінде жаңа инновациялық бизнесті дамытуға қолда бар кәсіпорынның негізгі қорларын жаңартуға көңіл бөлінуде. Ал халықтың әл-ауқатын көтеру, кедейшілікті жеңуде кәсіпкерліктің рөлі зор.

Шағын кәсіпкерлікті дамыту және қолдау кәсіпкерлік саласындағы жұмыстарға халықтың әлеуметтік - кедей тобын тарту жолымен кедейшілік деңгейін төмендетуге мүмкіндік беретін аймақтық саясат бағыттарының бірден-бір жолы болып табылады.

Шағын және орта бизнес – жеке және заңды тұлғаның өз күш-қабілетін танытуының, белгілі бір мақсаттарды жүзеге асырушының іс әрекетінің тиімді тәсілі. Ол адамдардың өзіне сенімін арттырады, іскерлігін қалыптастырады. Кәсіпкерлік қызметке талдау жасау – оның жалпы экономикалық ой-пікір сияқты ұзақ тарихы мен терең тамырының бар екендігін көрсетеді. Көне тарих пен орта ғасыр ғылымдарында кәсіпкерлік туралы, оның индустриялық кезіне дейін қалай аталғанына қарамастан, ерекше пікірлер қалыптасқан. Нарықтық экономикасы дамыған елдерде әрбір азаматтың кәсіпкерлікпен айналысуға құқығы бар. Алайда оны жүзеге асыру қоғам мүшелерінің кез- келгенінің қолынан келе бермейді. Сондықтан, кәсіпкерліктің шын, нақты субъектісі – бұған деген алғышарттары бар, ең бастысы капитал иемдену құқығы бар субъектілер жатады. Шағын және орта кәсіпорындар экономиканың құрылымдық қайта құруын жеделдетеді, тұтынушылардың сұранысына жедел әрекет етеді. Республикада шағын және орта бизнестің дамуы мен қызмет жасауына қажетті ұйымдастырушылық, экономикалық және құқықтық шарттарды қалыптастырудың алғашқы қадамдары жасалуда[2].

Шаруашылық жүргізу тәсілі ретіндегі кәсіпкерлік үшін басты шарт - шаруашылық тұлғалардың тәуелсіздігі, дербестігі. Сондай-ақ, кәсіпкерлік қызмет түрін таңдау; бизнес-жоспар құру, қаржыландыру және оны жүзеге асыру; өнім өндіру, оған баға белгілеу және оны өткізу; пайданы қолдану тәрізді еркіндік пен құқықтың белгілі бір жиынтығының болғаны дұрыс.

Экономиканың аталмыш секторын қолдау барысында біршама шаралардың жүргізіліп жатқаны баршаға аян. Атап айтқанда, олардың іс-әрекет барысына ықпал ететін нормативтік құжаттар қабылданып, жұмыс жасауда. Жаңа Салық Кодексі іске қосылып, онда шағын бизнес субъектілеріне салық салудың арнайы режимі қарастырылып, банктер тарапынан әр түрлі мерзімге несиелер берілуде, т.с.с. Осындай қол жеткізген нәтижелерімізді одан әрі жетілдіру барысында жекелеген қағидаларды басшылыққа ала отырып, жұмыс жасауымыз керек. Атап айтқанда, макроэкономикалық тұрақтылық яғни мемлекеттік бюджет тапшылығын мүмкіндігінше төмен деңгейге жеткізу, жеңілдікпен несиелендіру, артық ақша эмиссиясын болдырмау болып табылады. Макроэкономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету барысында жедел шешуді қажетсінетін мәселелердің бірі -инфляция қарқынын төмен деңгейде ұстау. Инфляцияға қарсы саясатты бюджет тапшылығын неғұрлым төменгі деңгейге жеткізбейінше жүзеге асыру қиын мәселе[3].

Қазақстанның танымал экономист-ғалымдары шағын кәсіпкерліктің мәселелерін терең қарастырғанда, оның өтпелі экономикадағы маңызын белгілеп берді.

Сонымен қатар, біздің ойымызша, шағын кәсіпкерлікті Қазақстанда дамытудың бірден-бір жолы – бұл сала аралық шағын кәсіпорындар құру, аймақтық салалық құрылымды жетілдіруде шағын кәсіпкерліктің рөлін көтеру арқылы олардың арасындағы сапалы біркелкі үйлестіру жұмыстарын ұйымдастыру, шағын кәсіпкерлікті дамыту көрсеткіштерін қалыптастыру, нарықтық экономикасы тұсында көп деңгейлі шағын кәсіпкерлікті дамытуды жеделдету шараларын дайындау жатады.

Шағын кәсіпкерлікті дамытудың құқықтық шарттарын жетілдіруде кәсіпкерліктің құқын қорғау жөніндегі заңдарды түсіндіретін аймақтарда арнайы семинарлар жүргізу, кәсіпкерлер арасында анкета жүргізу, фермерлер, шағын және орта бизнес өкілдері, шаруашылық субъектілерінің басшылары үшін еңбек туралы, монополияға қарсы заңдар жөнінде түсініктемелер беруді ұйымдастыру қажет. Кәсіпкерлікті ақпараттармен және мамандармен қамтамасыз ету үшін кәсіпкерлік

негізін жастарға үйрету, ақпараттық-түсіндірме және әдіснамалық көмек көрсету, шағын кәсіпкерлікті тіркеу, қаржыландыру және салық салу курстарын бизнес-инкубаторларда ұйымдастыруда өз жалғасын табуы керек[4].

Шағын кәсіпкерлікті қолдаудың инфрақұрылымын дамытуда өнеркәсіпте, саудада, құрылыста, көлік шаруашылығында, жалпы алғанда экономиканың барлық секторларын жандандыру, халықтың қолөнері, туризмді дамыту шараларын әзірлеу және жүзеге асыру маңызды орында болуы тиіс.

Импорт алмастыру бағдарламасына сәйкес кәсіпорынның босаған алаңдарында шағын бизнес кәсіпорындарын орналастыру арқылы тауарлардың жаңа түрлерін өндіру жөнінде ұсыныстар кәсіпорын бағдарламаларына енгізілуі тиіс.

Мемлекеттің экономикалық қызметі - шағын және орта бизнес өкілдерінің іс-әрекетіне араласпай, экономика саласындағы әрекетін ретке келтіріп отыру.

Республикамызда нарықтық қатынастарды қалыптастырудағы маңызды міндеттердің бірі – шағын кәсіпкерлікті дамыту. Шағын және орта кәсіпорындар экономиканың құрылымдық қайта құруын жеделдетеді, тұтынушылардың сұранысына жедел әрекет етеді. Республикада шағын және орта бизнестің дамуы мен қызмет жасауына қажетті ұйымдастырушылық, экономикалық және құқықтық шарттарды қалыптастырудың алғашқы қадамдары жасалуда[5].

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. 2010 жылғы 13 сәуірдегі Қазақстан Республикасы Үкіметінің №301 Қаулысымен бекітілген «Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламасы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P100000301_/history.- Данные соответствуют на 15.03.2015.
2. Исабеков, Б.А. Кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау және дамыту бағдарламаларын жүзеге асыру концепциялары /Б.А.Исабеков // Аль-пари 2002. - № 4-5. – Б.27-34
3. Жеке кәсіпкерлік туралы: ҚР заңы 2006 ж. №5, 4-206 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kursik.kz/kurstyq-zhumystar/bagalau-biznesti-bagalau-biznesti-ujymdastyru/qazaqstan-respublikasynda-shagyn-biznestin-damuy.html>.- Данные соответствуют на 15.03.2015.
4. Сәбден, О. Шағын кәсіпкерлікті басқару / О. Сәбден, А. Токсанова. – Алматы: Білім, 2002. – 304 б.
5. Абдуллаева, Б. Шағын бизнестегі несиелік тәуекелді басқару / Б.Абдуллаева //Қаржы-қаражат. – 2007. - №1. – Б.16-21.

Калмагамбетова С.Р. - магистр, ст.преподаватель

АУ им.С.Баишева

Ахметова А.Б.- магистрант 2 курса

АУ им.С.Баишева

МАЛЫЙ БИЗНЕС - ГЛАВНАЯ ОПОРА РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ

Резюме

Развитие малого бизнеса – формирование в Республике Казахстан рыночных отношений, одно из важных обязательств стабильности социально-экономического положения. Малый и средний бизнес ускоряет реформирование экономики, способствует ускорению спроса.

Ключевые слова: инфляция, макроэкономическая стабильность, дефицит бюджета, монополия.

Kalmagambetova S.R.
Master, senior lecturer AU named after S.Baishev
Akhmetova A.B. Master student
AU named after S.Baishev

SMALL BUSINESS ARM MAKES THE DIFFERENCE SOCIAL PROBLEMS

Resume

Development of small and average business - formation in republic of the market attitudes, one of the important obligations of stability of social and economic position. Small and average business accelerates reforming economy, promotes acceleration of demand.

Keywords: inflation, macroeconomic stability, budget deficit, monopoly.

УДК 331.1

Кубайдуллин С.С. - магистр, преподаватель
кафедра «Экономика и туризм»
АУ им.С.Байшева,

ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ УПРАВЛЕНИЯ ТРУДОВЫМИ РЕСУРСАМИ

Аннотация

Исследованы организационно-экономические механизмы, особенно инвестиционные механизмы управления трудовыми ресурсами. Предложена схема финансирования инвестиционных проектов посредством выпуска инвестиционных облигаций и сделаны выводы.

Ключевые слова: управление, рынок труда, инвестиция, финансирование, диверсификация рабочих мест, инвестиционный проект, предприятия.

На современном этапе экономического развития страны одним из основных факторов обеспечения устойчивого роста является повышение значимости организационно-экономических механизмов управления трудовыми ресурсами на региональном уровне. Состояние и эффективность управления трудовыми ресурсами являются определяющими показателями устойчивого развития региона. Формирование эффективной системы управления трудовыми ресурсами на региональном уровне требует выработки приоритетных направлений, мер и механизмов совершенствования управления трудовыми ресурсами на каждом этапе социально-экономического развития республики и регионов, поскольку приоритеты, характер и методы использования различных механизмов регулирования меняются в зависимости от этапов развития экономики, их целей и задач. Целевая задача функционирования и регулирования рынка труда и занятости должна исходить из общей стратегии стабилизации экономики и социальной сферы по направлению к

экономическому росту, способствующему повышению качества жизни населения республики, достижению прогнозируемых параметров уровня занятости, безработицы и бедности на среднесрочную и долгосрочную перспективу.

В качестве основных целей системы управления рынком рабочей силы на региональном уровне можно выделить:

- формирование трудового потенциала, соответствующего по своим качественным и количественным параметрам требованиям общественного хозяйства региона;
- обеспечение эффективной и динамичной занятости населения, обучение, переобучение и трудоустройство высвобождаемых работников и незанятых граждан, нуждающихся в трудоустройстве;
- поддержание региональной отраслевой и профессиональной сбалансированности между спросом и предложением рабочей силы и рабочих мест;
- обеспечение социальной защиты населения при формировании и функционировании рынка труда.

Формирование рынка труда на региональном уровне осуществляется в соответствии с типом сегментации рынка, в основе которой лежит целый комплекс критериев: по форме собственности; по уровню фондоемкости и трудоемкости производства; по особенностям технологии; по уровню разделения и обобществления труда; по степени выхода на конечных потребителей продукции; по системе организации и стимулирования труда; по традициям мотивационного поведения работников.

Важными направлениями деятельности государственных служб занятости являются разработка и реализация мер, обеспечивающих занятость населения; осуществление социальной защиты безработных; предупреждение и сокращение безработицы. Практическая реализация данных мероприятий предполагает сбалансированность спроса и предложения рабочей силы, переподготовки фактически работающих, повышением их квалификации, а также создание новых рабочих мест по высокоэффективным и перспективным отраслям производства.

В условиях функционирования рыночного механизма повышается роль альтернативных служб занятости. Ими могут выступать как разнообразные ведомственные, общественные, профессиональные, негосударственные структуры, так и индивидуальные лица – посредники, занятые поисками работы. Чем больше альтернативных бирж труда на региональном уровне, тем лучше будут решаться проблемы повышения занятости трудовых ресурсов. В Казахстане имеется широкая сеть уполномоченных органов занятости, содержание которой обходится государству около 0,5 млрд. тенге ежегодно, что в условиях неплатежей многих предприятий и их задолженности в фонд является непосильной ношей для государства. Возможность создания альтернативных служб занятости подтверждается соответствующими законодательными актами. Так трудовое посредничество на альтернативной основе узаконено статьей 21 «Трудовое посредничество» Закона Республики Казахстан «О занятости населения». В ней предусматривается предоставление возможности физическим и юридическим лицам любой формы собственности, зарегистрированным в установленном порядке, заниматься трудовым посредничеством. [1, с.2]

В процессе происходящих в стране экономических и социальных преобразований должна измениться и роль государственных служб занятости. Эти службы должны активно участвовать в процессе формирования трудовых ресурсов в целях создания новых источников занятости. Должны быть задействованы различные инструменты и меры, как на государственном уровне, так и на уровне региона. В

данном случае государственные органы обеспечения занятости должны принять меры по стимулированию увеличения числа рабочих мест. К ним, прежде всего, относятся: сокращение продолжительности рабочего времени, досрочный и частичный выход на пенсию, сменная работа, сегментация рабочего места. Наряду с этим, важным направлением расширения рабочих мест является финансовая поддержка государства, т.е. субсидируемая занятость.

Вместе с тем, надо отметить, что организация альтернативных служб занятости еще не до конца отлажена и не упорядочена. В основном они возникают стихийно, чаще всего не имеют лицензии на трудовое посредничество, банка данных об имеющихся вакансиях, соответствующей материально-технической базы, специалистов, необходимых для обучения граждан. В этой связи, развитие новых форм трудового посредничества требует регулирующего воздействия государства, необходима разработка этой формы альтернативной занятости с четкими регламентациями и критериями отбора, как физических, так и юридических лиц. Помимо создания государственных и альтернативных служб занятости должное развитие должны получить частные службы по временному найму. Такие «нестандартные» службы занятости, прежде всего, должны быть ориентированы на обеспечение занятостью определенных категорий работников с целью обеспечения их занятостью на неполный рабочий день, к ней относятся, женщины, пенсионеры, молодежь. Это позволяет им сочетать работу с продолжением учебы, воспитанием детей, поддержкой своего здоровья. Такой подход с применением разнообразных форм и условий найма, режимы работы с неполным рабочим днем и неполной рабочей неделей позволит избежать острых последствий в социальных условиях жизни населения региона, представляя собой промежуточное звено между продуктивной занятостью и безработицей. Нестандартные формы занятости могут быть распространены в малом предпринимательстве, крестьянском (фермерском) хозяйстве в виде сезонных работ, а также в сфере услуг: надомничество, разовые медицинские услуги, ремонт бытовой техники и т.д. Вместе с тем, надо отметить, что такая форма занятости практически не поддается учету и государственному регулированию для налогообложения.

В качестве дополнительных мер по организационному обеспечению занятости по регионам могут выступать подготовка и профессиональное переобучение безработных, создание учебных центров, система микрокредитов, выдаваемые банками второго уровня. Необходимо применять новые методы обучения, например, такие как модульная система обучения. Это – новое, перспективное направление профессиональной подготовки кадров, вызванное меняющимися условиями занятости, структурными изменениями в экономике, появлением потребности в новых профессиях, возрастающими объемами переподготовки кадров [3,с.37]. Прежде всего, организация модульного обучения на государственном языке (при соответствующем методическом обеспечении - изучающие компьютерные программы, учебные пособия и т.д.). Помимо этого, региональным исполнительным органам необходимо оказывать услуги по консультированию безработных по вопросам их трудовых прав, совершенствовать информационный банк данных по вакансиям и проводить ярмарки вакансий.

К наиболее значимым мерам экономического характера для населения занятого в сельском хозяйстве, и оно является основой. В регионах можно отнести стимулирование создания рабочих мест в малом и среднем бизнесе путем льготного налогообложения при обязательном трудоустройстве незанятых граждан, особо выделив среди этих мер квотирование для молодежи. Важным направлением финансовой поддержки процесса улучшения использования рабочей силы в сельском хозяйстве является предоставление сельскохозяйственным производителям заемных

средств достаточных размеров для организации трудоемких производств переработки и эффективного сбыта сельскохозяйственной продукции.

К активным мерам обеспечения занятости относится организация общественных работ, что особенно актуально в сельской местности, характеризуется сезонностью производства и неравномерным использованием рабочей силы в течение года. В данном случае под общественными работами понимаются разнообразные виды трудовой деятельности, не требующие предварительной профессиональной подготовки работника и имеющие социальную значимость. Надо признать, что общественные работы не играют значительной ключевой роли в регулировании рынка труда в регионе, вместе с тем, они выполняют функции социальной поддержки безработных и смягчения ситуации на рынке труда в периоды резкого возрастания уровня безработицы. Организуемые центральными и местными исполнительными органами, они выполняются конкретными лицами по направлению уполномоченных органов по вопросам занятости. Осуществляемые в настоящее время общественные работы не пользуются популярностью ни у работодателя, ни у безработных, что объясняется их временностью. Кроме этого для них характерны низкая эффективность и низкий уровень производительности труда. Основными причинами этого являются: непривлекательность труда; низкий уровень оплаты труда; кратковременный характер проведения общественных работ; не отвечающая современным требованиям нормативная база по организации и проведению данного вида работ.

Общественные работы могут быть организованы как по инициативе центральных органов власти, так и местными акиматами непосредственно на местах и финансироваться за счет республиканских и местных бюджетов, а также средств работодателей (согласно их заявкам). Задействование механизма общественных работ должно проявляться в возможном переходе безработных по их завершению на постоянное место работы, т.е. участие в общественных видах работ может стать реальной предпосылкой нахождения постоянной и хорошо оплачиваемой работы. Местные акиматы должны обеспечить такие виды общественных работ, которые позволяют материально и психологически обеспечить жителей села, имеющих образование, специальность и опыт (инженеры, экономисты и другие). Организуемые общественные работы должны реализовываться в три этапа, на первом этапе безработные повышают свою квалификацию или переобучаются, на втором получают практические навыки в новой деятельности, а на третьем либо трудоустраиваются у работодателя, либо открывают собственное дело. Только в этом случае финансовые средства государства, выделяемые на организацию общественных работ, могут иметь инвестиционный характер – инвестиции в человеческий капитал. В целом надо отметить, что мероприятия по занятости и безработице в сельской местности должны быть поддержаны в первую очередь, финансовыми структурами, преуспевающими работодателями, состоятельными товаропроизводителями.

Одним из условий устойчивого роста экономики и улучшения социальных условий жизни как сельского, так и городского населения является развитие малого предпринимательства. Поскольку, именно малое предпринимательство, базирующееся на индивидуально-трудовой деятельности, в разных сферах общественной жизни является одним из факторов, влияющих на обеспечение занятости людей и их трудоустройство, снижения социальной напряженности. В последние годы роль и значение малых форм предприятий заметно растет, что обусловлено их мобильностью в организации производства и быстрой отдачей, созданием новых рабочих мест, снижением безработицы и т.д. Основными преимуществами развития малого предпринимательства являются способность

работать в новых развивающихся секторах производства, кроме этого малый бизнес способствует быстрому насыщению рынка товарами и услугами, оказывает содействие в расширении конкуренции, преодолению отраслевого и регионального монополизма. Одним из наиболее важных факторов является то, что малый и средний бизнес способен сдерживать рост безработицы и создавать менее капиталоемкие рабочие места. Возникший в последние годы в республике рост малых и средних предприятий ставит задачу поиска путей оказания поддержки этому сектору для повышения его эффективности и конкурентоспособности. Ведущая роль в становлении и развитии предпринимательства принадлежит местным административным органам, которые должны быть заинтересованы в развитии этого направления, способствующего не только росту доходов местного бюджета, но и улучшению условий жизни населения. Наиболее целесообразным является поставить механизм содействия занятости в виде приоритетных проектов, которые реализуются путем концентрации на них средств и усилий на региональном уровне. Необходимо, например, финансировать специальные адресные программы, направленные на решение проблем занятости в регионах, особенно в моно промышленных городах.

Не смотря на очевидные преимущества в организации и развитии малого предпринимательства до сих пор предприниматели сталкиваются с рядом проблем в данном секторе, основными из которых являются обеспечение заемными средствами, высокие процентные ставки, короткие сроки погашения, отсутствие залогового имущества и другие. Это связано с нежеланием коммерческих банков вкладывать заемные средства в субъекты, функционирующие на грани финансового риска, не получающие стабильного дохода. Между тем, в настоящее время в экономике страны складываются все условия для стимулирования предпринимательской деятельности посредством применения различных финансовых инструментов. В частности, может быть предложен следующий механизм привлечения инвестиций для предприятий малого бизнеса, в первую очередь, для тех предприятий, которые ориентированы на внутренний рынок и обладают наибольшим потенциалом роста добавленной стоимости - это субсидирование процентных ставок по инвестиционным кредитам. Поскольку на сегодняшний день сохраняется высокий уровень кредитных ставок (в первую очередь, из-за высоких инвестиционных рисков), что не позволяет повысить спрос предприятий малого бизнеса на кредитные ресурсы, то могла бы быть применена система субсидирования (органами государственной власти) перспективным предприятиям - части процентных выплат по банковским кредитам, привлеченных для финансирования отдельных высокоэффективных инвестиционных проектов. Для данной схемы в настоящее время перспективными являются инвестиции в динамично растущие предприятия, требующие относительно небольших капитальных затрат и с небольшими сроками окупаемости проектов. Реализация данной схемы позволила бы предприятиям малого бизнеса решить проблему привлечения инвестиций для эффективных инвестиционных проектов, что в свою очередь способствовало бы повышению занятости населения в конкретном регионе, а также увеличению налоговых платежей в местные бюджеты. Это увеличит возможности не только по финансированию важнейших инвестиционных проектов, но создаст благоприятные условия по выполнению социальных обязательств, в том числе опосредованно и по снижению безработицы.

Бюджетное стимулирование привлечения инвестиций с использованием инструментов рынка ценных бумаг может быть реализовано также посредством использования других различных вариантов инвестиционных схем. В частности, может быть использована такая схема: предприятие выпускает на 2 года свои облигации, из бюджета выделяется кредит на возвратной основе на выплату части

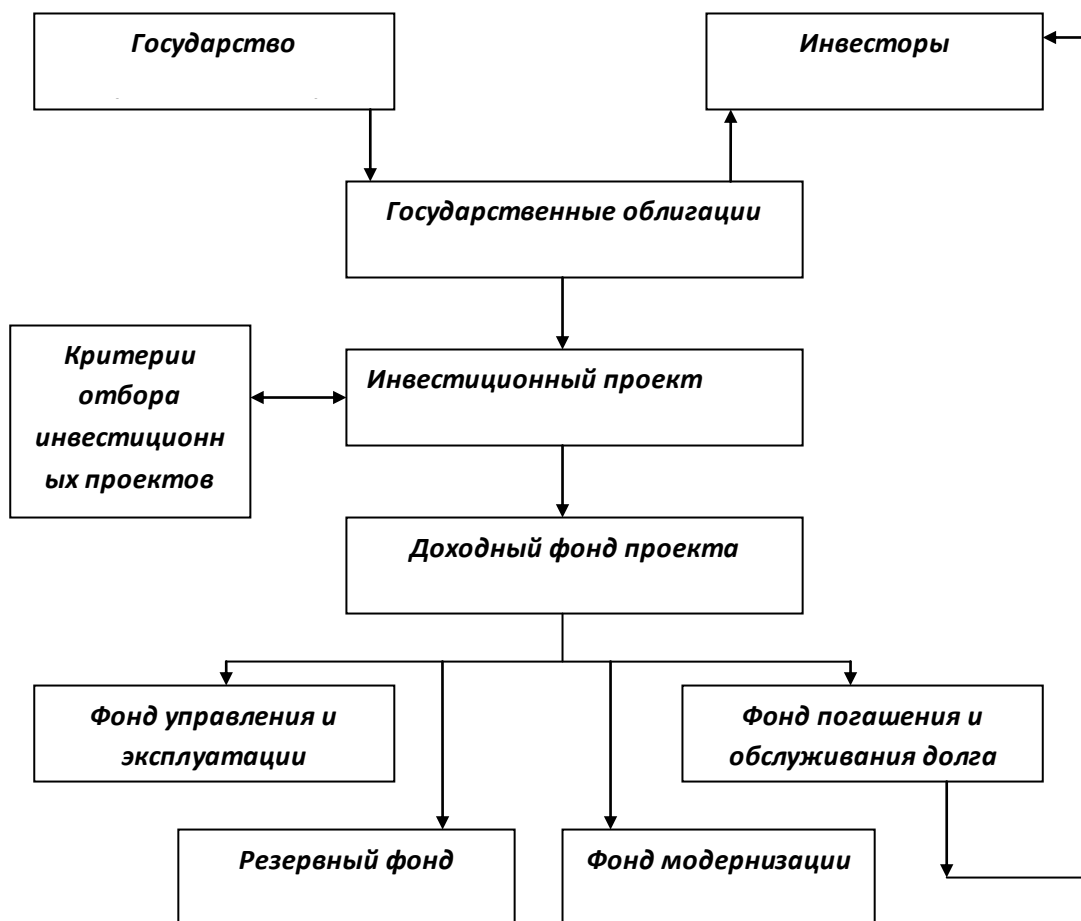
купонного дохода. В этом случае кредит может быть выдан не на 2 года, а 4. Первые два года предприятие имеет возможность выхода на проектную мощность и нормальный уровень рентабельности, и только после этого начинает расплачиваться по кредиту. Таким образом, варианты финансовой поддержки при выпуске корпоративных ценных бумаг могут зависеть от конкретного предприятия и его технико-экономического обоснования.

Конечно, предложенные схемы финансирования предприятий малого бизнеса не являются механизмами прямого действия, направленного на повышение занятости в регионе, вместе с тем, необходимость решения проблемы увеличения полной занятости предполагает использование всех имеющихся методов и инструментов, обеспечивающих достижение главной цели обеспечение эффективной и динамичной занятости населения в регионе.

При сравнении различных вариантов инвестиционных проектов и проектов поддержки развития рабочих мест в регионе в основу должен быть положен принцип сочетания социальной значимости и инвестиционной привлекательности региона, отражающий, с одной стороны, важность создания рабочих мест с позиций решения социальных проблем в регионе, а с другой, реальную заинтересованность инвесторов в эффективности вложений [4, с.148].

Поэтому одним из механизмов обеспечения занятостью по региону может выступать реализация крупных региональных проектов в области инфраструктуры. Одним из инструментов реализации таких проектов является выпуск государственных ценных бумаг. В этом случае инвестиции могут быть высокоэффективными с точки зрения общественной значимости и экономической отдачи, которые способствуют улучшению инвестиционного климата в регионе. В качестве проектов должны выступать государственные проекты, в осуществлении которых заинтересовано само государство, это могут быть строительство и реконструкция платных транспортных дорог, утилизация твердых отходов и др., т.е. таких проектов, реализация которых позволит погашать облигации либо за счет доходов, собираемых в виде платы за пользование объектом, либо за счет выручки от его продажи. Такие облигации, обеспеченные доходом от проекта, должны иметь фиксированные сроки погашения (единый срок погашения для всей эмиссии). В случае если этих доходов окажется недостаточно, владелец облигации не сможет требовать от правительства возврата денежных средств. Все доходы от предприятия должны помещаться в доходный фонд, из которого бы позже происходило перераспределение средств в специальные фонды: управления и эксплуатации, погашения и обслуживания долга, модернизации, резервный. В соответствии с рисунком 1 погашение долговых обязательств инвестором осуществляется из фонда погашения и обслуживания долга. Дополнительной гарантией прав владельцев доходных облигаций могут быть трастовые соглашения, в которых может быть оговорена цена на товар или услугу, производимые предприятием, которая рассчитывалась бы исходя из нормативов отчислений по обслуживанию долга. Поэтому важным этапом в осуществлении выпуска государственных ценных бумаг для финансирования инвестиционных проектов является механизм отбора таких проектов, финансируемых за счет заемных средств.

Отбор инвестиционных проектов должен проводиться на основе объективной оценки их соответствия определенным критериям. В частности, по нашему мнению, важным критерием отбора приоритетности проекта в различных сферах экономики должен являться его вклад в формирование государственного бюджета, поскольку неотъемлемым условием государственной поддержки хозяйствующих субъектов должна быть их адекватная отдача государству, в частности, в виде платежей в госбюджет.

Примечание – Разработано автором.

Рисунок 1 – Схема финансирования инвестиционных проектов посредством выпуска инвестиционных облигаций.

Другими критериями могут являться социальная значимость тех или иных проектов, проявляющаяся, в частности, в таких показателях, как количество новых рабочих мест в осуществляемом проекте, фонд оплаты труда и т.д., а также критерии системной значимости, включающие такие параметры, как степень взаимосвязанности данных сфер с отечественными хозяйствующими субъектами или их значение для жизнеспособности экономической системы страны в целом [2, с.18]. Таким образом, более универсальная схема отбора инвестиционных проектов должна работать по многим критериям, путем отбора высокоэффективных проектов, отвечающих требованию максимального удовлетворения всему комплексу данных критериев.

Такой подход позволит более объективно осуществлять выбор поддерживаемых путем государственного регулирования инвестиционных проектов в различных сферах экономики и получать большую отдачу для государства от этой поддержки. Другим важным преимуществом такого подхода, по нашему мнению, является минимизация субъективизма в процессе принятия решений о поддержке тех или иных проектов, поскольку их выбор определяется конкретными количественными параметрами. Помимо этого необходимо установить законодательно требования к сопровождающим документам инвестиционных программ, обоснованности бизнес-планов инвестиционных проектов, механизму управления средствами займов, страхованию валютных рисков. Для государства преимуществами реализации такой схемы являются, во-первых, возможность финансирования инвестиционных проектов общегосударственного значения путем привлечения долгосрочных инвестиционных ресурсов, во-вторых, эффективное использование привлеченных

ресурсов в процессе реализации проекта приведет к увеличению налоговых поступлений в бюджет, и может стать одним из механизмов эффективной бюджетной политики государства.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алимбаев, А.А. Резервы эффективности инвестиционных процессов А.А.Алимбаев //Регион: социально-экономические аспекты реформирования. – Караганда, 1998. – С.17-24.
2. Бисексов, А. Вопросы регулирования занятости и региональной модели рынка труда /А.Бисекаов // Саясат. – 2011. – № 7. – С.37.
3. Факторно - целевое регулирование экономики: теория , методология, механизм / под ред. Кенжегузина М.Б. – Алматы: ИЭ МОН РК, 2008.- 270 с. а, Э.Г. факторы устойчивого экономического развития региона. С
4. Сатыбеков, С.К. Рынок: проблемы и перспективы развития. – Алматы: ИЭ МОН РК, 2008. – С.102-110.
5. Турбина , К.Е. Теория и практика страхования /К.Е.Турбина. – Москва: «АКНИЛ», 2009. – С.500
6. Балабанов, И.Т. Страхование: организация, структура, практика: учебник /И.Т.Балабанов, А.И. Балабанов.– СПб: «Питер», 2007. – 250
7. Коротков, Э.М. Исследование систем управления /Э.М.Коротков. – Москва: ДеКА, 2000. – 292 с.
8. Экономическая активность населения Казахстана. – Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2011. – С.225.

*Кубайдуллин С.С., магистр, оқытушы
«Экономика және туризм» кафедрасы
С.Бәйішев атындағы АУ*

ЕҢБЕК РЕСУРСТАРЫН БАСҚАРУДАҒЫ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ- ЭКОНОМИКАЛЫҚ МЕХАНИЗМДЕРІ.

Аннотация

Еңбек ресурстарын басқарудағы ұйымдастырушылық-экономикалық механизмдері, әсіресе инвестициялық механизмдері зерттелді. Инвестициялық облигациялар шығару арқылы инвестициялық жобаларды қаржыландыру схемасы ұсынылған және қорытынды жасалынған

Түйін сөздер: басқару, еңбек нарығы, инвестиция, қаржыландыру, жұмыс орындарын диверсификациялау, инвестициялық жоба, кәсіпорын.

*Kubaydullin S.S master, teacher
department “ Economy and tourism ”
AU S.Baysheva name*

ORGANIZATIONAL-ECONOMIC MECHANISMS OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT

Annotation

Studied the organizational and economic mechanisms of human resource management. Proposed financing scheme intensive projects through the issuance of bonds and investment conclusions.

Keywords: management, labor market, investment, funding, diversification of jobs, investment project, enterprise.

УДК 342.6

*Кубанова Д.Б. менеджмент магистрі, аға оқытушы
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті
Ахметова А.Б.
экономика мамандығының 2 курс магистранты
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті*

ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ЖҰМЫССЫЗДЫҚ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация

Бұл тақырыпта жастар арасындағы жұмыссыздық мәселесі қарастырылып отыр. Жұмыспен лайықты қамтуды қамтамасыз ету – халықты әлеуметтік қорғаудің негізгі, адам ресурстары әлеуетін дамыту және іске асырудың маңызды шарты, қоғамды байлықтың артуы мен өмір сүру сапасын жақсартудың басты құралы.

Кілт сөздер: жұмыссыздық, күрес, еңбек, саяси жүйе, әлеуметтік жүйе.

Әлемнің әміршісі – еңбек. Тек еңбекпен ғана жеміс өнбек, тек еңбек қана бар қиындықты жеңбек. Жұмыспен қамтудың белсенді саясатын жүргізу Қазақстан Республикасының Үкіметі қызметінің негізгі әлеуметтік басылымдықтарының бірі болып табылады. Жұмыспен лайықты қамтуды қамтамасыз ету – халықты әлеуметтік қорғаудің негізгі, адам ресурстары әлеуетін дамыту және іске асырудың маңызды шарты, қоғамды байлықтың артуы мен өмір сүру сапасын жақсартудың басты құралы [1].

Жұмыссыздық әлемдегі орталық проблемалардың бірі болып табылады. Және де ол бір жүйеден екіншісіне өтетін елдерде кең байқалады. Мысалыға, мұндай процесс Қазақстанда жүріп жатыр. Ол өзімен бірге бірқатар жаңа проблемаларды алып келеді. Сонымен қатар, жұмыссыздық проблемасы адамдармен тығыз байланысты және соларға тікелей әсер етеді. Жұмысынан айырылу олардың табысының азаюына, өмір сүру деңгейінің төмендеуіне, сонымен қатар,

психологиялық стресске алып келеді. Осы себепті көптеген саясат адамдарды өзінің сайлау алды компанияларында жұмыс орындарын жасауға көп көңіл бөледі [2].

Кез келген қоғамдағы экономикалық даму барысында тұтыну тауарларының сұранымы құрылымында және өндіріс технологиясында маңызды өзгерістер болады. Бұл өзгерістер өз кезегінде жұмыс күшіне жалпы сұранымның құрылымын да өзгертеді. Осындай өзгерістерге байланысты кәсіптердің кейбір түрлері азаяды не қысқарады, ал басқа бір түрлері көбейеді. Қоғамдағы жұмыссыздықтың пайда болу себебі жұмыс күшінің осы өзгерістерге баяу ыңғайланатындығына және оның құрылымының нақты жұмыс орнына сай келмейтіндігіне байланысты болады. Фрикциялық жұмыссыздық пен құрылымдық жұмыссыздық арасындағы елеулі ерекшелік мынада: бірінші жағдайда жұмыссыздарда еңбек нарығында ұсынуына болатын дағды, машық бар, ал екінші жағдайда олар қайта даярланбайынша, қосымша оқып біліктілігін арттырмайынша, тіпті тұрғылықты жерін ауыстырмайынша жұмыс таба алмайды. Фрикциялық жұмыссыздық неғұрлым қысқа мерзімді сипатта болады, ал құрылымдық жұмыссыздық неғұрлым ұзақ мерзімді сипатта болады, сондықтан ол қоғамдағы неғұрлым елеулі жұмыссыздық болып табылады. Циклдік жұмыссыздық – елдегі тауарлар мен көрсетілетін қызметтерге жиынтық сұранымның күрт азаюы салдарынан болатын құбылыс. Осы себептен оны кейде сұранымның тапшылығына байланысты жұмыссыздық деп те атайды. Циклдік жұмыссыздық – кез келген қоғам үшін экономикалық және әлеуметтік дағдарыс болып саналады. Экономикалық дағдарыс (экономикалық дамудың құлдырауы, тоқырау) елдегі еңбекке қабілетті тұрғындардың елеулі бөлігінің бостан босқа уақыт өткізуіне әкеліп соғады, ал мұндай жағдай олардың біліктілігінің жоғалуына, адамгершілік қадір-қасиеттің азғындауына, әлеуметтік және саяси жанжалдарға апарып соқтырады.

Жұмыссыздық – барлық қоғамда болып тұратын құбылыс. Нарықтық экономикасы дамыған елдерде, мысалы, АҚШ-та, еңбекке қабілетті тұрғындардың жұмыспен толық қамтылуы жұмыссыздық мүлдем жоқ дегенді білдірмейді. Фрикциялық және құрылымдық жұмыссыздық болмай қоймайды деп есептеледі. Демек, елдегі тұрғындардың жұмыспен толық қамтылуы – ол елде циклдік жұмыссыздықтың жоқтығын білдіреді. Жұмыспен толық қамтылу кезіндегі жұмыссыздық деңгейі оның табиғи деңгейі болып саналады. Мұндай жағдай елдегі жұмыс күшінің рыноктары теңдестірілгенде, яғни жұмыс іздеушілердің саны бос жұмыс орындарының санына тең болғанда пайда болады. Жұмыссыздықтың табиғи деңгейі қоғамдағы оң құбылыс болып есептеледі. Өйткені “фрикциялық” жұмыссыздарға бос жұмыс орнын табу үшін әрқашан уақыт керек, “құрылымдық” жұмыссыздарға да біліктілігін жетілдіру, жаңа мамандық алу үшін немесе жұмыс табу мақсатымен басқа жерге көшу үшін уақыт керек. Егер жұмыс іздеушілердің саны бос жұмыс орнынан асып түссе, онда жұмыс күші рыногінің тең болмағаны. Екінші жағынан, жиынтық сұраным молайған жағдайда жұмыс күшінің “жетіспеушілігі” сезіледі, яғни бос жұмыс орындарының саны жұмысқа мұқтаждардың санынан асып түседі. Қазақстанда нарықтық экономикаға өту кезеңінде бұрынғы тиімсіз кәсіпорындар мен ауыл шаруашылық мекемелерінің жұмысын уақытша тоқтатып, жабылуына, банкротқа ұшырауына, жекешелендіріліп, қайта құрылуына байланысты құрылымдық жұмыссыздық құбылысы байқалды [3].

Бүгінгі таңда көп жастың жұмыссыз жүруінің себебін іздесең таппайсың. Бұл тек қазақ елінде ғана етек алған мәселе емес, жаһанды да жаулаған өзекті проблемалардың біріне айналғалы қашан? «Техника мамандары жетіспейді» деп жар салып, шетелден маман алдырып, оған жалақысын бізден бірнеше есе артық төлеп жатқан жайды көріп ішің удай ашиды. Техника саласы бойынша мамандар бізде де жеткілікті. Сонда өз өрендерімізге деген сенімнің жоқ болғаны ма, әлде, шынымен де

бізде даярланған мамандар еңбекке жарамсыз ба? Енді ғана оқу бітіріп, дипломын қолына алып, қуанышы қойнына сыймай: «Маман болдым, жарадым, енді еңбек етем», - деп есік қаққандарға «Іс-тәжірибеңіз жоқ, өкінішке орай сізді жұмысқа ала алмаймыз», - деген сөзді естігенде, бар қуаныш пен ұмтылысы сейіліп, төбесінен жай түскендей сенделіп қалатын жайды да көріп жүрміз.

Ел болып, атқа қонып, жастарды жұмыспен қамтуда қарымды істер атқарылуда. Бұл бүгінгі таңда күн тәртібінен түспей тұрған өзекті мәселенің бірегейіне айналып, ауқымды шаралар жүзеге асырылып жатыр. Десек те, әлі көңіл көншітерлік халге жетпедік. Бір-екі жерге барып, мұрны тасқа тиген жас, меселі қайтып, қайта сұрануға құлықсыз. «Жыламаған балаға емшек жоқ» дегендей, жатқанға жан жуымастығын да ескере кеткіміз келеді.

Осы жұмыссыздық мәселелері бойынша елбасы Н. Назарбаев «Нұр – Отан» партиясының «Жас Отан» жастар қанатының бірінші съезінде сөйлеген сөзінде ауылдық жерлердің мәртебесін көтеру үшін ауыл жастарын қолдауға бағытталған «Ауыл жастары» ұлттық бастамасын жасап, оны жүзеге асыру қажет екенін қадап айтқан еді. Жоғары оқу орындарының бітірушілеріне арналған «Дипломмен ауылға» жобасын ұсынды. Мұның арқасында, ондаған мың жас маман ауылға тартылды. Өз кезегінде үкімет пен жергілікті атқарушы билік осындай жобалардың материалдық қолдауын қамтамасыз ететін болады», - деп мәлімдеген Елбасы еліміздің кең байтақ жерінде жастарымыз өз орнын табуы үшін тер төгу керек екендігін тілге тиек етті.

«Дипломмен ауылға» жобасына сәйкес ағымдағы жылдың басынан бастап ауылдық елді мекендерге жас маманның жұмыс істеуіне және баспана мен қамтылуы нысанаға алынды.

Жобаның мақсаты – жас маманның алған дипломына сай жұмыс істеуге жағдай жасау. Ол үшін қазір арнайы кітапшалар шығарылып, ЖОО студенттеріне таратылып жатыр. Яғни, бұл тек биылғы немесе адыңғы жылы ЖОО бітірген мамандарға ғана қатысты емес, сондай-ақ бұдан бұрын жұмыстан қысқартылып қалған және орналаса алмай жүргендерге тіреле алады. Ауылға қажетті мамандықты иеленген маман жоба аясына іліксе, мынандай үш жеңілдікке қол жеткізеді. Біріншіден, 70 айлық есептік көрсеткіш бойынша бір жолғы жоғарылатылған жәрдемақы беріледі. Екінші, тұрғын үйге иелік ету үшін бюджеттің есебінен 15 жыл мерзімге 0,01 пайызбен 630 айлық есептік көрсеткіш көлемінде несие беріледі. Мұны теңгеге шақсақ, 30 мың теңге болады екен. Үшінші, ауылдық елді мекендердегі мамандар қалалардағы әлеуметтік салада қызмет атқаратын мамандармен салыстырғанда 25 пайызға жоғарылатылған жалақы алатын болады. Қысқасы, мұның бәріне жоба бойынша қарастырылған бес мамандық: дәрігер, мұғалім, мәдени қызметкер, әлеуметтік қамсыздандыру және спорт және туризм мамандары ғана қол жеткізеді [4].

«Дипломмен ауылға» жобасының өзектілігі ауыл мәртебесін арттырып, ауылда жұмысқа қабілетті тиімді еңбек ресурстарын жаңарту. Жобаның негізгі идеясы – жоғары оқу орындары мен колледжде білім алушы жас мамандарды ауылға тарту. Бұл идеяны іске асырудың екі тәсілі бар: «ауыл квотасы» бойынша білім алған ауыл жастарын міндетті түрде ауылға қайтару және қала жастарын ауылда жұмыс істеуге шақыру.

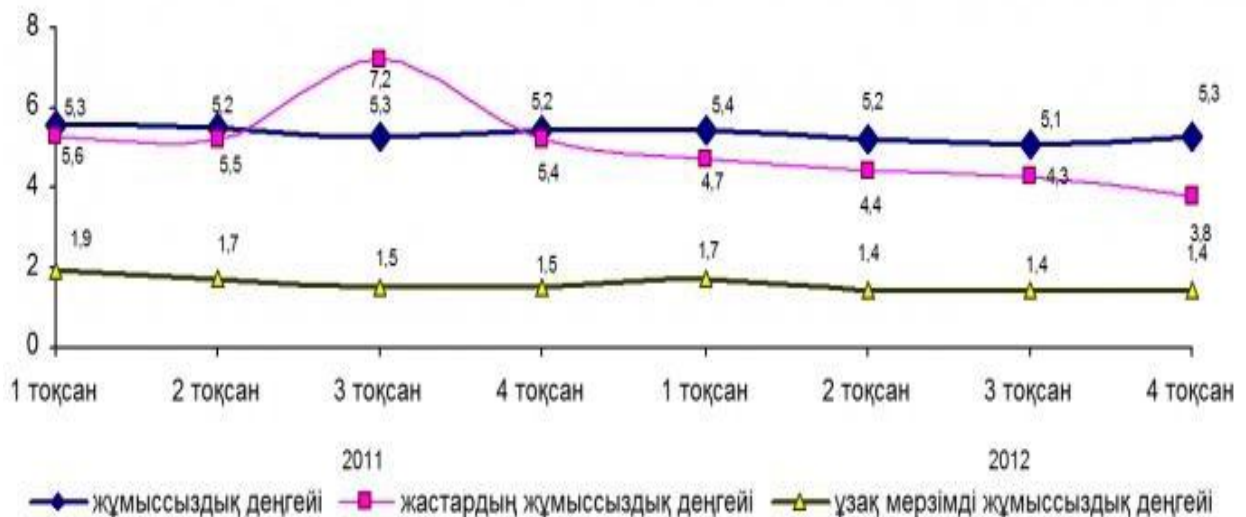
2012 жығы қыркүйекте жұмыссыздар саны бағалау бойынша 475,3 мың адамды құрады. Жұмыссыздық деңгейі экономикалық белсенді халық санына 5,3 пайызда құрады. Жұмыспен қамту мекемелерінде жұмыссыздар ретінде тіркелгендер саны 2012 жылы қыркүйектің соңына 54,7 мың адамды құрады немесе экономикалық белсенді халық санына 0,6 пайыз деңгейінде. Жасырын жұмыссыздық деңгейі бағалау бойынша экономикалық белсенді халық санының 0,3 пайызын құрады. Қазақстан халқының әлеуметтік ахуалын әзірге оңалту қиын. Себебі, елде экспорт жағы жетілмеген, отандық кәсіпорындар легі аз. Қымбатшылық кернеп

түр.Республика халқының 39,7 пайызы орташа жалақы алады.Ауылдық жерлерде агроөнеркәсіптік кешен дамымаған. Сондықтан, кемі бес жылдан соң Қазақстанда жұмыссыздық артады. Егер, ресми деректерге жүгінсек, бүгінде республика бойынша еңбекке жарамды адам саны 6,9 миллионды құраса,олардың 2,7 миллионы ауыл тұрғындары көрінеді. Сол жұмысқа жарамды 6,9 милион адамның 4,2 миллионы жалдамалы жұмыстарға жегілсе, қалған азын-аулағы лауазымды қызметкерлер.Ресми дерек көздері жалдамалы жұмысқа жегілетіндердің 75,2 пайызы қыр қазығы екенін растайды.Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің деректері бойынша тек 2009 жылы ғана елдегі жұмыссыздық деңгейі 7 пайызды құраған.Ал қоғамдық ұйымдар бұл көрсеткіш 18-20 пайыздан асып жығылады деп отыр. Сөйтіп,, қалай десек те, қазақты жұмыссыздық қамыты қос өкпеден қысып тұр [5].

Жұмыссыздар саны 2012 жылы 4 тоқсанда 18,3 мың адамды құрап, өткен жылғы сәйкес мерзіммен салыстырғанда 0,5 мың адамға кеміді. Жұмыссыздық деңгейі 5,3% болып қалыптасты (2011 жылғы 4 тоқсанда 5,4%).

2012 жылы жұмыссыз ерлердің үлесі 41,5%-ды, әйелдердің үлесі – 58,5% – құрады. Жұмыссыз әйелдердің саны 10,7 мың адамды құрады, ол жұмыссыз еркектерден 3,1 мың адамға (41,0%) артық.

2012 жылы жалпы жұмыссыздар санындағы жастардың үесі (15-24 жастағы) 8,2% құрады немесе 1,5 мың адам. Жастардың жұмыссыздық деңгейі 3,8% құрады.

Сурет 1. 2011-2012 жылдардағы жұмыссыздық деңгейі

Біздің елде халықты жұмыспен қамту мекемелері халықты жұмыспен қамтамасыз етуге ат салысып отыр. Мәселен, Үкімет осыдан екі жы бұрын республикалық және жергілікті бюджеттер есебінен қаржыландырылатын әлеуметтік нысандар салу арқылы халықты жұмыспен қамту, несиелендіру тәжірибесін кеңейту, жеке қосалқы шаруашылықтарды дамыту тәрізді толып жатқан жұмыссыздыққа жүген салатын бағдарламаларды қабыдады. Бірақ жұмыссыздық созылмалы дерттей меңдей түсуде.

2014 жылғы 1 тоқсандағы жасы және жынысы бойынша жұмыссыздар саны

	Барлығы		оның ішінде			
	адам	жұмыссыздық деңгейі, %	ерлер		әйелдер	
			адам	жұмыссыздық	адам	жұмыссыздық

				деңгейі, %		деңгейі, %
Жұмыссыздар барлығы	16 831	5,0	7 442	4,4	9 389	5,6
олардан жастары:						
15-24	1 611	4,4	671	3,2	940	5,9
25-29	2 122	6,1	1 411	3,8	711	7,9
30-34	2 717	5,2	1 070	5,7	1 647	4,7
35-39	1 985	3,2	406	2,4	1 579	4,0
40-44	2 686	6,4	904	4,6	1 782	7,9
45-49	1 770	4,9	1 145	5,6	625	3,9
50-54	2 386	5,5	1 207	5,8	1 179	5,3
55-59	1 049	3,2	123	0,9	926	5,0
60-64	505	3,1	505	4,3	-	-

2014 жылғы 1 тоқсанда жалпы жұмыссыздар санындағы жастардың үлесі (15-24 жастағы) 9,6% құрады немесе 1,6 мың адам. Жастардың жұмыссыздық деңгейі 4,4% болып қалыптасты (2013 жылғы 1 тоқсанда – 4,3%).

Жұмыспен қамтудың белсенді саясатын жүргізу Қазақстан Республикасының Үкіметі қызметінің негізгі әлеуметтік қорғаудың негізгі әеуметтік басымдықтарының бірі болып табылады. Жұмыспен лайықты қамтуды қамтамасыз ету – халықты әлеуметтік қорғаудың негізі, адам ресурстары әлеуетін дамыту және іске асырудың маңызды шарты, қоғамдық байлықтың артуы мен өмір сүру сапасын жақсартудың басты құралы.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ихданов, Ж. Мемлекеттік басқару теориясы /Ж.Ихданов. - Алматы: Экономика, 2007. - 216 б.
2. Шоманов, А.Ж. Реформирование сесмтемы государственного управления /А.Ж.Шоманов, С.Т.Бельгибаев. – Атырау, 2004. - 270с
3. Төреғожина, М.Б. Экономиканы мемлекеттік реттеу: Лекциялар курсы /М.Б.Төреғожина. – Алматы: Экономика,2008. -206 б.
4. Бердалиев, К.Б. Основы управления экономикой Казахстана /К.Б.Бердалиев. – Алматы: Экономика, 1998. –148с.
5. Мамыров, Н.К. Государственное регулирование экономики в условиях Казахстана (теория,опыт,проблемы): учебное пособие / Н.К.Мамыров, Ж.Ихданов. – Алматы: Экономика, 1998. –248 с.

*Кубанова Д.Б. старший преподаватель, магистр
Актюбинский университет имени С.Баишева,
Ахметова А.Б.
магистрант 2 курса по специальности Экономика
Актюбинского университета имени С.Баишева*

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ БЕЗРАБОТЦЫ И ПУТИ ИХ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Аннотация

В статье рассмотрена проблема безработицы среди молодежи. Безработица является одной из главных социальных проблем рыночного общества, которая обусловлена экономическими причинами.

Ключевые слова: государство, государственное управление, политический строй, социальная система.

*Kubanova D.B. - magistrate, senior lecturer
Aktobe University after named S.Baisheva
Akhmetova A.B. - 2nd year undergraduate degree in Economics
Aktobe University after named S.Baisheva*

MODERN PROBLEMS OF UNEMPLOYMENT AND WAYS OF THEIR PERFECTION

Resume

In article the problem about unemployment among on youth is considered. Unemployment is one of the main social problems of market society who is caused by the economic reasons.

Keywords: the state, the economy, political system, social sistem

УДК 342.5

*Кубанова Д.Б. аға оқытушы, магистр
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті,
Сатканова Ж.Б.
менеджмент мамандығының 1 курс магистранты
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті,*

МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ЖОЛДАРЫ

Аннотация

Бұл тақырыпта мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыру мәселесі бүгінгі таңдағы өзекті тақырыптардың біріне жатады. Басқару тиімділігін талдауда экономикалық, әлеуметтік, саяси, құқықтық және республика субъектілерінің кіші

жүйелері деңгейінде жалпы мемлекеттік факторлар негізгі фактор ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: мемлекет, мемлекеттік басқару, атқарушы билік, саяси жүйе, әлеуметтік жүйе.

Мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыру мәселесі бүгінгі таңдағы өзекті тақырыптардың біріне жатады. Ғалымдар арасында бұл мәселені зерттеу барысында әр түрлі көзқарастар қалыптасқан және оны шешу жолдары туралы да ортақ пікір жоқ. Аталған мәселені тиімділіктің жалпы жүйелік факторларын талдау негізінде қарастыру мемлекеттік саяси-идеялық және стратегиялық факторларды ескеруді ұйғарады. Басқару тиімділігін талдауда экономикалық, әлеуметтік, саяси, құқықтық және республика субъектілерінің кіші жүйелері деңгейінде жалпы мемлекеттік факторлар негізгі фактор ретінде қарастырылады. Кіші жүйелер мен деңгейлерде билік пен басқаруды ұйымдастыру мақсаттарының және стратегияларының, құрылымдық нысандарының өзіндік ерекшеліктерімен байланысты факторлар тікелей талдау объектісі болып табылады. Ұйымдарды басқарудың тиімділігін талдау барысында басқарушылық қызметтің нақты тәсілдерінің, әдістері мен құралдарының тиімділікке тигізетін әсері түсіндіріледі. Жалпы жүйелік және аймақтық факторлардың рөлі корпоративтік масштабтағы басқару жағдайлары мен механизмдерін талдау арқылы айқындалады [1].

Мемлекеттік басқарудың тиімділігінің жалпы жүйелік факторлары келесі факторлар тобын анықтайды:

- мемлекеттің стратегиялық мақсаттары, негізгі құндылықтары, қоғамдық жүйенің даму моделдері мен легитимдік тұжырымдамалары (концепциялары);
- саяси бағыт;
- мемлекеттік билік пен басқару жүйесін ұйымдастыру және оның біртұтас организм ретінде қызмет етуі; біртұтас саяси және құқықтық кеңістік;
- мемлекеттік аппараттың жағдайы, оның басымды нысандары, басқарушылық қызмет әдістері мен стилі; кәсіби біліктілік; халықтың билікке сенім арту және мемлекетті басқаруға қатысу деңгейі;
- қоғамның экономикалық, саяси, әлеуметтік тұрақтылығы (немесе тұрақсыздық).

Әрбір саяси жүйеге өзінің құндылықтар жүйесі тән екені белгілі. Құндылықтар - бұл мемлекеттің жинақталған мақсаттары: олар жалпы мемлекеттік мүдделер мен саяси стратегияның рухани негізін құрайды, мемлекеттік басқару жүйесінің идеологиясы мен тұжырымдамасында көрініс табады. Бұл - мақсатты құндылықтар. Негізгі құндылықтарға қоғамның қолдауына ие болған, мақсаттарға жету құралдарын білдіретін қолданбалы құндылықтар да жатады. Негізгі құндылықтардың белгілі болуы және оларды нормативтік-құқықтық механизмдермен қатар қызмет пен тәртіптің негізгі реттеушілері ретінде қоғамның мойындауы - билік пен басқару институттарының тиімді қызмет атқаруының негізгі шарты болып табылады. Кеңестік мемлекет пен қоғамға белгілі бір кезеңге дейін халықтың мүддесін білдіретін саяси-идеялық және адамгершілік құндылықтар тән болды. Олар тарихтың қиын (елді индустриализациялау, Ұлы Отан соғысы, және т.б) Кезеңдерінде қоғамның өз өміршендігі үшін күресі жағдайында қоғамдық-саяси құрылыстың салыстырмалы тиімділігін қамтамасыз етті. Басқарушы партиямен ресми белгіленетін социалистік құндылықтардың дискредитациялануына қарай кеңестік режимнің рухани негізі әлсірей бастады. Бұл оның құлдырауын алдын ала анықтаған еді.

Кеңестік құндылықтарды артқатастап, жаңа саяси режим батыс еуропалық үлгідегі либералдық-демократиялық құндылықтарды мойындайтын жария етті.

Қазақстан Республикасының Конституциясында қоғамның түпкі нормаларын (демократиялық құқықтар мен бостандықтар және т.б.) білдіретін негізгі мемлекеттік құндылықтар заңдастырылған.

Мемлекеттік басқарудың тиімділігінің келесі негізгі факторы билік пен басқару жүйесін ұйымдастыру және оның біртұтас организм ретінде қызмет етуі. Бұл фактор кез келген дамыған мемлекетте анықтаушы рөл атқарады. Мемлекеттік құрылым мен саяси режимнің ұлттық нысандарына қарамастан басқару тиімділігі, біріншіден, мемлекеттік басқару жүйесінің нақты біртұтастығымен және оған қатысушы басқарушы субъектілердің қызмет ету ережелерінің біріңғайлығымен; екіншіден, құқықтық тұрақтылықпен және жоғары құқықтық мәдениетпен; үшіншіден, барлық деңгейдегі мемлекеттік билік пен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының іс-әрекеттік қабілеттілігімен қамтамасыз етіледі [2].

Мемлекеттік аппараттың жағдайы, оның қызмет сапасы, халықтың билік органдарына сенім білдіру деңгейі - мемлекеттік басқарудың тиімділігі мәселесінің шешілуіне тікелей әсер ететін факторлардың маңызды кешенін құрайды. Мемлекеттік аппарат - атқарушы және басқарушы органдардың жиынтығы, ол басқа мемлекеттік органдармен басқару функциясының жүзеге асырылуын қамтамасыз ететін мемлекеттік механизмнің бір бөлігі. Мемлекеттік аппарат - өз өкілеттіктерінің шеңберінде белгілі функциялар мен міндеттер атқару үшін билік құзыретімен және қажетті құралдармен (материалдық) қамтамасыз етілген, мемлекеттік қызметкерлерден тұратын ұтымды ұйым.

Мемлекеттік басқарудың тиімділігі жоғары кәсіби біліктілігі, инновациялық ойлау қабілеті бар, басқарушылық қызметтің демократиялық стилін мойындайтын және мемлекеттік мүддені басшылыққа алатын қазіргі Кездегі бюрократияның болуымен байланысты.

Қазіргі заманғы радикалды бюрократия мемлекеттік басқарудың тиімділігінің факторы ретінде мемлекеттік билік органдары мен қоғамдық институттардың төменгі буындарының бақылауында болғаны жөн. Әйтпесе басшылық лауазымдарды өз мүдделерінің құралына айналдырып, тиімділікке қол жеткізуге теріс әсерін тигізеді.

Мемлекеттік аппаратты қалыптастыру және оның қызметін демократиялық (тиімділік) сипатта ұйымдастыру барысында қарама-қайшылықтар туындауы мүмкін. Бұл аппараттың ашықтығы, мемлекеттік қызмет үшін кәсіби дайындалған әрбір адамның сол аппарат құрамына кіруі мен халықтың басқа топтарына қатысты заңдастырылған мәртебелік басымдылығын жүзеге асыру шарты ретінде корпоративтік жабықтылыққа беталыс арасындағы қарама-қайшылық. Мемлекеттік қызметкерлердің мәртебелік артықшылығы соңғы жылдардағы ғылыми әдебиеттерде «әкімшілік-саяси элита» деген түсінікпен анықталады. Әлеуметтік және мемлекеттік басқару бойынша шетелдік әдебиеттерде «элита» түсінігі өте сирек кездеседі. Мысалы, қызметкерлердің басқарушылармен арақатынасын сипаттай отырып, авторлар «лидер», «ұстаз», «педагог» іспетті оң қабылданатын терминдерді қолданады. Осындай терминологияның астарында менеджмент теоретиктері мен практиктерінің гуманистік және демократиялық ұстанымдары байқалады.

Атқарушы билік органдарының қызметіне қоғам тарапынан демократиялық бақылау орнатуға мемлекеттік қызметкерлердің Көзқарасын анықтау мақсатында зерттеушілер сауалдама жүргізген. Алынған мәліметтер бойынша сұралған адамдар екі шартты топқа бөлінеді: «демократиялық бағытталған» және «әкімшілік бағытталған». Сұрау жүргізілген адамдардың жалпы санының 14 пайызын құрайтын топ бірінші тұрпатқа жатқызылды, қалғандары (сұрау жүргізілген адамдардың 86 пайызы) - мемлекеттік қызметкерлер әкімшілік бағытталған топты құрады. Олар аппарат ішіндегі дәстүрлі әкімшілік механизмдерді: есеп беру, жоспарлау және т.б. өз жұмыстарын жақсарту факторлары деп есептейтін қызметкерлер.

Жүргізілген зерттеулер қоғамға кеңінен танымал фактіні дәлелдеп берді: сұралған адамдардың көбі (80%) атқарушы билік органдарында орын алған саяси атмосфераның толықтай қанағаттандыратыны білдірді. Сонымен бірге бұл қызметкерлердің 3/4 бұрынғы Кеңес Одағы тұсындағы билікте қызмет атқарған.

Жалпы авторлар бұл фактінің тигізетін қандай да бір теріс әсерін байқамайды. Және олар зерттеу нәтижесінде келесідей қорытындыға келеді: «...іс-әрекеттің негізгі себебі ретінде мемлекеттік қызметкерлер тобының құрамына кіруі, біріншіден, шенеуніктердің негізгі бөлігінде «қандай билікке қызмет етемін» деген мәселенің туындамауын, екіншіден, атқарушы билік органдарында кадр құрамының тұрақтылығын қамтамасыз етуді ұйғарады.

Осы жүргізілген зерттеулер нәтижесінде көптеген мемлекеттік қызметкерлердің моральдық нормалар мен тыйымдарға жете көңіл бөлмейтіндіктері анықталды. Ал мұны атқарушы биліктің қазіргі құрамының жақсы қасиеттеріне жатқызу мүмкін емес. Ресейлік зерттеушілердің мәліметтері бойынша қызметкерлердің тек жартысы шынайылыққа, әрбір он адамның төртеуі - принципіалдыққа, төрттен бір бөлігі адалдыққа аса зор мән беретіндігін, тек жеті адамның біреуі ғана азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сыйлау қажет екендігін айтып өткен. Осы адамгершілік қасиеттердің шенеуніктердің бойынан табыла бермеуі билік пен басқару органдарының тиімді қызмет атқаруына кедергі келтіретіні сөзсіз.

Мемлекеттік билік пен басқару аппаратының қызметін ұйымдастыру және олардың кадрларын қалыптастыру үшін 1999 жылғы 23 шілдеде қабылданған және 2001 жылы 4 маусымда толықтырылған Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік қызмет туралы» заңының маңызы зор. Ол елдің мемлекеттік қызметін ұйымдастырудың құқықтық негіздері мен Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметкерлерінің құқықтық жағдайын белгілейді.

Заңда мемлекеттік қызметкерлердің санаты көрсетілген, мемлекеттік қызметті атқару мен оған кіру тәртібі, конкурстарды өткізу қажеттілігі, мемлекеттік қызметкерлерлі аттестациялау тәртібі, олардың құқықтары мен міндеттері белгіленген. Сонымен бірге мемлекеттік қызметтің конституциялық нормаларға сай келетін төмендегі принциптері қамтылған: азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын мойындау, сақтау және қорғау, мемлекеттік билік жүйесінің тұтастығы, қабілеті мен кәсіби даярлығына сәйкес мемлекеттік қызметке азаматтардың бәрі бірдей тең құқылығы, мемлекеттік қызметкерлердің кәсібилігі мен өкілеттігі [3].

Дегенмен де мемлекеттік қызметті ұйымдастыру мен кадр мәселесі әлі де болса өз шешімін толықтай таппай отыр және қайта қарауды талап етеді. Бүгінгі таңда орын алып отырған жағдайлар мемлекеттік қызметкерлерді тиімді қызмет атқаруға ынталандырмайды, сапасыз атқарған жұмыстар үшін, шешімдердің орындалмағаны үшін жауапқа тарту шараларын қолдану мәселелерін шешпейді. Осының бәрі билік пен басқару органдарының қызметін қиындатады, көбінесе заңға қарама-қайшы әрекет етуге алып келеді, олардың қызметіне қоғам тарапынан бақылау орнатуды қамтамасыз етпейді.

Сондықтан мемлекеттік қызмет тиімділігін арттыру үшін бірқатар міндеттерді шешу қажет: бюджеттік шығыстарды көбейтпей-ақ жанама шығындардың үлесін азайту арқылы ақшалай төлемдерді үлғайту бағытында мемлекеттік аппаратты қаржыландыру жүйесін қайта қарау; мемлекеттік аппарат санының өсуін шектеу;

- республикалық және аймақтық деңгейлер үшін мемлекеттік қызметкерлердің лауазымдық өсуінің бірінғай ережесін, оның ішінде бірінғай мемлекеттік қызмет жүйесінде кадр рөзервін тиімді қолдану механизмін әзірлеу;
- мемлекеттік қызметкерлерді әзірлеу, білімін жетілдіру және еңбегін бағалаудың қазіргі инфраструктурасы мен нормативтік негізін жасау;

- мемлекеттік қызметкерлерді тәртіптік және материалдық жауапкершілікке тарту тәртібі мен себептерін белгілеу.

Қоғамның экономикалық, саяси және әлеуметтік тұрақтылығы мемлекеттік басқарудың тиімділігін анықтайтын негізгі факторлардың бірі. Мемлекеттік басқарудың тиімділігі жүйенің қызметінің барлық деңгейінде көрініс табады: жеке ұйымнан бастап жергілікті қоғамға дейін, жергілікті деңгейден аймақтық, аймақтық қауымдастықтан әлеуметтік жүйе мен оның саяси ұйымы - мемлекетке дейін. Тиімділік әрбір деңгейде мақсаттар мен нәтижелердің ара салмағын, мақсаттарда көрініс табатын басқарушылар мен басқарылатындардың мүдделеріне нәтижелердің сәйкес келуін сипаттайтын өзіндік критерийлермен өлшенеді. Мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігінің жоғары критерийіне оның функцияларының толыққанды жүзеге асуы жатады. Бұл жалпы түрде қоғам мен саяси жүйенің тұрақтылығын, тұтастығын, бірлігін, қауіпсіздігін қамтамасыз етуді, сонымен қатар халықтың барлық топтарының мүдделерін, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды білдіреді [4].

Мемлекеттің біртұтастығы мен қоғамның бірлігі - мемлекеттік басқару тиімділігінің нәтижесі, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету негізі және халықтың әл-ауқатын арттыру шарты. Ал бұдан билік пен басқаруды ұйымдастырудың жалпы жүйелік нысанының түпкі маңызы туындайды.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ихданов, Ж. Мемлекеттік басқару теориясы: оқу құралы / Ж. Ихданов; Ғ.Н.Сансызбаева, Р.Ғ.Есенжігітова.- Алматы, 2007.- 219 б.
2. Шоманов, А.Ж., Реформирование сесмтемы государственного управления /А.Ж.Шоманов, С.Т.Бельгибаев. – Атырау: 2004. – 270 с.
3. Төреғожина, М.Б. Экономиканы мемлекеттік реттеу: лекциялар курсы /М.Б.Төреғожина.– Алматы: Экономика, 2008. - 206 б.
4. Реформирование экономики Казахстана: проблемы и их решение /М.Б.Кенжегузин, А.К.Кошанов, М.Г.Исаева и др.; под ред.М.Б.Кенжегузина. – Алматы,1997. – 352 с.

*Кубанова Д.Б. ст.препод., магистр
Актюбинский университет имени С.Баишева,
Сатканова Ж.Б.
магистрант 1 курса по специальности Менеджмент
Актюбинского университета имени С.Баишева*

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Аннотация

Увеличение эффективности государственного управления является одной из основных тем. Обсуждением эффективности управления является экономика, социология, а также субъективность республики в малом системном уровне является основным общегосударственным фактором управления.

Ключевые слова: государство, государственное управление, политический строй, социальная система.

*Kubanova D.B.- senior teacher, masters degree
Aktobe University named after S.Baishev
Satkanova Zh.- 1st year undergraduate degree in Management
Aktobe University after named S.Baisheva*

INCREASE OF EFFICIENCY AND PERFECTION OF STATE ADMINISTRATION

Resume

Increasing the efficiency of public administration is one of the main topics. Discussion efficiency managements is economics, sociology, politics rights as well as the subjectivity of the republic in a small system-level national factor the main factor of the considered.

Keywords: the state, the economy, political system, social sistem

УДК 35:338

Молдагулова, Ж.А. ст. преп., магистр,
Актюбинский университет им. С. Байшева

ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ В КАЗАХСТАНЕ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация

В представленной статье отражены основные моменты по теоретическому и практическому значению термина «государственное управление», рассмотрены основные функции и особенности.

Ключевые слова: Государство. Государственное управление. Модернизация. Социально-экономическое развитие. Макроэкономическое управление. Децентрализация.

Все цивилизованные государства в современном мире, не зависимо от их естественных различий, сходятся сегодня в едином мнении, что достичь достойного качества жизни каждого члена общества можно лишь за счет эффективной и рациональной организации управления этим обществом.

В Послании Президента страны Нурсултана Назарбаева народу Казахстана указывается, что необходимо продолжить реформы по ускоренной экономической, социальной и политической модернизации, в которой большую значимость приобретают упорядочение и повышение эффективности системы государственного управления.

Среди важнейших задач совершенствования системы управления можно выделить кардинальное повышение управляемости процессами социально-экономического развития на уровне отдельных регионов. В связи с этим особенно актуальным становится вопрос переосмысления концептуальных основ административной организации, и в частности государственной службы, которая выполняет основные задачи государственного управления.

Актуальность темы данной магистерской работы состоит в необходимости модернизации государственного управления, направленного на повышение эффективности и результативности работы государственных структур, усиление их ответственности за предоставление качественных услуг населению. Это заставляет менять базовую модель менеджмента в государственной службе, которая выполняет основные задачи государственного управления.

Особую актуальность данной проблемы на современном этапе придают следующие обстоятельства:

- необходимость преодоления кризисной ситуации в экономической и финансовой сферах;
- потребность в развитой региональной политике. Этого требует и быстрый рост экономического влияния регионов;
- острота проблемы укрепления государственности, важной частью которой является формирование новой закон обеспеченной структуры органов местного самоуправления.

1. Рассмотрен новый подход к определению и сущности «государство» и «государственное управление» в условиях рынка; Государство - это универсальное политическое сообщество и одновременно политическая организация, обладающая особой (суверенной государственной) властью и специализированным аппаратом регулятивного воздействия на общество (в том числе путем легализованного принуждения) выражая, прежде всего, волю доминирующего социального слоя и выполняющая общие для общества задачи. Это организация строится на основе разделения населения по административно-территориальным и иным единицам, использования институтов права.

Понятие «государственное управление» употребляется в разных значениях. В узком, специальном значении этот термин означает собственно управленческую деятельность государственных органов и должностных лиц. Государственное управление рассматривается как целостная сфера деятельности государственной власти, всех ее ветвей, всех ее органов, всех должностных лиц, т.е. как реализация государственной власти во всех ее формах и методах. В этом смысле назначение государственного управления состоит в урегулировании и упорядочении жизнедеятельности общества, отношений личности, различных коллективов, государства и общества, установление их рациональных взаимосвязей путем применения государственной власти.

В рыночных условиях государство должно занять аналогичную обычной компании позицию – с вполне понятным продуктом производства (публичные услуги), с вполне конкретными клиентами (потребители услуг, бенефициары) и обязательствами поставщика перед клиентами (качество публичных услуг). При этом государственные органы и бюджетные учреждения могут быть не единственными поставщиками услуг, а иметь конкурентов.

2. Проанализированы особенности оценки и характеристики макроэкономического управления. Не смотря на то, что долгосрочные цели и стратегические направления развития определены до 2030 года в связи с постоянными изменениями, наблюдаемыми как внутри страны, так и за её пределами, необходимо ежегодно переставлять акценты, в макроэкономической политике исходя из анализа и прогнозирования ситуации, как в стране, так и за рубежом. Правительство и всё общество получает эти установки из ежегодных Посланий Президента народу. На основе этих политических установок разрабатываются стратегические документы (стратегии и концепции развития отраслей и регионов до 2010-2015 годов). В свою очередь на основе стратегий и

концепций разрабатываются Программы развития, которые подразделяются на государственные, региональные и отраслевые.

В части обеспечения устойчивого экономического роста Казахстана сделан анализ важнейших макроэкономических показателей, начиная с 2004 по 2008 годы. А также динамика ВВП с 1992-2008 гг., где прослеживается постепенный рост данного показателя

Повышение эффективности экономической политики будет осуществляться через внедрение системы управления, ориентированной на результаты.

3. Сделаны предложения по совершенствованию анализа управления эффективности социально-экономического развития региона (на примере Актюбинской области сделан анализ по основным социально-экономическим показателям с 2004 по 2008 гг., как, например, валовой региональный продукт, объемы инвестиций, объемы производства промышленной продукции, (В качестве предложений по совершенствованию эффективности управления социально-экономическим развитием региона выступают:

- поддержание производства на еще жизнеспособных действующих предприятиях для сохранения на региональном рынке приемлемого уровня предложений потребительских товаров, занятости, сдерживания роста социальной напряженности и предотвращения конфликтов;
- обеспечение регулируемого свертывания экономически бесперспективных производств и оказание необходимой селективной помощи приоритетным (с точки зрения региона) направлениям развития и предприятиям;
- организация работы по санации предприятий исходя из концептуальных позиций структурной и инвестиционной деятельности региона;
- организация рациональных хозяйственных связей предприятий региона в интересах последнего путем возможной интеграции усилий предприятий различных территориальных образований (как внутри Казахстана, так и за рубежом);
- обеспечение устойчивости функционирования основных систем жизнеобеспечения и предотвращения разрушения ключевых элементов производственной системы региона. Недопущение технологических и экологических катастроф, в том числе за счет вливания минимума поддерживающих инвестиций;
- активное продвижение на зарубежные рынки товаров местных экспортеров во взаимодействии с центральными экспортными республиканскими программами.

4. Предложены формы оптимального взаимодействия центральных и региональных структур управления в Республике Казахстан. В связи с перераспределением функций между Центром и регионами в органах управления последних неизбежно глубокие структурные преобразования, создание новых управленческих органов, учитывающих особенности восприятия регионом рыночных организационных отношений. Они укладываются в следующие функциональные направления:

- изменение рыночной структуры посредством поддержки предпринимательства, особенно малого и среднего бизнеса, создающего новые рабочие места, увеличивающего предложения товаров и услуг на местном рынке, снижающего роль отраслевых монополий;
- формирование региональной системы институциональных инвесторов, внебюджетных источников, способных аккумулировать накопления и эффективно обращать их в инвестиции;

- внести изменения и дополнения в типовую структуру местного государственного управления Республики Казахстан;
- предлагаем новое понятие – «производственно-социальный комплекс» (ПСК) регионального образования, который является не просто некой совокупностью объектов, а системообразующим ядром, сочетающим взаимосвязанное развитие производства и социального потребления.

Проведенное исследование позволило сделать следующие выводы:

1. Децентрализация. Одна из наиболее популярных мер, проводимых в большинстве стран мира, - децентрализация государственного управления. Она может проходить в двух формах - передачи отдельных полномочий (функций) на более низкий уровень управления при сохранении централизованной власти и создания автономных структур (коммун, общин, муниципалитетов), располагающих собственными ресурсами для выполнения возложенных на них задач.
2. Улучшение качества государственных услуг и механизма их распределения. В последнее время популярным стал лозунг "создать структуры, ориентированные на потребителей".
3. Реформирование государственной службы и развитие человеческих ресурсов. Известно, что персонал является ключевым стратегическим ресурсом для достижения целей государственной политики и обеспечения качественных услуг.
4. Совершенствование организационных структур и деятельности органов государственного управления. Опыт работы правительств многих стран подтвердил новую тенденцию в государственном управлении - замену вертикальных административных структур на горизонтальную сеть автономных государственных организаций, выполняющих определенные задачи.
5. Улучшение управления государственными финансами и бюджетом. Ограниченность государственных ресурсов и процесс децентрализации потребовали изменений в финансовом и бюджетном менеджменте.
6. Внедрение информационных технологий. Важную роль в модернизации системы государственного управления играют информационные и телекоммуникационные технологии, способствующие при правильном подходе повышению эффективности работы госаппарата в целом и его отдельных звеньев.
7. Мониторинг процессов и оценка результатов. Системный подход к административным реформам требует создания механизма отслеживания и оценки полученных результатов, что позволяет выявлять направления, где достигнут наибольший прогресс, а также трудности и барьеры на этом пути. Обычно ежегодно составляются отчеты для правительства и парламента о результатах административной реформы в целом или в отдельных сферах.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Атаманчук, Г.В. Теория государственного управления: Курс лекций /Г.В.Атамчук. - М.: Юридическая литература, 1997.- 400 с.
2. Радченко, А.И. Основы государственного и муниципального управления: системный подход: учебник /А.И.Радченко. - Ростов на Дону: АООТ «Ростиздат», 1997.- 448 с.
3. Глазунова, Н.И. Система государственного управления: учебник для вузов /Н.И.Глазунов. - М.: Дело, 1996. - 400с.

4. Мамыров, Н.К., Государственное регулирование экономики в условиях Казахстана (теория, опыт, проблемы) /Н.К.Мамыров, Ж. Ихданов. - Алматы: Экономика, 1998.- 248с.

*Молдағұлова Ж.А. аға оқытушы, магистр
С. Бәйішев ат. Ақтөбе университеті*

НАРЫҚТЫҚ ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ

Аннотация

Аталған мақалада мемлекеттік басқару терминінің негізгі теориялық және тәжірибелік мағынасын қарастырған.

Кілт сөздер: мемлекеттік. Мемлекеттік басқару. Жаңғырту. Әлеуметтік-экономикалық дамуы. Макроэкономикалық басқару. Орталықсыздандыру.

*Zh.A.Moldagulova senior lecturer, master
S. Baishev Aktobe university*

GOVERNANCE IN KAZAKHSTAN IN A MARKET ECONOMY

Resume

In the present article the main points on the theoretical and practical significance of the term "governance", the basic functions and features.

Keywords: State. Public administration. Modernization. Socio-economic development. Macroeconomic management. Decentralization.

УДК 338.5

*Рахиев С. Р.
докторант программы DBA Международной бизнес школы,
Казахского экономического университета им. Т. Рыскулова,
г. Алматы, Республика Казахстан*

АНАЛИЗ УРОВНЯ ЦЕН НА СОЦИАЛЬНО ЗНАЧИМЫЕ ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫЕ ТОВАРЫ АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНА КАЗАХСТАНА

Аннотация

Актюбинская область является индустриально-развитым регионом Казахстана. Основное направление экономики региона – промышленное и сельскохозяйственное производство. Внешнеторговая политика области направлена на создание эффективной и оперативной системы продвижения и защиты экономических интересов путем интеграции в мировую торговую систему. Ценовая политика

региона умеренно-стабильная в условиях кризисной экономики многих стран мира, в частности приграничных государств.

Ключевые слова: Социально-значимые продовольственные товары, стабилизационный фонд, розничная цена, уровень цен, предельный инфляционный уровень.

В Послании Главы государства народу Казахстана «Казахстанский путь-2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» отмечено, что развитие отечественного бизнеса в рамках ТС и ЕЭП уже доказало свою эффективность. Взаимная торговля предприятий Актюбинской области со странами ТС с начала функционирования союза возросла в 1,5 раза.

Аграрно-промышленный комплекс является одним из крупных и социально-значимых секторов экономики Актюбинской области. Его основу составляет сельское хозяйство, на долю которого в структуре валового регионального продукта приходится 4,0% -5,0% [1].

В целях реализации Закона Республики Казахстан от 8 июля 2005 года «О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий» Правительство Республики Казахстан в 2012 году утвердило правила формирования и использования региональных стабилизационных фондов продовольственных товаров. В соответствии с Правилами формирования и использования региональных стабилизационных фондов продовольственных товаров при формировании стабилизационного фонда закуп продовольственных товаров в целях исключения посредников осуществляется в приоритетном порядке у отечественных товаропроизводителей. Закуп импортной продукции не допускается [2].

В Актюбинской области государственным закупом продовольственных товаров, в том числе социально-значимых продовольственных товаров (далее СЗПТ), занимается специализированная организация ТОО «Азия Агро Холдинг», зарегистрированная в соответствующей административно-территориальной единице. Формирование оперативного запаса стабилизационного фонда продовольственных товаров на период межсезонья 2014-2015 годов ведется в целях недопущения спекулятивного и необоснованного роста цен, а также сглаживания их сезонных колебаний [3].

По Актюбинской области ситуация экспорта – импорта неравновесная, прослеживается стопроцентная нехватка сахара, риса, гречневой и овсяной круп, соли, чая, сыров, масла сливочного и творога, в тоже время экспортируем муку пшеничную, макаронные изделия, масло растительное, говядину, баранину, яйца, свеклу, картофель. Также недостаток в пределах от 5,8 до 88,2 % таких СЗПТ, как капуста, мясо птицы, лук, морковь, молоко и кефир. Поэтому справедливая розничная цена на основные СЗПТ зависит от закупочных цен – импортеров продукции и сырья для ее изготовления, транспортно-логистических расходов, таможенных пошлин и других внешних и внутренних факторов.

Правительством РК выделены 856 млн.тенге Актюбинской области для стабилизации цен на основные виды продуктов, такие как картофель, морковь, лук, свекла, капуста, а также мясо, сахар, рис, гречневая крупа. Физический объем данного перечня продуктов, как социально значимых продовольственных товаров, закладывается в стабилизационный фонд Актюбинской области [4]. Согласно правилам закупа продукции для стабилизационного фонда предпочтение отдается отечественным товаропроизводителям. В 2014 году 2150 тонн картофеля и овощей заложили в стабфонд, из которых 88% продукция местного сельхозпроизводителя,

таких как ТОО «Джан», ТОО «СХФ Пригородный», КФХ «Садик», а также завезенных овощей – лук из г. Тараз, морковь из г. Костанай; а также социально значимые продовольственные товары – рис из Кызылорды, гречневая крупа из Усть-Каменогорска, сахар из России, мясо из Беларуси [5].

В овощехранилищах и тепличных комплексах Актюбинской области поддерживается оптимальный режим для выращивания и хранения социально значимого продовольствия, что позволяет в нормальном, достаточно товарном виде реализовать их, начиная с 1 декабря каждого года, вплоть до мая, и соответственно закладывать на более длительные сроки хранения. Специалисты подсчитали, что хранение каждого килограмма будет обходиться ежемесячно в 3 тенге. Таким образом, власти могут прогнозировать стоимость хранения и цену реализации продукции в любое время года. Также власти Актюбинской области заключают меморандумы с сетью крупных объектов розничной торговли, основными условиями которых является торговая надбавка, которая не должна превышать 10% к закупочной цене на СЗПТ [6]. Таким образом, государственное регулирование цен на социально значимые продовольственные товары осуществляется посредством административных методов, а именно, фиксирования предельных размеров снабженческо – сбытовых и торговых надбавок и наценок. Сравним установленные розничные цены на социально значимые продовольственные товары по Актюбинской области с 2013 по 2014 годы и определим общий прирост розничных цен в 2014 году по сравнению с 2013 годом (см. табл. 1).

Сравнительная таблица розничных цен на социально-значимые продовольственные товары по Актюбинской области на 2013-2014 гг.

Таблица 1.

Наименование социально-значимых продовольственных товаров	средняя розничная цена за 2013 г., тенге	средняя розничная цена за 2014 г., тенге	прирост цен 2013/2014 г.г.,%
Рис	197,2	218,3	10,7
Мука пшеничная 1/с	50,0	55,3	10,7
Крупа манная	122,8	144,1	17,3
Крупа гречневая	185,1	169,9	-8,2
Крупа овсяная	187,4	211,0	12,6
Крупа перловая	98,4	97,8	-0,6
Пшено	113,1	111,9	-1,0
Хлеб пшеничный из муки 1/с	69,7	75,5	8,4
Вермишель	167,4	185,1	10,6
Лапша	231,8	253,5	9,3
Рожки	169,8	182,3	7,4
Говядина	1065,2	1050,0	-1,4
Баранина	1018,7	1041,0	2,2
Куры	485,3	525,2	8,2
Окорочка куриные	439,4	477,8	8,7
Молоко пастеризованное 2,5%	160,4	170,8	6,5
Молоко пастеризованное 3,2%	188,1	207,6	10,4
Кефир 2,5%	230,0	252,4	9,7
Кефир 3,2%	240,8	266,8	10,8
Творог	964,6	1123,6	16,5
Сыры сычужные	1212,5	1526,8	25,9

Яйца, 10штук	154,3	156,5	1,5
Масло сливочное несоленое	1300,2	1353,7	4,1
Масло растительно-сливочное (спрэд)	636,8	686,8	7,9
Масло подсолнечное	295,8	274,3	-7,2
Капуста белокочанная	77,5	78,9	1,8
Лук репчатый	72,8	97,9	34,4
Свекла	92,1	100,7	9,3
Морковь	92,5	96,8	4,6
Картофель	72,0	101,3	40,6
Сахар-песок	140,5	168,3	19,8
Соль	29,2	32,2	10,3
Чай черный байховый	1357,5	1482,0	9,2
Среднее значение			+ 9,4

Источник – стат.данные Республиканского государственного учреждения

«Департамент статистики Актюбинской области комитета по статистике МНЭ РК»

Анализируя ценовую политику региона – Актюбинской области и определяя те группы СЗПТ, на которые цены снижались и повышались, мы выяснили, что большая часть цен на СЗПТ в регионе (более 1/2) имела тенденцию к увеличению розничной цены выше предельного инфляционного уровня, установленного по Казахстану в 2014 году – 7,4% [7]. В период инфляции спрос может расти одновременно с повышением цены, т.к. инфляция в стране в значительной степени импортируемая, цены в Казахстане растут и в ближайшей перспективе будут расти вместе с ухудшающимися мировыми ценовыми тенденциями. Потребитель не верит в стабильность рынка и, невзирая на цены, увеличивает спрос.

Кроме того, в рыночной экономике возрастание затрат на покупки неизбежно влечет за собой снижение нормы сбережений. В кризисный период возможна и такая ситуация, когда растут и спрос, и сбережения – дефицит товаров не позволяет истратить ту сумму денег, которую покупатель накопил на данный момент времени.

С одной стороны, радикально не перестраивающаяся экономика не может дать и не дает устойчивого, стабильного прироста требуемых товаров. С другой стороны, если цены недостаточно высоки, то они не заинтересовывают производителей в изготовлении необходимой продукции в нужном объеме и в относительно короткий срок [8].

В Казахстане Правительство утверждает как порядок, так и непосредственное установление пороговых значений розничных цен на СЗПТ и размер предельно допустимых розничных цен на них [9]. В целях совершенствования механизма регулирования торговой деятельности, в том числе ценообразования на СЗПТ установлено понятие «пороговое значение розничных цен на СЗПТ», т.е. допустимый уровень розничных цен, устанавливаемый в целях недопущения необоснованного роста цен, удержания инфляции в допустимых пределах и обеспечения макроэкономической стабильности в стране.

В случае неконтролируемого роста цен Правительство Республики Казахстан вправе устанавливать размер предельно допустимых розничных цен на социально значимые товары на территории области, города республиканского значения, столицы на срок не более чем девяносто календарных дней. Контроль за соблюдением размера предельно допустимых розничных цен на социально значимые

продовольственные товары возложен законом на местные исполнительные органы [10].

В случае превышения пороговых значений розничных цен на социально значимые продовольственные товары на территории области, города республиканского значения, столицы Правительство Республики Казахстан [вправе устанавливать размер](#) предельно допустимых розничных цен на них на территории области, города республиканского значения, столицы на срок не более чем девяносто календарных дней.

В соответствии с подпунктом 14) статьи 6 Закона Республики Казахстан от 12 апреля 2004 года «О регулировании торговой деятельности» [11] Правительство Республики Казахстан постановило утвердить в 2014 году прилагаемые размеры предельно допустимых розничных цен на некоторые виды социально значимых продовольственных товаров на территории Актюбинской области со сроком на 90 календарных дней (таблица 2). Местный исполнительный орган Актюбинской области должен осуществлять государственный контроль за соблюдением установленных размеров предельно допустимых розничных цен на некоторые виды социально значимых продовольственных товаров. Министерство иностранных дел Республики Казахстан уведомляет Евразийскую экономическую комиссию о введении государственного ценового регулирования на некоторые виды социально значимых продовольственных товаров на отдельной территории.

Размеры предельно допустимых розничных цен на некоторые виды социально значимых продовольственных товаров в Актюбинской области со сроком на 90 дней в 2014 году.

Таблица 2.

№	Наименование продукции	Единица измерения	Предельно допустимые розничные цены, тенге
1	Картофель	килограмм	150
2	Капуста белокочанная	килограмм	150
3	Лук репчатый	килограмм	150
4	Морковь	килограмм	150
5	Свекла	килограмм	150

Источник - [12].

Предельно допустимые розничные цены на социально значимые продовольственные товары - уровень розничных цен, устанавливаемый Правительством Республики Казахстан в случае превышения пороговых значений розничных цен на социально значимые продовольственные товары. При превышении размеров предельно допустимых розничных цен на социально значимые продовольственные товары, устанавливаемых в соответствии с казахстанским законодательством, субъект торговой деятельности несет ответственность. При заключении договоров поставки [социально значимых продовольственных товаров](#) размер предельной торговой надбавки должен быть установлен в обязательном порядке. Сделка, совершенная с нарушением данного требования, недействительна [11].

Превышение субъектами торговой деятельности размера предельно допустимых розничных цен и/или неустановления размера предельной торговой надбавки при заключении договоров поставки на социально значимые продовольственные товары в соответствии с законодательством Республики Казахстан о регулировании торговой деятельности – влечет штраф в размере ста

месячных расчетных показателей [13]. На 1 января 2014 года 1 МРП составляет 1 852 тенге [14], таким образом, штраф составит 1 852 000 тенге. Вышеуказанное нарушение, совершенное повторно в течение года после наложения административного взыскания, влечет штраф в размере четырехсот месячных расчетных показателей [9].

Таким образом, государственное регулирование цен на социально значимые продовольственные товары необходимо в свете динамично изменяющихся тенденций экономических явлений и процессов, как на макроэкономическом, так и на микроэкономическом уровне.

Список литературы

1. Программа развития территорий Актюбинской области на 2011-2015 годы (с внесенными изменениями решением областного маслихата от 7 декабря 2011 года № 435 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mognovse.ru/pzk-programma-razvitiya-territorii-aktyubinskoj-oblasti-na-201.html>. – Данные соответствуют на 10.03.2015.
2. Правила формирования и использования региональных стабилизационных фондов продовольственных товаров: Постановление Правительства Республики Казахстан от 1 марта 2010 года № 145 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P100000145/_links. – Данные соответствуют на 12.03.2015.
3. В ТОО «Азия Агро Холдинг» был проведен осмотр качества закладываемой продукции в Стабилизационный фонд [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://akimataktobe.gov.kz/index.php/ru/novosti/item/1113-v-too-aziya-agro-kholding-byl-proveden-osmotr-kachestva-zakladyvaemoj-produktsii-v-stabilizatsionnyj-fond>. – Данные соответствуют на 20.09.2014.
4. Каратаев, А. Скачка цен не будет / А. Каратаев // Актюбинский Вестник. – 2012. - № 138-139. – С. 3-4.
5. Осадчий Г. Овощи про запас. Продбезопасность / Г. Осадчий // Актюбинский Вестник. – 2014. - №121-122. – С. 2-3.
6. Нурпеисова, А. Зимнее меню / А. Нурпеисова // Актюбинский Вестник. – 2012. - № 138-139. – С. 1-3.
7. Цены и ценообразование: учебник / под ред. проф. И.К. Салимжанова. - М: Финстатинформ, 2001. – 304 с.
8. О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам регулирования торговой деятельности в Закон РК от 12.04.2004 г. «О регулировании торговой деятельности»: Закон РК ст.6 п.12-14. // Казахстанская правда. - 2013. - № 230 (11 июль). – С. 3-5.
9. Буянов, С. Казахстан: Узаконено государственное регулирование цен на социально значимые товары [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kazakhzerno.kz/index.php?option=com_content&task=view&id=31123. – Данные соответствуют на 06.02.2011.
10. О регулировании торговой деятельности (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.09.2014 г.): Закон РК от 12 апреля 2004 года № 544-ІІ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1047488. – Данные соответствуют на 10.03.2015.
11. Размер предельно допустимых розничных цен на некоторые виды социально значимых продовольственных товаров на территории Актюбинской области: Постановление Правительства Республики Казахстан от 2014 г. [Электронный

ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.economy.gov.kz/economyabout/9495/57590/>. – Данные соответствуют
на 09.03.2015.

Рахиев С.Р.

*Т.Рысқұлов атындағы Қазақ экономика университеті, Халықаралық бизнес
мектебінің DBA докторанты*

АҚТӨБЕ АЙМАҒЫНДАҒЫ САТЫП АЛУШЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Түйін

Мақалада Қазақстан және Ақтөбе облысы халқының табыс мөлшері қарастырылады. «Сатып алушының экономикалық мінез-құлқы» ұғымы халықтың табыс деңгейі тұрғысынан нақтыланады.

Кілт сөздер: Сатып алушының экономикалық мінез-құлқы, халықтың табысы, халықтың ақшалай табысының номиналдық индексі, халықтың ақшалай табысының шынайы индексі.

Rakhiev S.R.

*PhD student of the Program DBE of International Business school
Kasakh Economical University after name T.Ryskulov*

ECONOMICAL POSITION OF CUSTOMER OF AKTOBE REGION

Annotation

The article consider the income of population of Kazakhstan Aktobe region. A notion «economical behavior of customer» is specified from the point of view of income of population.

Key words: economical behavior of customer, income of population, indexes of nominal money incomes of population, indexes of real money incomes of population.

УДК 338.5

Рахиев С. Р.

*докторант программы DBA Международной бизнес школы,
Казахского экономического университета им. Т. Рыскулова,
г. Алматы, Республика Казахстан*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЦЕНООБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Процесс формирования цены в рыночных условиях складывается по следующей схеме: цена производителя товара (затраты на производство и необходимая прибыль) плюс издержки обращения (затраты и прибыль оптового посредника и розничного посредника).

Ключевые слова: цена, затраты, прибыль, производитель, посредник, продавец, методы ценообразования.

Цены на товары в Казахстане определяются субъектами торговой деятельности самостоятельно. Когда производитель повышает свою цену, соответственно, это уже и в рознице отражается. Поэтому в ценообразовании большую роль играют и оптовики, и поставщики — все это входит в систему ценообразования конечной продукции. Каждый игрок влияет на цену в той или иной мере. Также необходимо сказать и о том, что на ценовую политику конечного продукта влияет стоимость сырья, используемого для его производства. То есть отечественные производители, работающие с зарубежным сырьем, будут вынуждены повысить стоимость своих товаров. К тому же, Казахстан может самостоятельно обеспечить покупательские потребности только наполовину, остальной рынок занимает иностранная продукция [1].

Теоретически прибыль каждого из звеньев зависит от общих затрат и баланса спроса и предложения. В этих условиях происходит формирование цены с включением каждого звена в процесс ценообразования. Посредники являются связующим звеном между производителем и потребителем, имеющие главную цель — повысить экономическую выгоду от осуществления сделки. Вместе с тем, посредники зачастую лучше знают рынок, находятся ближе к покупателю, а это позволяет реализовывать товар на более благоприятных для продавца условиях. Вследствие оперативности сбыта товаров растет экономичность сделки, несмотря на расходы по оплате вознаграждения посредникам, что способствует увеличению прибыли продавца за счет ускоренного оборота его капитала.

Привлечение посредников повышает конкурентоспособность товаров за счет уменьшения сроков транспортировки, складирования, лучших условий складирования и хранения товаров, предпродажной обработки и технического обслуживания в течение всего времени, комплектации изделий в соответствии с необходимыми требованиями в стране сбыта.

В условиях развитого рынка сбалансированность экономики достигается не только под воздействием рыночных регуляторов, но и путем проведения экономически обоснованной государственной политики, в том числе и ценовой политики, учитывающей национальные интересы [2].

Вместе с тем, необходимым условием практически для всех экономических процессов является, прежде всего, правильно установленная и эффективно действующая система ценообразования.

На законодательном уровне в Казахстане определены методы определения рыночной цены в соответствии с Законом РК «О трансфертном ценообразовании». Закон регулирует общественные отношения, возникающие при трансфертном ценообразовании, в целях предотвращения потерь государственного дохода в международных деловых операциях и сделках, связанных с международными деловыми операциями. Трансфертная цена (трансфертное ценообразование) - цена, которая формируется между взаимосвязанными сторонами и (или) отличается от объективно формирующейся рыночной цены с учетом диапазона цен при совершении сделок между независимыми сторонами, подлежащая контролю в соответствии с вышеуказанным Законом.

В целях определения рыночной цены используется один из следующих методов:

- I. метод сопоставимой неконтролируемой цены;
- II. метод "затраты плюс";
- III. метод цены последующей реализации;

IV. метод распределения прибыли;

V. метод чистой прибыли.

I. Метод сопоставимой неконтролируемой цены применяется путем сравнения цены сделки на товары (работы, услуги) с рыночной ценой с учетом диапазона цен по идентичным (а при их отсутствии - однородным) товарам (работам, услугам) в сопоставимых экономических условиях. При определении рыночной цены товара (работы, услуги) учитывается информация о ценах на товары (работы, услуги) на момент реализации этого товара (работы, услуги).

В случае, если условиями контракта на реализацию товаров (работ, услуг) предусмотрено применение котировального периода, то цена на биржевые товары, а также на не биржевые товары, цены на которые привязаны к котировкам на биржевые товары, определяется как среднеарифметическое значение любой из публикуемых в одном источнике информации ежедневных котировок на товары (работы, услуги) за котировальный период с учетом дифференциала.

Среднеарифметическое значение котировок цен за котировальный период определяется по следующей формуле:

$$S = \frac{P_1 + P_2 + P_n}{n},$$

где:

S - среднеарифметическое значение среднеарифметических ежедневных котировок цен на соответствующий товар (работу, услугу) за котировальный период;

$P_1, P_2, \dots, P_n$ - среднеарифметическое значение ежедневных котировок цен на соответствующий товар (работу, услугу) в дни, за которые опубликованы котировки цен в течение котировального периода;

n - количество дней в котировальном периоде, за которые опубликованы котировки цен.

Среднеарифметическое значение ежедневных котировок цен на соответствующий товар (работу, услугу) за котировальный период определяется по формуле:

$$P_n = \frac{C_{n1} + C_{n2}}{2},$$

где:

P_n - среднеарифметическое значение ежедневных котировок цен на соответствующий товар (работу, услугу);

C_{n1} - низшее значение (min) ежедневной котировки цены на соответствующий товар (работу, услугу);

C_{n2} - высшее значение (max) ежедневной котировки цены на соответствующий товар (работу, услугу).

При отсутствии минимальных и максимальных значений котировок цен за день за среднеарифметическое значение принимается фактическое значение котировки за соответствующий день.

II. Метод "затраты плюс".

- 1) При использовании метода "затраты плюс" рыночная цена товаров (работ, услуг) определяется как сумма произведенных затрат (расходов) и наценки.
- 2) Для определения затрат (расходов) учитываются затраты (расходы) на производство (приобретение) и (или) реализацию товаров (работ, услуг), затраты (расходы) по транспортировке, хранению, страхованию и иные затраты (расходы). Наценка определяется таким образом, чтобы обеспечить средний диапазон сложившихся для данной сферы деятельности норм рентабельности,

который рассчитывается исходя из диапазона норм рентабельности в сопоставимых экономических условиях.

- 3) Рентабельность для данной сферы деятельности определяется на основании данных органов государственной статистики Республики Казахстан, органов государственных доходов и других источников информации.

III. Метод цены последующей реализации - метод, при котором рыночная цена товаров (работ, услуг) определяется как разность между ценой, по которой такие товары (работы, услуги) реализованы покупателем при последующей реализации (перепродаже), и подтверждаемыми затратами (расходами), понесенными покупателем при перепродаже (без учета цены, по которой были приобретены указанным покупателем у продавца товары (работы, услуги), а также его маржой. При этом маржа должна соответствовать диапазону маржи.

IV. Метод распределения прибыли определяет прибыль от сделки, которая должна быть распределена между участниками сделки. Такая прибыль распределяется между участниками сделки в соответствии с экономическим обоснованием, функциональным анализом, соглашениями, принятыми в соответствии с принципом "вытянутой руки" и на основе прибыли, которую получили бы эти компании, если бы они были независимыми.

- VI. Метод чистой прибыли основывается на определении чистого дохода, который получили бы от этой сделки независимые стороны в сопоставимых экономических условиях.

Чистый доход определяется с учетом одного из следующих показателей, которые сформировались по данным бухгалтерского учета:

- 1) остаточная стоимость активов;
- 2) объем реализации;
- 3) затраты [3].

Мировая рыночная цена определяется из официально признанных источников информации, утверждаемых Постановлением Правительства РК от 12.03.09 № 292 «Перечень официально признанных источников информации о рыночных ценах». Помимо цен на нефть, нефтепродукты, металлы, газ и другие полезные ископаемые и продукты их переработки, утверждаются в данном перечне источники информации и о рыночных ценах на зерновые, масличные культуры, муку.

Источниками информации являются журналы и информационные интернет - ресурсы таких стран, как Великобритания, Россия, Казахстан: журнал «ЦенаДайджест», бюллетень «Ценовая информация» - приложение к журналу «Цена Дайджест», журнал «АПК-Информ», доступ к материалам сайта www.apk-inform.com, журналы «AgriMarketWeekly», «Агродень», «Новости агрорынка», «Масличный рынок» (Информационное агентство «АПК-Информ», Россия), обзор рынка зерна (Зерновой Союз Казахстана) [4].

Необходимо отметить, что в настоящее время, в период глобального мирового кризиса не только экономических, но и геополитических процессов, выявляются фундаментальные недостатки действующей глобальной экономической системы:

- опережающее развитие финансовой сферы по сравнению с реальным сектором экономики, из-за чего деньги поступают не в производство, а в спекуляции на мировых финансовых рынках;
- искаженная система инвестиционных критериев;
- перекредитованность хозяйствующих субъектов и домохозяйств, и растущие затруднения с обслуживанием чрезмерных долгов, что периодически приводит к банкротствам;
- деформация ценообразования на сырье.

По мере возрастания биржевого оборота в международной торговле цены на сырье отрываются от таких фундаментальных основ, как себестоимость, спрос и предложение. Сырьевые цены больше стали зависеть от количества денег на мировых финансовых рынках и настроениях спекулятивных инвесторов.

Рассмотрим отчет консалтинговой компании RBB Economics. «Определение справедливых рыночных цен: комментарий на методологию ФАС России» от 21 января 2013 г., в котором российский антимонопольный орган предполагает использование различных способов определения «справедливой» цены, в зависимости от типа исследуемого рынка. В частности, рассматриваются три возможных типа рынков:

1. Экспортно-ориентированный рынок.
2. Импортно-ориентированный рынок.
3. Сбалансированный рынок.

На всех трех типах рынков «справедливые» цены определенным образом соотносятся со средней ценой на некоем сопоставимом (например, мировом) рынке, с учетом соответствующих транспортных и иных расходов. Схематично, механизм определения справедливых цен показан на рисунке5 ниже. Пунктирная линия отражает цену сопоставимого рынка. Красной и синей линиями условно показаны, соответственно, цены импортно- и экспортно-ориентированного российских рынков. Из данного сравнения следует важный вывод: при прочих равных условиях, справедливые цены на экспортно-ориентированном рынке всегда ниже, чем на импортно-ориентированном рынке. Цены на сбалансированном рынке находятся между этими двумя крайними значениями и должны примерно соответствовать ценам сопоставимых рынков.

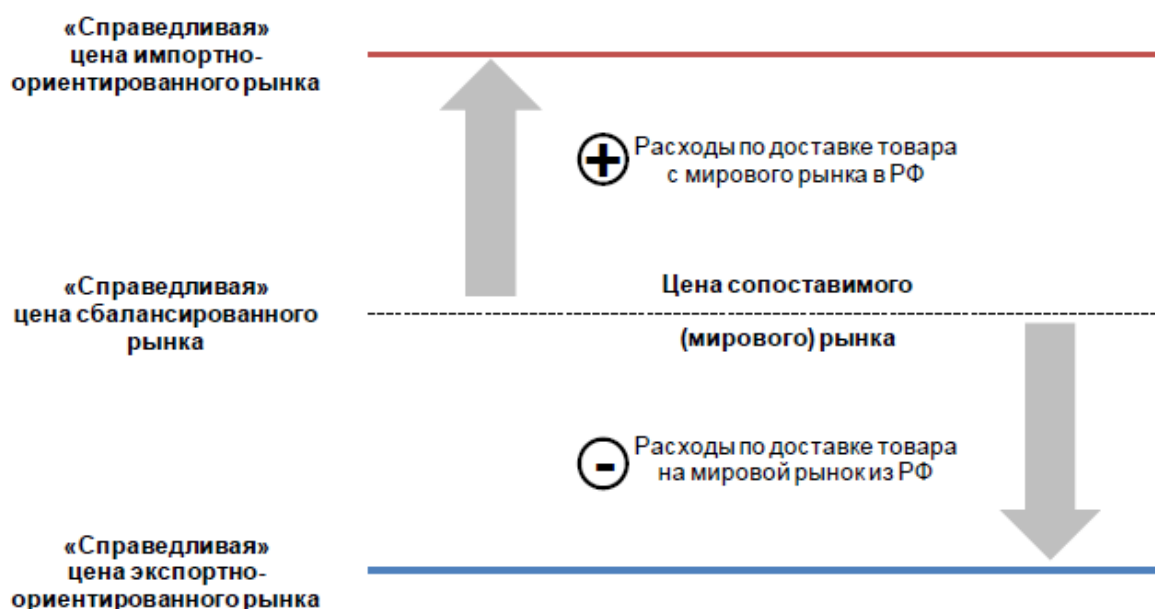

Рисунок – Схематичное изображение «справедливых» цен

Экспортно-ориентированный рынок.

Исходной предпосылкой ФАС России для данного случая служат два предположения. Во-первых, в территориальных границах РФ действует небольшое количество поставщиков, общее положение которых может попадать под состояние коллективного доминирования. Во-вторых, емкость внутреннего рынка значительно меньше совокупного объема производимого товара. Как результат, доля экспорта в

совокупном объеме реализации – существенна. Для таких экспортно-ориентированных рынков Метод ФАС предусматривает два способа расчета «справедливых» цен:

1. Метод обратного расчета или «нетбэк минус», который берет за основу некий индекс мировых цен и определенным образом корректирует его на величину транспортных и логистических затрат.

2. Метод экспортной альтернативы или «средневзвешенных цен», который основан на фактических экспортных ценах российских производителей.

Оба метода являются вариацией одной и той же логики. По мнению антимонопольного органа, «справедливая» цена в РФ не должна превышать уровень цены, по которому российские экспортеры могут поставлять (или уже поставляют) свой товар на мировой рынок. Это предположение базируется на экономической концепции «альтернативных» издержек и в определенных случаях может быть правомерно. Однако данный подход не принимает во внимание множество факторов, которые на практике существенно искажали бы результаты анализа. По нашему мнению, «механическое» применение этих методов способно породить неожиданные негативные эффекты, от которых могут пострадать конечные потребители, чьи интересы ФАС России как раз и должна защищать.

1.1. Метод обратного расчета или «нетбэк минус»

Метод обратного расчета рекомендуется применять, когда количество пунктов отгрузки товара, а также и количество направлений экспортных поставок относительно невелико. Данный способ предполагает, что «справедливая» цена для потребителей может быть определена с помощью цены на тот же товар на сопоставимом (например, мировом) рынке с развитой конкурентной средой, при наличии независимых биржевых индикаторов цен для такого рынка.

После определения «базовой» цены, из неё необходимо вычесть все издержки, связанные с доставкой товара из РФ на мировой рынок (т.е. усредненный уровень транспортных и логистических затрат, таможенные пошлины и проч.). В случае если имеют место различия в качестве между товарами, обращающимися на территории РФ и на мировом рынке, необходимо применять поправочный коэффициент к мировой цене.

В результате, «справедливая» цена, C , рассчитывается по следующей формуле: $C = I \cdot k - L - P$, где I – рыночный индикатор в зоне активного потребления товара на мировом рынке; k – поправочный коэффициент, отражающий различия в качестве; L – средняя величина фактических логистических расходов; P – экспортная таможенная пошлина на товар.

Резюмируя вышесказанное, метод обратного отсчета подразумевает, что «справедливая» цена для потребителей – это цена поставки экспортерами на некий единый мировой рынок по мировой цене, но за вычетом соответствующих логистических и таможенных расходов.

1.2. Метод экспортной альтернативы или «средневзвешенных цен»

Метод экспортной альтернативы рекомендуется применять, когда поставка товаров на экспорт осуществляется из множества различных пунктов, в разных направлениях, которые могут меняться с течением времени. В таких случаях предполагается, что «справедливая» цена для российских потребителей, определяется как средняя цена по всем поставкам на экспорт. При этом, учитывая, что экспортные цены и объёмы поставок по разным направлениям могут значительно отличаться между собой, Метод ФАС предполагает использование средневзвешенных цен.

В результате, «справедливая» цена, C , рассчитывается по следующей формуле:

$$C = (p_1 \cdot q_1 + p_2 \cdot q_2 + \dots + p_n \cdot q_n) / (q_1 + q_2 + \dots + q_n), \text{ где}$$

$q_1, q_2, \dots, q_n$ – объёмы поставок по направлениям $1, 2, \dots, n$;

$p_1, p_2, \dots, p_n$ – средние цены поставок по этим же направлениям.

Как видно из приведенной выше формулы «справедливой» цены, в отличие от способа «нетбэк минус», метод экспортной альтернативы не зависит от наличия каких-либо биржевых индикаторов или индексов мировых цен. Для применения этого метода достаточно знать всего лишь фактические цены и объемы продаж исследуемого хозяйствующего субъекта.

Импортно-ориентированный рынок.

Данный подход ФАС России предлагает применять, когда в совокупности удовлетворяются два следующих условия. Во-первых, внутренний спрос в РФ превышает внутреннее предложение; другими словами, если значительная часть спроса (20-30% и более) удовлетворяется с помощью импорта. Во-вторых, величина транспортных расходов является несущественной по сравнению с себестоимостью производства товара.

В таких случаях исчисление «справедливой» цены, которую российские производители могут устанавливать для внутреннего рынка, основано на логике «нетбэк плюс». По аналогии с методом «нетбэк минус» для экспортно-ориентированного рынка за базис необходимо взять цену на исследуемый товар на мировом рынке с развитой конкурентной средой или соответствующий биржевой индикатор.

После определения «базовой» цены, к последней необходимо добавить все издержки, связанные с доставкой товара в РФ (т.е. усредненный уровень транспортных и логистических затрат, таможенные пошлины и проч.). В случае если имеют место различия в качестве между товарами, обращающимися на территории РФ и на мировом рынке, необходимо применять поправочный коэффициент к мировой цене.

В результате, «справедливая» цена, C , рассчитывается по следующей формуле:

$C = I \cdot k + L + P$, где I – рыночный индикатор в зоне активного потребления товара на мировом рынке; k – поправочный коэффициент, отражающий различия в качестве; L – средняя величина фактических логистических расходов; P – импортная (ввозная) таможенная пошлина на товар.

Таким образом, единственное различие между методом «нетбэк минус», который предлагается для экспортно-ориентированных рынков, и «нетбэк плюс», использование которого адвокатируется для импортно-ориентированных рынков, кроется в отношении, транспортных, логистических и таможенных расходов. В первом случае все эти расходы необходимо отнимать, а во втором случае прибавлять к базовой (или мировой) цене на исследуемый товар.

Как обсуждалось выше, «справедливая» для товара, поставляемого на экспорт, зависит от того, на каких условиях российские экспортеры могут отправлять товар на мировой рынок. В случае же импортно-ориентированного рынка, Метод ФАС предполагает, что «справедливой» является та цена, по которой данный товар в принципе может быть доставлен (импортирован) с мирового рынка в РФ.

Сбалансированный рынок.

Если объемы импорта и экспорта незначительны, такой рынок можно считать сбалансированным. В этом случае метод ФАС предлагает использовать как индикатор «справедливой» цены уровень цен на сопоставимых конкурентных рынках без какой-либо коррекции на логистические затраты. Другими словами, предполагается, что обоснованные цены в РФ должны соответствовать мировым ценам на выбранных рынках.

В результате, «справедливая» цена, C , рассчитывается по следующей формуле:

$C = I$, где I – рыночный индикатор в зоне активного потребления товара на мировом рынке.

Важно отметить, что в предложенной выше формуле отсутствует поправочный коэффициент k , который использовался для методов «нетбэк минус» и «нетбэк плюс» [5].

Обобщая вышесказанное, для сбалансированных рынков ФАС России считает, что цена товара, доставленного до предприятий российских потребителей, не должна превышать цену товара, доставленного до потребителя на сопоставимом рынке с развитой конкурентной средой.

В рамках развивающейся региональной интеграции необходимо скоординировать действия и законодательные нормы и правила ценовой политики стран ЕАЭС, чтобы сбалансировано формировались торговые балансы стран - участниц.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Таскужина, Римма Продовольственный кризис в России затронет и казахстанцев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://news.mail.ru/inworld/kazakhstan/economics>. – Данные соответствуют на 12.03.2015.
2. Хохолкова, А.А. Государственная ценовая политика в современных условиях и конкурентоспособность России: автореф. дисс / А.А. Хохолкова. — М: Рос. экон. ун-т им. Г. В. Плеханова, 2014. – 151 с.
3. О трансфертном ценообразовании: Закон РК [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30194061. – Данные соответствуют на 11.03.2015.
4. Об утверждении Перечня официально признанных источников информации о рыночных ценах (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.01.2012 г.): Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 марта 2009 года № 292 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/document/?doc_id=30393537. – Данные соответствуют на 12.03.15.
5. Определение справедливых рыночных цен: Отчет консалтинговой компании RBB Economics; комментарий на методологию ФАС РФ от 21 января 2013 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rbbecon.com/downloads/2013/01/RBB-comments-on-the-FAS-pricing-proposal-21-Jan-2013.pdf>. – Данные соответствуют на 11.03.2015.

*Рахиев С.Р.
Т.Рысқұлов атындағы Қазақ экономика университеті,
Халықаралық бизнес мектебінің DBA докторанты*

АҚТӨБЕ АЙМАҒЫНДАҒЫ САТЫП АЛУШЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Мақалада Қазақстан және Ақтөбе облысы халқының табыс мөлшері қарастырылады. «Сатып алушының экономикалық мінез-құлқы» ұғымы халықтың табыс деңгейі тұрғысынан нақтыланады.

Кілт сөздер: сатып алушының экономикалық мінез-құлқы, халықтың табысы, халықтың ақшалай табысының номиналдық индексі, халықтың ақшалай табысының шынайы индексі.

Rakhiev S.R.
*PhD student of the Program DBE of International Business school
Kasakh Economical University after name T.Ryskulov*

ECONOMICAL POSITION OF CUSTOMER OF AKTOBE REGION

Annotation: The article consider the income of population of Kazakhstan Aktobe region. A notion «economical behavior of customer» is specified from the point of view of income of population.

Key words: economical behavior of customer, income of population, indexes of nominal money incomes of population, indexes of real money incomes of population.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ПЕДОГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 801.8

*Абильдаева К.М. к.п.н., доцент,
Актюбинский университет им.С.Баишева*

К ВОПРОСУ ОБ УЧЕБНИКАХ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ

Аннотация

Общепризнанным становится утверждение, что конечный результат реализации новых государственных образовательных стандартов — подготовка специалиста, конкурентоспособного на рынке труда, компетентного, ответственного, свободно владеющего своей профессией, ориентированного в смежных областях деятельности, способного к эффективной работе по специальности на уровне мировых стандартов, готового к постоянному профессиональному росту, социальной и профессиональной мобильности — должен обеспечиваться новым поколением учебных изданий.

Ключевые слова: новое поколение учебных изданий, государственная задача, система заданий, профессиональный русский язык, структурирование учебного материала по модулям.

В последние годы проблема качества образования, а также методы ее решения кардинально трансформировались, и в настоящее время сложились различные подходы к выделению аспектов качества, среди которых отчетливо просматривается проблема качества учебной книги для вузов.

Общепризнанным становится утверждение, что конечный результат реализации новых государственных образовательных стандартов — подготовка специалиста, конкурентоспособного на рынке труда, компетентного, ответственного, свободно владеющего своей профессией, ориентированного в смежных областях деятельности, способного к эффективной работе по специальности на уровне мировых стандартов, готового к постоянному профессиональному росту, социальной и профессиональной мобильности — должен обеспечиваться новым поколением учебных изданий.

Использование понятия «учебник нового поколения» предполагает осознание того факта, что данное явление не характеризует определенный временной промежуток и не имеет точных хронологических рамок: на каждом этапе развития как вузовского книгоиздания, так и образования, появлялись и будут появляться подобные образцы редакционно-издательской продукции. В настоящий момент учебниками нового поколения принято считать издания, наиболее соответствующие концепции модернизации образования и действующим Государственным образовательным стандартам [1,3].

Проблема создания учебника нового поколения становится государственной задачей, решение которой зависит от управления качеством учебной литературы, прежде всего на этапе ее создания. Все более очевидным становится тот факт, что редакторский анализ как метод профессиональной деятельности значительно расширяет свои границы в соответствии с требованиями времени. Помимо традиционной процедуры вычленения составляющих произведения с учетом их функций и взаимных связей, оценки степени систематизации и обработанности фактов, лежащих в основе текста, дидактической и методологической их адаптации,

соответствия учебной программе и т.п., на автора возлагается роль эксперта, аналитика, владеющего методами оценки основных характеристик и свойств информации, представлениями о принципах и приемах ее обработки, о специфике запросов различных категорий потребителей и оптимальных вариантах их удовлетворения.

В определении качества исходным являются понятия потребностей и потребителя. Точка зрения, согласно которой качество определяется потребителем, является в современном обществе доминирующей, а мнение потребителя - объективная реальность, с которой вынуждены считаться производители любой продукции, в том числе и степенью соответствия любых действий или результатов нуждам и ожиданиям потребителей [2, 26-30].

Известно, что учебник, являясь основной учебной книгой по дисциплине и системообразующим элементом комплекса учебных изданий, содержит определенные учебной программой базовые научно-предметные знания и наиболее полно отражает функциональную направленность учебных изданий

Рассмотрение особенностей модульного учебника как системы профессионально ориентированного и особым образом структурированного знания позволяет выявить требования к модульному учебнику как обучающему изданию нового поколения и дает материал для разработки конкретных рекомендаций по выработке показателей его качества и совершенствованию редакторской подготовки

Алгоритм конструирования модульного учебника, например, по профессиональному русскому языку предполагает концептуальную разработку и практическое построение внутренних (внутрипредметных, или внутридисциплинарных) и внешних (общелингвистических и междисциплинарных) проблемных полей, выделение которых позволяет определить базовые образовательные области, инвариантный понятийно-категориальный аппарат, согласованные показатели умений и навыков на уровне целеполагания и предметного содержания.

Выявление проблемных полей вызывает необходимость современного подхода к содержанию учебника как определенной системы знаний. Обращение к тому или иному виду знания может быть обусловлено образовательными целями, зависящими от роли данной дисциплины в подготовке специалиста и, соответственно, необходимости знания, составляющего содержание образования, обусловленного уровнем обучения и его задачами.

Профессионально необходимое знание в содержании модульного учебника по дисциплине «Профессиональный русский язык» связано с комплексом квалификационных требований, отражающих профессиональный уровень подготовки будущего специалиста, вследствие этого организация учебного материала позволяет адаптировать его к конкретному профессионально ориентированному учебному процессу.

Выработка системы оценочных принципов редакторской работы над качеством модульного учебника для вуза по дисциплине «Профессиональный русский язык» представляется как оценка совокупности его свойств, обуславливающих его способность удовлетворять требования общества в области подготовки специалистов, обладающих необходимыми лингвистическими знаниями, коммуникативными умениями и навыками, языковой культурой и профессиональным мышлением

Необходимым качеством носителя (потребителя) данного языка становится профессионализм, который требует владения понятийно-категориальным аппаратом определенной сферы деятельности и соответствующей ему системой терминов.

Расширение международных связей, использование русского языка как языка международного общения, вхождение нашего государства в мировое сообщество сделало русский и иностранный язык реально востребованным государством, обществом и личностью. Русский для казахоязычных, казахский для русскоязычных и иностранный язык для обеих категорий студентов стал в полной мере осознаваться как средство общения, взаимопонимания специалистов в конкретной сфере деятельности, приобщения к иной национальной культуре и как важное средство для развития интеллектуальных способностей студентов, их общеобразовательного потенциала.

На занятиях по профессиональному русскому языку работа по развитию способности к рефлексии осуществляется в системе поэтапного формирования речевых умений и навыков при выполнении заданий. Структурирование учебного материала по модулям, представление научных понятий, а также гипертекстов, сопровождающих линейный текст в учебниках и пособиях. Содержание учебного материала можно представить по модулям. Модуль – это целевой функциональный узел, в котором объединено: учебное содержание и технология овладения им в систему высокого уровня целостности. Модуль может выступать как программа обучения, индивидуализированная по содержанию, методам учения, уровню самостоятельности, темпу учебно-познавательной деятельности обучающегося

Как известно, курс «Профессиональный русский язык» ставит такие задачи, как развитие навыков и умений свободной речи; обогащение активного словарного запаса профессиональной лексикой; совершенствование общих и профессиональных навыков общения: овладение студентами способностью осуществлять деловое общение со своими потенциальными учениками, родителями учеников и коллегами, носителями изучаемого языка в наиболее распространенных ситуациях повседневного и профессионального общения (прием в школу, проведение собраний и совещаний, разрешение конфликтных ситуаций на работе, культурный и спортивный досуг); анализировать профессионально значимые тексты.

Само же понятие «профессиональный язык» прошло длительный период становления и развития. Интерес к специальному языку (языку общения профессионалов) в наше время родился не в среде филологов. Впервые идея о языке для специальных целей появилась в работах чешского исследователя Любомира Дрозда, который назвал этот язык функциональным языком (или языком в специальной функции), представляющим собой подязык «данного национального литературного языка». Такой интерес исследователей разных специальностей к функциональным разновидностям современных литературных языков возникает как реакция на практические потребности профессиональной коммуникации, когда остро встает проблема гармонизации межъязыковых средств, когда появляется необходимость в стандартизации определенных пластов лексики (чтобы они были одинаково понятны и адекватны специалистам, говорящим на разных языках, в процессе профессионального общения).

В работах Л.К.Граудиной, Е.Н.Ширяева, Даниленко В., Новиковой Н.В. Виноградова С.И. и др. рассматриваются вопросы становления профессионального языка.

Так, в структуре курса «Профессиональный русский язык: научный стиль», (для специальности «Қаржы») 2 кредита распределены на 20 тем. В модуле 1 «Банковское дело» представлены темы: Типы банков. Учёт векселей. Перевод. Аккредитив. Обмен валют. Кредит. Депозит. Инкассо. В модуль 2 «Книжные стили: научный, официально-деловой, публицистический, художественный» включены темы: Подготовка публичной речи. Особенности построения публичного выступления. Нормы СРЯ. Речевая культура и ее роль в профессиональном общении

и др. В каждой теме линейные тексты обычно сопровождаются гипертекстами: таблицами, иллюстрациями. Например, по теме «Истории лингвистических учений» представлен линейный текст с иллюстрацией портрета Авиценны и важной информацией о его вкладе в лингвистическую науку: О лингвистических взглядах Авиценны можно узнать из трактата «Причины звуковой речи». Исследователь творчества Авиценны В.Г. Ахвледиани отмечает, что великий ученый в этом труде впервые описал: 1) органы речи; 2) звуки речи; 3) артикуляцию звуков [3, 21].

В процессуальном плане кульминацией технологии является система заданий, разработанная для управления знаниями и самоактуализации при формировании профессиональных компетенций [3,57]. Предлагаемая система заданий способствует становлению и развитию таких речемыслительных способностей, по Алефиренко Н.Ф., как «феномен одновременного представления (отражения) объекта в языковом сознании и замещения (конструирования, моделирования) языковым знаком», «концептуализация – процесс языкового членения континуума опыта с целью классификации и структурирования знаний в виде концептов с последующей их вербализацией, категоризация-процесс объединения под одну рубрику или категорию», конвенция – коммуникативное звено, предназначенное для условно-семиотической объективации мысли и интерпретация, которая рассматривается как момент познания и понимания смыслового содержания концепта.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Государственные общеобязательные стандарты среднего общего образования РК. Начальное общее образование. - Алматы: ННПООЦ «Бөбек», 2010. – 10 с.
2. Антонова, С.Г. Культура издания. К вопросу о качестве вузовской книги. /С.Г.Антонова // Проблемы современной книжной культуры: Материалы «Круглого стола», 14 марта 2003 г. / отв. ред. В.И. Васильев. - М.: Наука, 2003. – 215 с.
3. Алефиренко, Н.Ф. История лингвистических учений: учеб.пособие для студентов, магистрантов и аспирантов филол.спец./Н.Ф.Алефиренко. - Белгород: ИД «Белый город» НИУ «БелГУ», 2013. — 404 с.

*Әбілдаева К.М. п.ғ.к.,доцент,
С.Бәйішев ат.Ақтөбе университеті*

ЖАҢА ҰРПАҚ ОҚУЛЫҒЫ МӘСЕЛЕСІ ЖАЙЫНДА

Түйін

Жаңа мемлекеттік білім беру стандарттарының соңғы таралу нәтижелері еңбек нарығындағы бәсекеге сай орнықты, жауапкершілігі мол қызметтік мамандарды дауындау барысында, өз мамандығың білгірі, әр түрлі салалардағы қырларынан жан-жақты қабілетті, мамандық бойынша әлеуметтік стандарттар деңгейіндегі әлеуметтік және кәсіби ұғымды ұрпақты қамтамасыз ететін жалпыға бірдей бекітілген жаңа басылымдар болу керек.

Кілт сөздер: Жаңа ғасыр оқулық басылымдары, мемлекеттік міндет, тапсырма жүйесі, кәсіби бағдардағы орыс тілі, модуль бойынша оқу материалдарын құрастыру.

Abildayeva K.M.
kandidate of Pedagogical sciences, associate professor
Aktobe university named after C.Baisheva

THE PROBLEMS OF NEW TEXTBOOKS

Annotation

Generally accepted statement becomes that the end result of the implementation of new state educational standards - specialist training, a competitive labor market, competent, responsible, fluent in their profession, orientation in the related fields of activity, ability to work efficiently in the specialty at the level of international standards, ready-to professional growth, social and professional mobility - should be provided a new generation of textbooks.

Key words: A new generation of textbooks, state tasks, system of tasks, professional Russian language, structuring the textbooks by modules.

УДК 37.013

Алдашева Г.Х. магистрант,
«Туран - Астана» университеті

ҰЛТТЫҚ САНА МЕН ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҰЛТЖАНДЫЛЫҚ

АННОТАЦИЯ

Мақалада Қазақстандық жастардың ұлтжандылығын қалыптастыру мен білім, ұлттық тәрбие негіздерін жүзеге асыру, сол арқылы ұлттық дәстүріміз бен салтымызды сақтауға деген ұлтжандылық сезімді қалыптастыру бағыты сқз болады.

Кілт сөздер : ұлттық сана, ұлтжандылық, ұлттық сана – сезім, мәдени мұра.

Егемендікке қол жеткен қазіргі уақытта тәуелсіз елдің жастарына тәлім-тәрбие мен білім беруде ең алдымен ұлттық сана мен ұлтжандылықтың негізгі бағыттарын айқындап алу қажеттігі қазіргі заманның өзекті проблемаларына айналып отыр. Қазақстан елін мекедеген көп ұлтты жастардың санасына ұрпаққа ұлттық санасын тәрбиелеудің негізгі бағыттары, қазақ жастарына ұлттық сана мен қатар ұлтжандылықты да еркін сіңіру туралы Елбасы, Ұлт көшбасшысы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан - 2050» стратегиялық бағдарламасында толық өркениетті ел болу үшін алдымен өз мәдениетімізді, өз тарихымызды бойымызға сіңіріп, содан кейін өзге дүниені игеруге ұмтылғанымыз дұрыс болатынығы туралы буюса назар аударып айтқан болатын. Ұлттық сананы қалыптастыру қазақстандық жастарға тәрбие беру мәселесі елімізде ана тілін, ата тарихын, ұлттық салт-дәстүрін білмейтін жастар, тастанды жетім балалар, «қиын» балалар, қарттар үйлеріндегі әжелер мен аталар, нашақорлыққа салынған жастар, тағы басқаларды бірге-бірге жоюдың және олардың алдын алып, болдырмаудың негізгі жолы болып табылады. Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптастырған, өз тарихымен бірге дамып, сомдалып, ұқрт санасында өшпестей болып қалыптасқан ұрпақ тәрбиелеудегі бағалы дүниелері ақын – жыраулардың тілімен, мақал – мәтелдермен, сат – дәстүр, әдеп – ғұрыппен

біте қайнасып қазіргі уақытта ұлтымыздың мол мұрасы болып отыр. Мұндай ұлттық сананы қалыптастырудағы ұлттық тәлім-тәрбиелік ой-пікірлерді: Қорқыт ата [8], әл-Фараби [9], Қожа Ахмет Йассауи [10], Мұхамед Хайдар Дулати [11], Жүсіп Баласағұн [12], Махмұт Қашқари [13], Асанқайғы [14,258] Шал ақын, Бұхар жырау, Дулат Бабатайұлы т.б. қазақ ақын- жырауларының мұраларынан, билер мен шешендердің тәлімдік сөздерінде айқын көрініс тапқан..

Қандай халық болмасын өзінің түп – тамырын, ұлттық сана - сезімін, әдет-ғұрпын, мәдениетін тарихын іздеу үстінде болады және де соны өзінің ұрпағына өшпес мұра етіп қалдырады. Ықылым замандардан бері жоғары да атап өткен қазақ халқының ұлы перзенттері өз көзқарастары мен ұлттық тәжірибе арқылы жастардың ұлттық санасын қалыптастыру үшін дәстүрлі дүниетанымды ұстанып, халықтың мұраттары мен арман-тілектеріне арқылы жүзеге асырып отырған.

Қазақ халқының тарихында ұлттық сана-сезім, ұлтжандылық халықты ұлттық ойлау қабілеті, ұлттық әдет-ғұрып, ұлттық салт-дәстүр айналысында өмір сүріп, әрекет етуге және сол деңгейде сақтайтын халықтың рухани байлығы болып табылады. Ұлттық сана-сезімнің қалыптасуы адамның өмәрге келуінен бастап, өзән қоршаған орта мен отбасындағы ұлттық тәрбиеге тікелей байланысты.

Дүние жүзін мекендеген елдердің ішінде тіршіліктің кермек дәмін молынан татқан, тағдыр тәлкегіне түсіп, заманның қиын тұстарымен қатар келген екі халық болса, соның бірі қазақ шығар, жалғыз болса, ол да қазақ болар. Барлығымызға белгілі талай «қилы замандарды» басынан өткерген біздің жұрт қазіргі мемлекет дәрежесіне дін аман, алдына асқақ мақсаттар мен міндеттерді межелеп жетіп отыр. Тәуелсіздігімізді алған жылдар ішінде саясат пен экономикадағы жетістіктеріміз бен бағындырған асуларымыз туралы көп айтылып, көп жазылып жүр.

Ұлттық сана ұғымына анықтама энциклопедияда мынадай анықтама берілген. Ұлттық өзіндік сана дегеніміз — этностық сананың жоғары, күрделіленген, жетілдірілген формасы. Ұлттық өзіндік сананы ұлттың өзінің әлеуметтік-этностық мәнін танып білуі, дүниежүзілік қауымдастық жүйедегі өзінің орнын және қандай орын ала алатынын, адамзат тарихындағы атқарып жүрген әрекеттік рөлін және оның қандайын атқара алатынын, адамзат жасап жатқан өркениетке қосқан және қоса алатын үлесін сезіп тұшынуы, сонымен қоса өзге халықтармен тең, еркін және тәуелсіз өмір сүрудің табиғи-тарихи құқығын түсінуі деп ұғуға болады .**Ұлттық сананың** қалыптасуына және оның дамуында екі түрлі бағыт барын көреміз:

- 1) сезімдік, түйсіктік
- 2) саналы теориялық.

Біріншісі бағыт бойынша адам өзінің елін, халқын, ұлтын сыйлайтын, сүйетін алғашқы ыстық сезімнен туса, екіншісі өз елінің, халқының, ұлтының өткенін, қазіргісін, келешегін толық біліп, тексеріп, халық тағдырына, ұлт мәселелеріне мемлекеттік, елдік, тіпті дүние жүзілік тұрғыдан теориялық ұлттық бағыт-бағдарлама тұрғысынан қарап, аңғару арқылы болатын саналы ойдан туады.

Ұлттық сананың ең негізгі белгісі - әр ұлттың өзін-өзі танып білуі, өзін өзге ұлттардан айыра білуі, ұлттық мақсаттар мен мүдделерді іске асыру үшін күресу, ұлттық мақсаттар мен мүдделерді бүкіл адамзаттың мақсаттары мен мүдделеріне ұштастыра білу. Өз ұлтының жетімсіздер, мешеулеу жағымен күресе отырып, ілгері дамыған ұлттардың жақсы, жағымды жақтарынан үйрену, дүние жүзілік гуманистік санаға жету .

Шетел ғалымдарының пікірінше ұлттық сана-сезім - «адамның өзінің осы ұлттың өкілі екендігін, ұлт мүддесі мен құндылықтарын және басқа ұлттарға көзқарасын сезініп-түсіну, бір сөзбен өзінің кешенді ұлттық ұғымын қалыптастыру» деп білгірлікпен атаған [19.76].

Біздің ойымызша, ұлттық сананы қалыптастырып қана қоймай, оны заман ағымына сай жетілдіріп отыру бүгінде басқа басқа, дәл біздің халық үшін аса көкейкесті болып отыр. Ұлтты тәрбиелеу, ұлттық сананы қалыптастыру өте нәзік дүние. Оны күштеп істеу мүмкін емес. Сондықтан, бағдарлама аясында аса ауқымды жұмыстар атқарылып жатқан тұста мәдени мұраларымызды насихаттап, ондағы идеяларды жастардың санасына терең сіңіру жұмысы уақытында әрі жоғары сапада жасалуы тиіс. Түйіндеп айтқанда, «қолымызды мезгілінде дөп сермеуіміз керек». Өйткені мемлекеттің болашағы өсіп келе жатқан жас буынның, жастардың қолында. Оған ешкімнің таласы жоқ. Олай болса, енді бір бес-он жылдан кейін шешуші мемлекеттік құрылымдардың тізгінін ұстайтын азаматтардың төл тарихы мен мәдениетін тұмардай қастерлеп, әдебиетін әспеттеуі бүгінгі тәрбиенің, бүгін қалыптасып жатқан ұлттық сананың деңгейімен тығыз байланысты болмақ. Ал ақпараттың ағыны артқан заманда қазақ жастарының ұлттық санасы қалай қалыптасып жатыр, қандай бағытқа бет алуда деген сұрақ қоғамды алаңдатууда. Бұл бүгінгі күні санамызды өзге ұлттың, соның ішінде батыстың ықпалы артып тұрған тұста зиялы қауымнан бастап, қарапайым әрбір азаматты ойландыруы тиіс. Бұл жерде әрине ол еңбектердің таралымын мейлінше көбейтіп, еліміздің барлық өңірлеріндегі кез-келген кітапханалардан табылуына, ол кітаптарға студент жастардың қол жеткізуін жеңілдетуге жағдай жасау қажет. Қазақтың әрбір баласы ата-бабаларының кім болғандығын, қандай жолдармен жүріп өткендігін мейлінше терең танып-білгені жөн. Сондықтан «Мәдени мұра» бағдарламасының жұмысы осы бағытта болмақ. Тәуелсіздік алған жылдардан бергі уақытта қазақстандық жастардың ұлттық санасының қалыптасуына мәдени, ұлттық құндылықтардың тигізер әсерін жан жақты зерттеу мен оны жүзеге асыру мәселесі қолға алынды.

Қазақстандық жастардың ұлтжандылығын қалыптастыру мен білім, ұлттық тәрбие негіздерін өзінің мектебінен алады.

Елдің туын көтеріп, тәуелсіздік талаптарын орындау ісіне батыл бетбұрыс жасаған бүгінгі таңда адамзаттық игіліктерді, халқымыздың ғасырлар бойы армандаған мәдени-рухани мұрағаттары мен ұлттық тәлім-тәрбие саласындағы, білім жүйесіндегі ізденістерін көрсету арқылы жастардың бойында ұлттық сананы қалыптастыру басты міндетіміз болып қала бермек.

Ұлттық салт - дәстүр мен әдеп – ғұрыпқа негізделген тәрбие ең алдымен ұлттық өнеріміздің, мәдениетіміз бен дәстүрлеріміздің алдыңғы қатарлы үлгілерін, тіліміздің орасан зор байлығын жас жеткіншектердің жан дүниесіне сіңіріп, сол арқылы әлемдік рухани өркениеттің төріне шығып, нәр алу – ұлттық сананы қалыптастырудың қайнар көзі. Қазақ халқының ұзақ ғасырлар бойы ұрпағына нәр берген өсиеттері, нақыл сөздері мен мақал – мәтелдері ұлтжандылық, ұлттық рух, ұлттық мақтаныш, ұлттық намыс, ана тілі мен ұлттық мәдениетін қалыптастыру педагог мамандардың бірден – бір міндеті болып отыр. Қазақ халқының ұлттық құндылықтарын, ұзақ ғасырлардан өшпес мұра болып келген өнеге мен тәрбиені қазақ жастарының бойына сіңіріп, ұлттық дәстүріміз бен салтымызды сақтауға деген ұлтжандылық сезімді қалыптастыруға тиіспіз.

Қолданылған әдебиеттер

1. Фараби, Әбу Насыр Әл, Сина Ибн. Әлемдік философиялық мұра / Әбу Насыр Әл Фараби, Ибн Сина. – Алматы: «Жазушы», 2005, 47-70 беттер.
2. Қазақ халқының философиялық мұрасы [Текст] : жиырма томдық. Астана : Аударма, 2005 .
2ші том : ӘлФараби философиясы. 480 с. ("Мәдени мұра").
3ші том : ӘлФараби философиясы. 496 с. ("Мәдени мұра").

- 4ші том : Ислам философиясы. 534 с. ("Мәдени мұра").
3. Ақжан әл – Машани. Әл – Фараби көпірі. – Алматы: «Алатау», 2005. – 145 б.
 4. [Алтынсарин, Ы.](#) Мұсылманшылықтың тұтқасы [Текст] : шариат-ул-ислам /Ы. Алтынсарин. - Алматы : Қазақстан, 1991. - 80 б.
 5. Есім, Ғ. Адам-зат [Мәтін] : философиялық эсселер кітабы / Ғ. Есім. - Астана : Ақ арман, 2008. - 381 б.
 6. Фетхулах Гюлен и современный мир. Толерантность, диалог, взаимопонимание.[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fgulen.com/kz/konferensyalar/35612-tolerantnost-kak-osnova-dialoga-v-sovremennom-mire>. – Заглос экрана. – Данные соответствуют на 15.03.2015 г.
 7. Құнанбаев, А. Нақыл сөздер (Қара сөздер кітабы) /А.Құнанбаев. – Алматы: Издатель, 2008. – 138 б.
 8. Қожа Ахмет Йасауи. Хикмет жинақ /ауд. М. Жармұхамедұлы, М. Шафиғи, С. Дәуітұлы, Е. Дүйсенбай. - Алматы, 1998. – 158 б.
 9. Мұхамед Хайдар Дулати. Тарихи Рашиди. /ауд. И.Жеменей. - Алматы, 2003.- 198 б.
 10. Жүсіп Баласағұн. Құтты білік /ауд. А. Егеубаев/. – Алматы, 1986.- 169 б.
 11. Қашғари Махмұт. Түбі бір түркі тілі /Диуани лұғат ат-түрік. – Алматы, 1993. – 197 б.
 12. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия, А: 1999, ҚЭ, 1 том, 258 б.
 13. Смайылова, М.Ж. Ұлттық мектеп бастауы / М.Ж.Смайылова //Бастауыш мектеп.- 1993. - № 8. – Б. 14
 14. Жарықбаев, Қ., Қазақ тәлім-тәрбие тарихы дәрісінің бағдарламасы /Қ.Жарықбаев, С.Қалиев. –Алматы : РБК, 1994. – 329 б.
 15. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы /Құрастырғандар Қ.Жарықбаев, С.Қалиев. –А.: Рауан, 1994. – 458 б.

*Алдашева Г. Х. магистрант
университет «Туран - Астана»*

НАЦИОНАЛЬНОЕ СОЗНАНИЕ И КАЗАХСТАНСКИЙ ПАТРИОТИЗМ

Резюме

В статье рассматривается вопрос о национальном сознании и патриотизме и реализация их в духе национальных традиций.

Ключевые слова: национальное сознание, патриотизм, культурное наследие

*Aldasheva G.H. magistant
University «Turan-Astana»*

NATIONAL CONSCIOUSNESS AND KAZAKHSTAN PATRIOTISM

Summary

In the article considered the question of national consciousness and patriotism of their implementation in the spirit of national traditions.

Keyword: national consciousness patriotism cultural heritage

УДК: 373

*Базарбаева Г.Б., магистрант,
Батыс Қазақстан инженерлік-гуманитарлық
университеті, Орал, Қазақстан*

ҚАЗАҚ МЕКТЕПТЕРІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЕНГІЗУДЕГІ ҰСТАЗДІҢ РӨЛІ ЖӘНЕ АТҚАРАТЫН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Түйіндеме

Аталмыш жұмыс Қазақ мектептерінде жаңа технологияны енгізудегі ұстаз рөлі мен инновациялық қызметіне арналған.

Кілт сөздер: инновация, технология, білім беру

Білім саласындағы міндеттерді жүзеге асыру үшін, мектеп ұжымында әр мұғалім күнделікті ізденіс арқылы барлық жаңалықтар мен өзгерістерді сабақтарында енгізіп отырады. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше жан-жақты сауатты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік және көптеген адами қабілеттің қалыптасуына игі әсерін тигізеді. Өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Оқыту мен тәрбиелеуге тың әдіс-тәсілдер енгізілді. Нәтижесінде тұтас педагогикалық үрдістер толықтырылып, білім берудің тиімді деп танылған жаңа технологиялары дүниеге келеді. Кез-келген оқыту технологиясы мұғалімнен терең теориялық, психологиялық, педагогикалық, әдістемелік білімді, үлкен педагогикалық шеберлікті, шәкірттердің жан дүниесіне терең үңіліп, оны ұғына білуді талап етеді. Сондықтан оқушының рухани өсуіне жағдай туғыза алатын, жаңалықтарды қабылдауға даяр, өз әрекетіне инновациялық өзгеріс енгізе алатын педагогтар ғана бүгінгі қоғамның мүддесі мен әр баланың интеллектуалдық деңгейін қалыптастыра алады. Ойы жүйрік, ақылы жетік, бәсекеге қабілетті, өзгерістерге бейім, жеке тұлғаны тек қана педагог қалыптастыра алады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» мемлекеттік стратегиялық жолдауында, біз «білім-ғылым-инновациялар» үштігі билеген постиндустриялық әлемге қарай жылжып келеміз, *біріншіден*, бұл-уақыт, қазір инновация заманы, инновация ғасыры – деп атап көрсеткен болатын. Өйткені, біз күнде жаңа товарлар мен жаңа азық-түлік туралы білеміз, сол заттарды алғымыз келеді. Неге жұмысымызда да сондай сұраныс болмасқа. *Екіншіден*, инновациялық әдісте оқыту яғни, өздігінен *жаңалық ашу*, алдын ала болжау, үшіншіден, *оқытудың белсенді әдісі* (Майхнер) инновация (лат. сөзінен «жаңа») деген ұғымды береді.” Э.Роджерс: «Инновация – нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея» десе, Майлс «Инновация – арнайы жаңа өзгеріс деген. Біз одан жүйелі міндеттеріміздің жүзеге асуын, шешімдерін күтеміз»- дейді. [1]

Мұғалімдердің инновациялық даярлығын қалыптастыру мәселесін ғалымдар жан-жақты зерттегенмен де педагогтардың біліктілігін, құзіреттілігін жетілдіруде төмендегідей қарама-қайшылықтар біршама қиындықтар туғызуда, олар:

- 1) педагогтардың кәсіби дайындығына қойылатын жоғары талаптар және педагог мамандығының беделінің күрт төмендеуі арасындағы;
- 2) қазіргі заманауи жағдайында мектеп мұғалімдерінің инновациялық біліктілік деңгейіне деген талаптың күрделенуі.

Қазіргі таңда егемен елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр. Себебі, білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болуда. Болашақ ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі болып табылады. [2]

Ұлы неміс педагогы А.Дистерберг «Жаман мұғалім ақиқатты өзі айтып береді, ал жақсы мұғалім оқушының өзін ізденуге жетелейді, оқуға үйретеді»- деген. Мұғалімнің жаңа технологияларды қолданудағы міндеті – өз ісіне сыни көзқараспен қарау, күнделікті білім мен біліктілігін көтеру, ізденімпаз, жаңашыл ұстаз ретінде оқыту қызметінің әдістері мен формаларын игеріп, білім алушыларды өмір бойы ізденуге үйретуі керек. Педагогикалық технология - оқу үрдісі, оқытушы, оқушының іс-әрекетімен тығыз байланысты. Әрбір технология өзіндік жаңа әдіс-тәсілмен ерекшеленеді. Сондықтан әртүрлі оқыту технологияларын оқу мазмұны мен оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктеріне орай тандап, тәжірибеде сынап қараудың маңызы зор.

Дамудың негізі- білім мен ғылым. Сондықтан, әлемдегі дамыған елдер сияқты Тәуелсіз Елімізде білім жүйесі сапасын жетілдіру негізгі өзекті мәселенің бірі болып саналады. Осыған орай, білім беру жүйесінде жастарға сапалы білім беріп, олардың үйлесімді дамуы мен тұлға ретінде қалыптасуында ұстаздың кәсіби шеберлік көрсеткіштерінің бірі-жалпы педагогикалық, ғылыми-теориялық, әдістемелік жаңалықтар мен озық тәжірибені жетік меңгерудің маңызы зор. Қазіргі ұстаздар алдындағы міндет: ғылым мен техниканың даму деңгейіне сәйкес оқушының білімі терең, іскер және ойлауға қабілетті, әлемдік стандарттар негізінде жұмыс істей алатын құзырлы тұлғаны қалыптастыру. Мұндай талапқа сай қызмет істеу үшін ұстаз үздіксіз ізденісте кәсіби білікті болуы тиіс.

Ал, біліктілік дегеніміз – бұл білімдегі, тәжірибедегі, берілген білімді меңгертудегі бейімділік, құндылықты бейнелейтін жалпы қабілеттілік болып табылады.

Н.Ә. Назарбаев «Ғасырлар максаты – саяси-экономикалық және рухани дағдарысты жеңіп шыға алатын, ізгіленген ХХІ ғасырды құрушы іскер, өмірге икемделген, жан-жақты жеке тұлғаны тәрбиелеп қалыптастыру» - деп айқындай келе «Мұғалімдердің жаңа ұрпағы білім деңгейі жөнінен әлдеқайда жоғары болуы керек. Ол үшін жаңа формацияның педагогы қажет» екенін атап көрсетті. [3]

Қорыта келе заманауи мектеп ұстазы тұлғаға бағдарлы білім беретін, өзінің ұстаздық іс-тәжірибесін сыни бағалайтын және білім беру жүйесінде шығармашылықпен жұмыс істейтін, өзін-өзі дамытуға, өз ойын еркін айта білуге, өз құқығын өз қалаулары мен қоғам талабына сай өзін көрсете білетін, ұлттық тілді, отандық және әлемдік мәдениетті бойында қалыптастырған, бәсекеге қабілетті, шығармашылығы дамыған жеке тұлғаны қалыптастыра білетіндей болуы керек.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев, Н. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан. -2010.- №529-532
2. Роджерс, Э. Иновация туралы түсінік / Э.Роджерс // Қазақстан мектебі. - 2006. - №4.- Б.12-18
3. Назарбаев Н.Ә. Білім және ғылым қызметкерлерінің ІІІ съезі / Н.Ә. Назарбаев. - Астана, 2004. - 12 қазан

*Базарбаева Г.Б., магистрант,
Западно Казахстанский инженерно-гуманитарный
университет, Урал, Казакстан*

РОЛЬ УЧИТЕЛЯ ПО ВНЕДРЕНИЮ НОВЫХ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В КАЗАХСКОЙ ШКОЛЕ

Резюме

Данная работа посвящена инновационной деятельности и роли учителя по внедрению новых технологий в казахских школах республики.

Ключевые слова: инновация, технология, образование.

**Bazarbaeva G.B.,magistrant
West Kazakhstan Engineering University
for the Humanities Ural, Kazakstan**

TEACHER TO INTRODUCE NEW TECHNOLOGIES IN INNOVATIONNYH KAZAKH SCHOOL.

Summary

This article is devoted to innovational action and the role of the teacher in the introduction of new technologies in the Kazakh schools.

Key words: innovation, technology, education

УДК 001.89

*Балмаганбетова Ф.Т. к.т.н.,
Сейлова Р.Д. к.ф-м н.,
Актюбинский Университет им.С.Баишева*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РЕАЛИЗАЦИИ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В данной статье рассматривается использование преподавателями инновационных методов в процессе обучения, что способствует преодолению стереотипов в преподавании различных дисциплин, выработке новых подходов к профессиональным ситуациям, развитию творческих, креативных способностей студентов.

Ключевые слова: инновационная образовательная технология, компетентностный подход, метод обучения, преподаватель, студент.

В Законе «Об образовании» Республики Казахстан в качестве приоритетной задачи системы образования отмечается «внедрение и эффективное использование новых технологий обучения, в том числе кредитной, дистанционной, информационно-коммуникационных, способствующих быстрой адаптации высшего образования к меняющимся потребностям общества и рынка труда.

Из государственной программы развития образования в РК на период 2011-2020 годы:

- К 2015 году будет обновлено содержание программ высшего образования.
- Будут разработаны и внедрены с участием работодателей, международных экспертов государственные общеобязательные стандарты ВО, предусматривающие формирование у обучающихся базовых, специальных компетенций и нескольких квалификаций.
- Совместно с социальными партнерами будут разработаны и внедрены профессиональные стандарты.
- К 2015 году будет разработана и внедрена концепция обучения в течение всей жизни.

Переход на многоуровневую систему подготовки, ориентация на «обучение через всю жизнь» требует широкого внедрения в учебный процесс образовательных технологий обучения, направленных на повышение его эффективности. Реализация компетентного подхода, предполагающего высокий уровень практической ориентации содержания вузовского обучения, предусматривает широкое использование в учебном процессе активных и интерактивных форм проведения занятий.

Цель любого образовательного процесса – способствовать удовлетворению образовательных запросов каждого студента в соответствии с его индивидуальными способностями, и создавать условия для самореализации, саморазвития обучающихся, формирования у них компетенций, необходимых для полноценной жизни в современном обществе.

Традиционные методы обучения являются классическими и применяются достаточно обширно. Однако применение традиционных образовательных технологий обучения не обходится без дополнений – инновационной составляющей.

Задача кредитной технологии обучения состоит в развитии у студентов способностей к самоорганизации и самообразованию. Соответственно реализуются следующие типовые циклы работы преподавателя и студентов.

Типовой единичный цикл работы преподавателя со студентами включает следующие три основные функции.

Первая функция преподавателя – установочная (введение в тему, постановка цели, задач, описание практической полезности, сущности и взаимосвязи основных разделов содержания материала, рекомендаций по работе с учебно-методическими пособиями и др.). Этого должно быть достаточно для дальнейшей самостоятельной работы студентов.

Вторая функция преподавателя – консультативно-корректировочная. Она состоит в оказании консультативной помощи в реализации учебных действий в самостоятельной работе студентов, проведении индивидуальных консультаций и осуществлении соответствующих корректировочных действий. Данную функцию в образовательном процессе выполняют тьюторы.

Третья функция преподавателя – контрольно-оценочная. Она предполагает проведение оценивания знаний, умений и навыков студентов в различных формах (письменный или устный экзамен, тестирование и др.), организацию диалога по выявлению их основных затруднений, демонстрацию преподавателем «правильных»

действий, взаимодействия, эталонных способов работы в позиции эксперта или контролера.

Типовой единичный цикл самостоятельной работы студентов под руководством преподавателя (СРСР) включает следующие четыре основные функции.

Первая- предполагает реализацию активного восприятия студентами информации преподавателя, полученной в период установочных занятий по учебной дисциплине.

Вторая функция предполагает, что студенты самостоятельно, на основании рекомендаций преподавателя, изучают учебно-методические пособия, литературные источники, выполняют домашние задания, контрольные и курсовые работы и т.д. На этом этапе от студентов требуется знание методов работы, фиксация своих затруднений, самоорганизация и самодисциплина.

Третья функция студентов состоит в анализе и систематизации своих затруднительных ситуаций, выявлении причин затруднений в понимании и усвоении ими учебного материала, выполнении других учебных действий. Студенты переводят неразрешимые затруднения в систему вопросов для преподавателя (ранжируют их, упорядочивают, оформляют), строят собственные версии ответов на эти вопросы.

Четвертая функция студентов состоит в обращении к преподавателю за соответствующими разъяснениями, советами, консультациями.

Общие компетенции выпускника вуза формируются на основе требований к общей образованности, социально-этическим компетенциям, экономическим и организационно-управленческим компетенциям, специальным компетенциям.

Требование к общей образованности:

- обладать базовыми знаниями в области естественнонаучных (социальных, гуманитарных, экономических) дисциплин, способствующих формированию высокообразованной личности с широким кругозором и культурой мышления;
- обладать навыками обращения с современной техникой, уметь использовать информационные технологии в сфере профессиональной деятельности;
- владеть навыками приобретения новых знаний, необходимых для повседневной профессиональной деятельности и продолжения образования в магистратуре.

Требования к социально-этическим компетенциям:

- знать социально-этические ценности, основанные на общественном мнении, традициях, обычаях, общественных нормах и ориентироваться на них в своей профессиональной деятельности;
- соблюдать нормы деловой этики, владеть этическими и правовыми нормами поведения;
- знать традиции и культуру народов Казахстана;
- быть толерантным к традициям, культуре других народов мира;
- знать основы правовой системы и законодательства Казахстана;
- знать тенденции социального развития общества;
- уметь адекватно ориентироваться в различных социальных ситуациях;
- быть способным работать в команде, корректно отстаивать свою точку зрения, предлагать новые решения;
- уметь находить компромиссы, соотносить свое мнение с мнением коллектива;
- стремиться к профессиональному и личностному росту.

Требования к экономическим и организационно-управленческим компетенциям:

- обладать основами экономических знаний, иметь научные представления о менеджменте, маркетинге, финансах и т.п.;
- знать и понимать цели и методы государственного регулирования экономики, роль государственного сектора в экономике.
- Требования к готовности смены социальных, экономических, профессиональных ролей, географической и социальной мобильности в условиях нарастающего динамизма перемен и неопределенностей:
- уметь ориентироваться в современных информационных потоках и адаптироваться к динамично меняющимся явлениям и процессам в мировой экономике;
- быть гибким и мобильным в различных условиях и ситуациях, связанных с профессиональной деятельностью;
- владеть навыками принятия решений экономического и организационного характера в условиях неопределенности и риска.

Использование преподавателями инновационных методов в процессе обучения способствует преодолению стереотипов в преподавании различных дисциплин, выработке новых подходов к профессиональным ситуациям, развитию творческих, креативных способностей студентов.

Эффективными формами учебной работы по внедрению в образовательный процесс инновационных процессов и формированию ключевых профессиональных компетенций будущих специалистов является применение различных активных форм и методов обучения: создание проектов, подготовка публичных выступлений, дискуссионное обсуждение профессионально важных проблем, обучение в сотрудничестве, создание проблемных ситуаций, подготовка профессионально направленных видеофильмов и презентаций и т. д.

Переход от информационно-объяснительного обучения к инновационно-действенному связан с применением в учебном процессе новых компьютерных и различных информационных технологий, электронных учебников, видеоматериалов, обеспечивающих свободную поисковую деятельность, а также предполагает развитие и личностную ориентацию. Исходя из этого, на сегодня можно отметить различные инновационные методы обучения студентов, в частности, это проблемная и игровая технологии, технологии коллективной и групповой деятельности, имитационные методы активного обучения, методы анализа конкретных ситуаций, метод проектов, обучение в сотрудничестве, креативное обучение, инновационная образовательная проектная деятельность, лекция-пресс-конференция, лекция-беседа, лекция-визуализация, лекция-диспут и т. д.

Использование разнообразных методов и приемов активного обучения пробуждает у студентов интерес к самой учебно-познавательной деятельности, что позволяет создать атмосферу мотивированного, творческого обучения и одновременно решать целый комплекс учебных, воспитательных, развивающих задач.

Владение инновационными образовательными технологиями в высшей школе позволит преподавателю эффективнее адаптироваться к новым условиям и быть конкурентоспособным в образовательной среде.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы // Казахстанская правда.- 2010.-№338.

2. Об образовании (с изменениями и дополнениями по состоянию на 04.07.2013 г.): Закон РК // ИС Параграф [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [www http:online.zakon.kz](http://online.zakon.kz). – Данные соответствуют на 09.03.2015.
3. Государственный общеобязательный стандарт начального, основного среднего, общего среднего образования Республики Казахстан ГОСО-2012 №1080 от 23-08-2012 г. - Режим доступа: <http://goo.kz/loader/fromorg/38/1049?lang=ru>. - Данные соответствуют на 01.09.2014 г.
4. Глазырин, В.А. Болонская декларация: интеграция или поглощение / В.А. Глазырин // Университетское управление: практика и анализ. – 2012. - № 5. - С. 77-80.
5. Головчин, М.А. Образование: региональные проблемы качества управления /М.А. Головчин, Г.В. Леонидова, А.А. Шабунова. - Вологда: ИСЭРТ, 2012. - 197 с.

*Балмаганбетова Ф.Т. т.ғ.к.,
Сейлова Р.Д. ф.-м.ғ.к.,
С.Бәйішев атындағы АУ*

ЖОҒАРҒЫ БІЛІМДЕ КОМПЕТЕНЦИЯ ТҰРҒЫҒА ІСКЕ АСЫРУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРЕТІН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ҚОЛДАНУЫ Түйіндеме

Осы мақалада оқу процессінде инновациялық әдістердің оқытушылармен қолданылуы қаралып жатыр, әр түрлі пәндерге сабақ беруде тапсырмалардың орындалуы мүмкін, кәсіби жағдайларға, студенттердің жаңа инновациялық шығармашылықтарын дамытуда креативті қабілеттіліктерін қалыптастыру.

Түйін сөздер: оқытушы, студент инновациялық білім беретін технология, компетенттік тұрғы, әдіс.

*Balmagambetova F.T. candidate of technical sciences,
Seilova R.D. candidate of phusic-matematical sciences,
S.Baishev Aktobe University*

THE UTILIZATION OF INNOVATIONAL EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN REALIZATION THE COMPETENCE APPROACH IN HIGHER FORMATION

Summary

In given to the article рассматриваются utilization teachers innovational методов in process instructions, what assists overcoming of stereotypes in teaching different disciplines, output new approaches to the professional situation, development creative, креативных faculties students.

Key words: educational the technology, competence approach, methods the instruction, the teacher, student.

УДК 317.016 : 81'1 — 057.875

*Дербисалина А.К. – преподаватель кафедры языков
Западно-Казахстанского государственного медицинского университета
имени Марата Оспанова*
*Кулмухамбетова Г.К. – преподаватель кафедры языков
Западно-Казахстанского государственного медицинского университета
имени Марата Оспанова*

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ У СТУДЕНТОВ ПРИ РАБОТЕ НАД ТЕКСТАМИ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье «Формирование профессиональных качеств у студентов при работе над текстами по специальности» рассматриваются методические приемы обучения студентов основной речевой культуры в контексте специфики их профессионально-врачебной деятельности.

Авторы статьи уделяют внимание работе над текстом и лексико-грамматическим материалом, позволяющим повысить познавательную деятельность студентов, активизировать их действия, стимулировать мышление, обогащать их словарный запас и способствовать усвоению программного материала.

Ключевые слова: тексты по специальности, профессиональные качества, познавательная деятельность

Русский язык, как предмет, является важным компонентом подготовки будущего специалиста-медика. Изучение русского языка способствует формированию практически всех компетенций врача, как общекультурных, так и профессиональных. В процессе изучения русского языка формируется способность и готовность анализировать социально-значимые проблемы и процессы, использовать на практике методы гуманитарных, естественнонаучных, медико-биологических и клинических наук в различных видах профессиональной и социальной деятельности. Целями освоения дисциплины «Русский язык» являются:

- формирование у будущих врачей основ иноязычной коммуникативной компетенции в сфере бытового и профессионального общения;
- владение русским языком, как средством получения информации и дальнейшего самообразования;
- способность и готовность к работе с медико-технической аппаратурой, используемой в работе с пациентами, владение компьютерной техникой, получение информации из различных источников, работа с информацией в глобальных компьютерных сетях.

Задачами изучения русского языка являются:

- формирование языковых и речевых навыков, позволяющих использовать русский язык для получения профессионально значимой информации, используя разные виды чтения;
- формирование языковых и речевых навыков, позволяющих участвовать в устном и письменном профессиональном общении на русском языке;
- обеспечение эффективного участия в общении с представителями других культур на русском языке. Владение русским языком является неотъемлемой частью профессиональной подготовки специалиста-медика. Обучение

студентов осуществляется на основе преемственности знаний, умений и практических навыков по русскому языку, полученных в общеобразовательных учебных заведениях. Содержание и тематика изучаемого материала по русскому языку в медицинском вузе тесно связаны с медико-биологических науками, такими как анатомия, биология, физиология и другими дисциплинами. Обучение русскому языку направленно на комплексное развитие коммуникативных, информационных, социокультурных, профессиональных и общекультурных компетенций у студентов.

Освоение дисциплины студентами осуществляется в различных видах деятельности: учебно-познавательной, учебно-практической и самостоятельной работы.

В ходе занятий будущие врачи приобретают знания о системе и структуре изучаемого языка, языковом строе и стилистических особенностях; осваивают литературную форму и диалектное разнообразие языка и др. С этой целью мы использовали различные формы практических занятий. Основной целью данного курса стало развитие у студентов основ речевой культуры в контексте специфики их профессионально-врачебной деятельности.

Концептуальные подходы к обучению русскому языку будущих врачей представлены следующими положениями:

- коммуникативная, сознательная, личностно-деятельностная, профессио-нально ориентированная направленность всего процесса обучения;
- учет реальных коммуникативных потребностей специалиста-медика во владения русским языком;
- учет специфики профессионального общения как в сфере письменного, так и сфере устного общения;
- опора на имеющиеся у студентов языковые, речевые и профессиональные знания, умения и навыки;
- использование интерактивных способов и приемов обучения устному иноязычному общению;
- становление в процессе обучения межкультурной (социокультурной) компетенции.

Одним из главных аспектов обучения студентов-медиков является формирование навыков монологического письменного и устного высказывания в области медицины. Чтение тестов по избранной специальности, доклады, рефераты, научные ответы, выступления на семинарах и т.п. выдвигают более сложные коммуникативные задачи, для решения которых знания элементов анализа научного текста на уровне монологического высказывания. Овладение приемами обработки профессионально значимой информации (специального текста), способствует формированию культуры мышления студентов. Как отмечал А.И. Новиков, содержание текста может быть свернуто в «нечто краткое, в некоторую точку, которую всегда можно развернуть во времени и пространстве» и только тот текст по настоящему осмыслен, основное содержание которого можно выразить в сколь угодно краткой форме» [1, с.29].

Использование медицинской статьи на русском языке создает возможность не только получения новой, актуальной информации, но и ознакомления с лексико-грамматическими и синтаксическими трудностями, не отраженными в достаточной степени в текстах учебников.

Наиболее эффективными представляется обучение языку на функциональном уровне с учетом конкретной профессии. В учебных условиях это достигается путем моделирования ситуаций профессионального общения, которые могут служить основой формирования нужных навыков профессионального иноязычного общения

[2, с.2]. Обучая иностранным языкам, в русле коммуникативного подхода, одной из актуальных проблем становится обучение основами общения. Как известно, общение можно осуществлять устно или письменно. Соответственно существуют две основные формы речи – устная и письменная. В данной статье мы рассмотрим некоторые вопросы, связанные с обучением устной речи с опорой на письменный текст. Большинство исследователей положительно рассматривают возможность использования текста как основы коммуникативной деятельности, «говорение на основе текста – это предпосылка для качественного осуществления ситуативного (неподготовленного) говорения» [3, с.21]. Процесс обучения признается эффективным при условии, если он будет строиться на основе продуманной, систематически проводимой и целенаправленной работы.

Обучение студентов основам профессионального общения предусмотрено на материале разработанных тем. Разработанные разделы предполагают обязательное использование активных и интерактивных форм обучения, в частности, ролевых игр, имитирующих реальные ситуации межкультурного общения (например, обсуждение систем медицинского образования и обслуживания в Казахстане, в России и за рубежом), а также деловых игр, например, проведение «Круглых столов», студенческих научных конференций по проблемам медицины и страноведения и обсуждение содержания просмотренных видеоматериалов на русском языке.

Различные виды учебной работы в процессе изучения русского языка, включая самостоятельную работу студентов, способствуют овладению культурной мышления, способностью в письменной и устной речи логически правильно оформить его результаты; готовностью к формированию системного подхода к анализу медицинской информации, восприятию инноваций; формируют способность и готовность к самосовершенствованию, самореализации, личностной и предметной рефлексии.

Различные виды учебной деятельности на занятиях по русскому языку формируют способность в условиях развития науки и практики к переоценке накопленного опыта, анализу своих возможностей, умению приобретать новые знания, использовать различные формы обучения, информационно-образовательные технологии.

При изучении лексико-грамматических тем «Моя специальность», «Из истории науки», «Как делаются научные открытия», «Медицина и общество», «НИРС», «Мир сегодня» студенты работают с текстами о профессии врача, о деонтологии, об охране здоровья населения, о профилактике инфекционных заболеваний, о проблемах экологии, о здоровом образе жизни. Наиболее распространёнными речевыми действиями по творческим заданиям во время работы над содержанием текста являются:

- осмысление текста, пересказ содержания - развёрнутое высказывание по расширенной ситуации текста;
- дополнительная информация по содержанию повествовательного или описательного текста;
- сопоставление и соотнесение с содержанием текста явлений реальной деятельности;
- продолжение и завершение того, о чём рассказывается в тексте.

Для того чтобы услышать самостоятельное высказывание студентов необходимо использовать их знания и информационность в том, что нашло частичное отражение в содержании текста. Для закрепления информации, полученной из текста, целесообразно использовать в виде репродуктивного метода психологический тренинг.

Например, группу ребят разделить на три команды, раздать тексты об обязанностях будущих специалистов. Каждая команда придумывает своё название, эмблему и выбирает девиз. Задания психологического тренинга должны состоять не только из вопросов, требующего пересказа текста, но и вопросов, связанных с различной проблемой (эпидемия, экологические проблемы, стихийные бедствия и др.) и как необходимо действовать в таких ситуациях. Таким образом, опираясь на текст, участники команд не только будут отвечать на вопросы, решающие проблему, но и пытаться вывести «формулу поведения» специалистов в данных ситуациях. Соревнующиеся самостоятельно могут сделать выводы: какими профессиональными и личностными качествами должен обладать врач. Следовательно, использование текстов по специальности при проведении тренингов, ролевых и деловых игр повышает познавательную деятельность студентов, активизирует их действия для воспроизведения, связанные монологической речью, стимулирует мышление, обогащает словарный запас и способствует усвоению программного материала.

Таким образом, изучение русского языка в медицинском вузе способствует формированию и развитию профессиональных качеств, компетентности, повышению уровня мотивации обучения и участия в международных программах по обмену в сфере профессиональной деятельности, дальнейшему использованию методов поискового и исследовательского характера для получения информации из различных источников.

Список литературы:

1. Новиков, А. И. Текст и его смысловые доминанты /А.И.Новиклв; под ред. Н. В. Васильевой, Н. М. Нестеровой, Н. П. Пешковой. - М.: Институт языкознания РАН, 2007. -224 с.
2. Крупченко, А. К. Становление профессиональной лингводидактики как теоретико-методологическая проблема в профессиональном образовании: Автореф. ... дис. д-ра пед. наук: 13.00.08 /А.К.Крупченко. — М., 2007. - С. 46.
3. Нуждина, М.А. К вопросу управления процессом порождения речевого произведения на основе текста /М.А.Нуждина // ИЯШ. - 2002. - №2.- С. 21-25.

*Дербисалина А.К. – оқытушы,
Кулмухамбетова Г.К. – оқытушы
Марат Оспанов атындағы Батыс
Қазақстан медицина университеті*

СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗ МАМАНДЫҒЫНА СӘЙКЕС ТЕКСТПЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ КЕЗІНДЕ КӘСІБИ ҚАСИЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Андатпа

Берілген мақалада болашақ қызмет саласында, орыс тілін үйрену кезінде студент – медиктердің кәсіби қасиеттерін қалыптастыру мен жетілдіруі қарастырылған.

Кілт сөздер: мамандығы бойынша мәтіндер, кәсіби қасиеттер, таңырлық қызмет

*Derbisalina A.K.,
Kulmukhambetova G.K.
West Kazakhstan Marat Ospanov
state medical university Teachers*

FORMATION OF PROFESSIONAL QUALITIES OF THE STUDENTS AT WORK THE TEXTS OF THE SPECIALTY

The article deals with the formation and development of professional skills at training to Russian

Key words: texts on specialty, professional quality, cognitive activity

УДК 37.02

*Майданғалиева Ж.А. к.п.н., ст. преп.
Актюбинского университета им. С. Баишева*

СИСТЕМА ЛИТЕРАТУРНОГО РАЗВИТИЯ ШКОЛЬНИКОВ В РОССИЙСКОЙ МЕТОДИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Аннотация

Автором выделены этапы формирования системы литературного развития школьников в методике преподавания литературы 1960-2000-х годов; выявлены структурные составляющие системы литературного развития школьников на каждом из этапов формирования данной системы в методике преподавания литературы 1960-2000-х годов; раскрыта сущность понятий «концептуальная модель» и «вариативная модель» по отношению к методической системе литературного развития школьников. Автор устанавливает закономерность в соотношении степени действенности и степени результативности реализации каждой из вариативных моделей методической системы литературного развития школьников, заложенных в современных российских программах и учебно-методических комплексах по литературе.

Ключевые слова: литературное развитие школьников, концептуальная модель системы литературного развития школьников, вариативная модель системы литературного развития школьников.

Становление системы литературного развития школьников в методике преподавания литературы 1960-1970-х годов происходило в результате выявления во взаимосвязи ее структурных составляющих **по мере их обоснования в контексте научного системного подхода:**

- структурных составляющих процесса литературного развития школьников,
- структурных составляющих условий для успешного протекания процесса литературного развития школьников.

В целесообразности их выделения и определения мы опирались на философское понимание процесса развития как совокупности ряда составляющих данного процесса, одни из которых являются образующими процесса, другие – условиями для его протекания.

К структурным составляющим процесса литературного развития школьников мы относим те структурные составляющие методической системы литературного развития школьников, наличие которых является показателем степени результативности реализации данной системы.

К структурным составляющим условий для успешного протекания процесса литературного развития школьников мы относим те структурные составляющие методической системы литературного развития школьников, наличие которых является показателем степени действенности данной системы.

Осмысление философского понимания процесса развития в контексте исследования легло в основу представления *методической системы литературного развития школьников как совокупности структурных составляющих процесса литературного развития школьников и условий для его успешного протекания.*

Каждая из структурных составляющих методической системы литературного развития школьников рассматривается нами в качестве открытой самостоятельной системы. Доминирование одной или нескольких из них наблюдается лишь в разработанных исследователями вариативных моделях методической системы литературного развития школьников.

При том, что понятие «**модель**» [Прим. 1] употребляется нами в общепринятом значении, мы рассматриваем понятия «**концептуальная модель**» и «**вариативная модель**» по отношению к системе литературного развития школьников в двух аспектах:

1) «концептуальная модель» системы литературного развития школьников отражает исторический опыт решения проблемы литературного развития школьников, тогда как «вариативные модели» системы литературного развития школьников отражают (личностный) «локальный» опыт авторов-исследователей;

2) конструирование «концептуальной модели» системы литературного развития школьников и видоизменение ее конструкции в методике преподавания литературы стало возможным после завершения исследования процессов становления системы литературного развития школьников (1960-1970-е гг.), ее эволюции (1980-1990-е гг.) и совершенствования (2000-е гг.), тогда как конструирование педагогами-методистами «вариативных моделей» системы литературного развития школьников, наоборот, предшествует созданию ими системы работы по реализации данных моделей в практике преподавания литературы.

В результате анализа диссертационных исследований, материалов научных конференций, статей и монографий нами были выявлены следующие структурные составляющие системы литературного развития школьников в методике преподавания литературы 1960-1970-х годов:

- 1) структурные составляющие процесса литературного развития школьников:
 - система развития читательского восприятия школьниками художественного произведения (Т.Г. Браже, В.Г. Маранцман, Н.Д. Молдавская и др.);
 - система развития мышления школьников (Р.В. Глинтерщик, Н.И. Кудряшев, В.Г. Маранцман, Н.Д. Молдавская и др.);
 - система развития воображения школьников (Л.Я. Гришина, М.Г. Качурин, Н.И. Кудряшев, Н.Д. Молдавская и др.);
 - система развития речи школьников (Н.В. Колокольцев, В.Я. Коровина, К.В. Мальцева, Н.Д. Молдавская и др.);
 - система формирования теоретико-литературных понятий у школьников (Г.И. Беленький, М.А. Снежневская др.);
 - система развития литературных способностей школьников (В.И. Лейбсон, Н.Д. Молдавская и др.);

- система развития читательских интересов школьников (Г.М. Воловникова, Л.Т. Пантелеева, Л.И. Скрипачева и др.);
- система развития читательской самостоятельности школьников (Н.Д. Молдавская, Н.Н. Светловская и др.);

2) структурные составляющие условий для успешного протекания процесса литературного развития школьников:

- система связи классных и внеклассных занятий по литературе (И.С. Збарский, Н.Н. Светловская, В.П. Полухина и др.);
- система использования форм классной и внеклассной работы по литературе (Н.А. Бодрова, И.С. Збарский, Н.Н. Светловская и др.);
- система формирования читательских умений школьников (Р.Ф. Брандесов, Л.Я. Гришина, Н.Д. Молдавская, Н.Я. Мещерякова и др.);
- система методов и приемов литературного развития школьников (Н.И. Кудряшев, В.Г. Маранцман, Н.Д. Молдавская, З.Я. Рез и др.);
- преемственность этапов литературного развития школьников (М.Г. Качурин, Н.И. Кудряшев, Н.Д. Молдавская и др.);
- система школьного анализа литературного произведения (Т.Г. Браже, М.Г. Качурин, В.Г. Маранцман, З.Я. Рез, Т.В. Чирковская и др.);
- система реализации межпредметных связей на уроках литературы (Г.И. Беленький, Н.И. Кудряшев, Т.А. Ладыженская, В.Г. Маранцман и др.);
- система творческих заданий и упражнений по литературе (Р.Ф. Брандесов, Н.Д. Молдавская, З.Я. Рез, Н.А. Станчек и др.);
- система критериев литературного развития школьников (И.С. Збарский, В.Г. Маранцман, Н.Д. Молдавская и др.);
- система методов исследования литературного развития школьников (Р.В. Глинтершик, В.Г. Маранцман, Н.Д. Молдавская и др.).

Благодаря усилению системного и вариативного подходов к изучению проблемы литературного развития школьников в методике преподавания литературы 1980-1990-х годов система литературного развития школьников претерпела качественные изменения за счет дальнейшего формирования ее прежних структурных составляющих, количественные же изменения – за счет становления новых

- структурных составляющих процесса литературного развития школьников:
- системы развития читательской активности школьников (О.И. Белова, Е.И. Вершинина, З.Я. Рез и др.);
- системы эмоционального развития школьников (Н.Б. Берхин, И.В. Сосновская и др.);
- системы развития читательской культуры школьников (И.С. Збарский, Е.В. Карсалова, С.П. Лавлинский и др.);
- структурных составляющих условий для успешного протекания процесса литературного развития школьников:
 - системы творческих работ, заданий и упражнений по литературе (Г.И. Беленький, И.С. Збарский, С.А. Леонов, В.Г. Маранцман и др.);
 - системы реализации связи литературы с другими видами искусства (Е.Н. Колокольцев, В.Г. Маранцман, Г.С. Меркин и др.).

Итоги исследования тенденций совершенствования системы литературного развития школьников в методике преподавания литературы 2000-х годов состоят в том, что качественные изменения данной системы вызваны преимущественно созданием вариативных моделей формирования ее структурных составляющих, количественные же изменения – становлением новых

- структурных составляющих процесса литературного развития школьников:

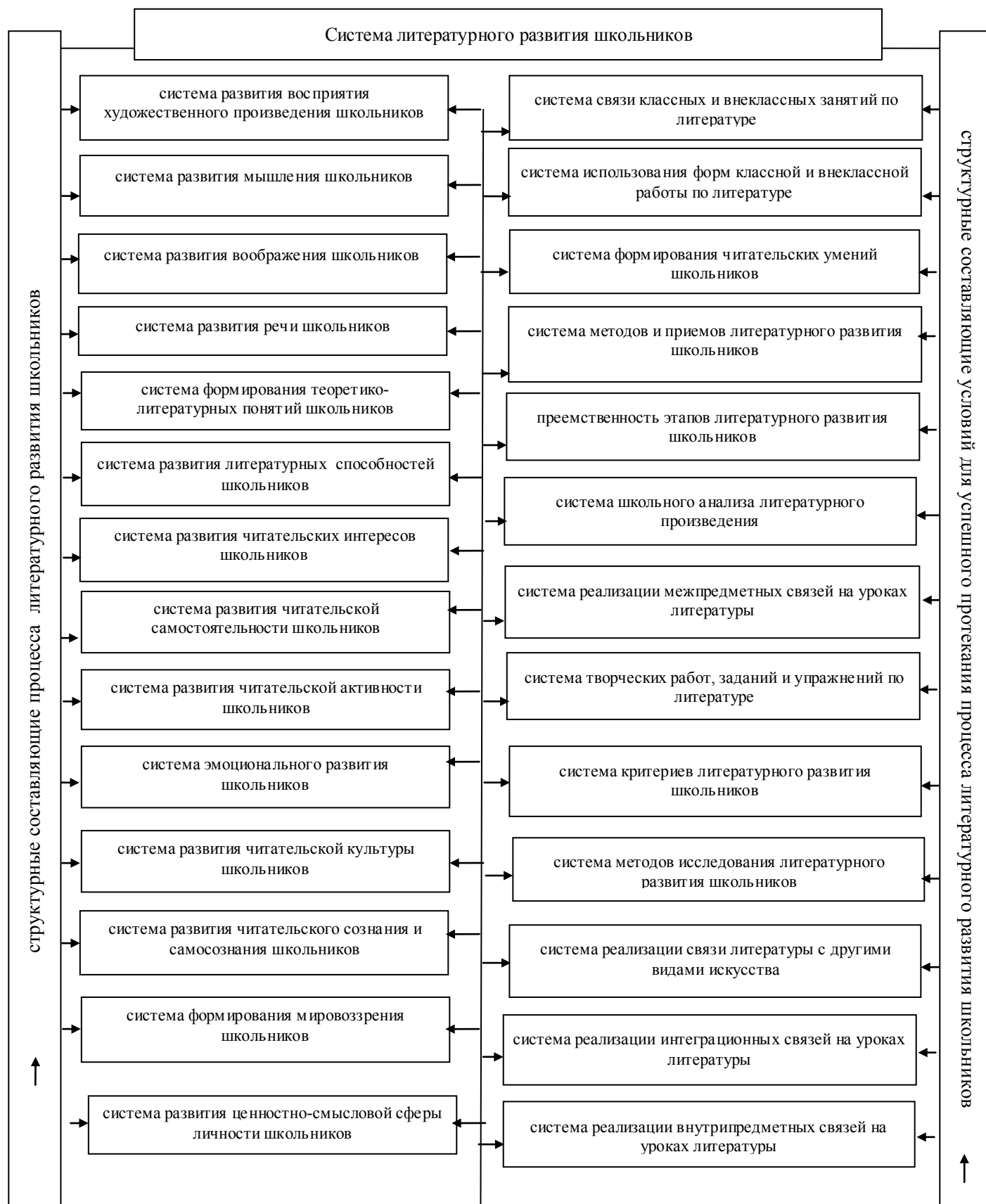
- системы развития читательского сознания и самосознания школьников (И.Ю. Савкина, И.Н. Свечникова, И.В. Сосновская и др.);
- системы формирования мировоззрения школьников (Т.В. Берченко и др.);
- системы развития ценностно-смысловой сферы личности школьников (И.В. Сосновская, Н.П. Терентьева и др.);
- структурных составляющих условий для успешного протекания процесса литературного развития школьников:
- системы реализации интеграционных связей на уроках литературы (Т.Г. Браже, В.А. Доманский, Г.С. Меркин и др.);
- системы реализации внутрипредметных связей на уроках литературы (С.А. Зинин, Н.С. Генералова, Л.Н. Гороховская и др.).

На рис. 1. представлена концептуальная модель системы литературного развития школьников в методике преподавания литературы 2000-х годов, которая характеризуется нами с позиции

- ✓ количества структурных составляющих системы литературного развития школьников;
- ✓ порядка расположения структурных составляющих системы литературного развития школьников (по мере их обоснования в контексте системного подхода);
- ✓ характера отношений между структурными составляющими системы литературного развития школьников (отношение «равноправности»).

Концептуальная модель системы литературного развития школьников в методике преподавания литературы 2000-х годов

Рис. 1.

Представим результаты определения характера соотношения степени *действенности* и степени *результативности реализации* каждой из **вариативных моделей** методической системы литературного развития школьников, заложенных в современных программах и УМК по литературе.

Критерием, являющимся по результатам проведенного исследования важнейшим показателем оценки степени действенности каждой из вариативных моделей методической системы литературного развития школьников, заложенных в современных программах и УМК по литературе, явилось наличие полностью или частично представленных вариативных моделей формирования структурных составляющих условий для успешного протекания процесса литературного развития школьников.

Для анализа были привлечены программы и УМК по литературе (под ред. Г.И. Беленького, В.Я. Коровиной, А.Г. Кутузова, В.Г. Маранцмана), а также представленные в диссертационных исследованиях результаты оценки отдельных вариативных моделей формирования структурных составляющих условий для успешного протекания процесса литературного развития школьников, заложенных в современных программах и УМК по литературе [1-4].

Результаты сравнительного анализа программ и УМК по литературе (под ред. Г.И. Беленького, В.Я. Коровиной, А.Г. Кутузова, В.Г. Маранцмана) позволили определить степень действенности заложенной в каждой из них вариативной модели методической системы литературного развития школьников (см. таблицу 1).

**Программа и УМК по литературе как показатель степени действенности
вариативной модели методической системы литературного развития
школьников**

Таблица 1

Вариативные модели формирования структурных составляющих условий для успешного протекания процесса литературного развития школьников	Программа под ред.			
	Г.И.Беленького	В.Я.Коровиной	А.Г. Кутузова	В.Г.Маранцмана
вариативная модель системы связи классных и внеклассных занятий по литературе	+	+	+	+
вариативная модель системы использования форм классной и внеклассной работы по литературе	-	-	-	-
вариативная модель системы формирования читательских умений школьников	±	±	±	+
вариативная модель системы методов и приемов литературного развития школьников	±	±	±	+
вариативная модель преемственности этапов литературного развития школьников	+	±	±	+
вариативная модель системы школьного анализа литературного произведения	+	±	+	+
вариативная модель системы реализации межпредметных связей на уроках литературы	±	±	±	+
вариативная модель системы творческих работ, заданий и упражнений по литературе	±	±	±	+
вариативная модель системы критериев литературного развития	-	-	-	+

школьников				
вариативная модель системы методов исследования литературного развития школьников	-	-	-	+
вариативная модель системы реализации связи литературы с другими видами искусств	+	-	-	+
вариативная модель системы реализации интеграционных связей на уроках литературы	-	-	-	±
вариативная модель системы реализации внутрипредметных связей на уроках литературы	±	±	±	±
«+»	4	1	2	10
«±»	5	7	6	2
ВСЕГО («+» и «±»)	9	8	8	12
«-»	4	5	5	1

«+» - присутствует, «±» - присутствует частично, «-» - отсутствует

Данные в таблице свидетельствуют о том, что различие в степени действенности каждой из вариативных моделей методической системы литературного развития школьников, заложенных в программах и УМК по литературе, состоит в количестве полностью или частично представленных в них вариативных моделей формирования структурных составляющих условий для успешного протекания процесса литературного развития школьников.

В результате стало возможным по обозначенному критерию проранжировать программы и УМК по литературе.

Для определения степени результативности реализации каждой из вариативных моделей методической системы литературного развития школьников, заложенных в современных программах и УМК по литературе, необходимо было:

- 1) выявить качество чтения школьников и уровень развития способности к созданию интерпретации;
- 2) проранжировать результаты выявления качества чтения школьников и уровней развития способности к созданию интерпретации (обучающихся по данным программам и УМК по литературе).

Для экспериментальной проверки были привлечены муниципальные общеобразовательные учреждения г. Орска, г. Новотроицка, где обучение учащихся литературе с 5 по 11 класс на протяжении длительного времени проводится по одной «линейке» (по программам и УМК по литературе под ред. Г.И. Беленького, В.Я. Коровиной, А.Г. Кутузова, В.Г. Маранцмана).

Как впоследствии выяснилось, программа и УМК по литературе занимают то же положение при ранжировании, что и качество чтения школьников и уровень развития способности к созданию интерпретации школьников (обучающихся по этой же программе).

Данный вывод явился основанием для обнаружения закономерности в соотношении степени действенности и степени результативности реализации каждой из вариативных моделей методической системы литературного развития школьников, заложенных в современных программах и УМК по литературе. Закономерность состоит в том, что качество чтения школьников и уровень развития способности к созданию интерпретации зависят от степени действенности заложенной в программе и УМК по литературе вариативной модели системы литературного развития школьников.

ПРИМЕЧАНИЯ

[1] В широком смысле модель – любой образ, аналог (мысленный или условный: изображение, описание, схема, чертеж, график, план, карта и т. п.) какого-либо объекта, процесса или явления («оригинала» данной модели), используемый в качестве его «заместителя», «представителя» // Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: «Большая Российская энциклопедия»; СПб.: «Норинт», 2000. – С. 744.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Программа литературного образования (5-9 классы) / Под ред. В.Г. Маранцмана. – М.: Просвещение, 2005. – 222с.
2. Программы общеобразовательных учреждений: Литература. 5-11 кл. / авт.-сост.: Г.И.Беленький, Э.А. Красновский, Ю.И.Лысый и др.; под ред.Г.И. Беленького, Ю.И. Лысого]. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Мнемозина, 2006. – 141с.
3. Программы общеобразовательных учреждений: Литература. 5-11 классы (Базовый уровень). 10-11 классы (Профильный уровень) / Под ред. В.Я. Коровиной. – 11-е изд. – М.: Просвещение, 2009. – 255с.
4. Программы общеобразовательных учреждений: Программа литературного образования: 10-11 классы / Под ред. В.Г. Маранцмана. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 2006. – 176с.

*Майданғалиева Ж.А.п.ғ.к.,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

РЕСЕЙ ӘДІСТЕМЕЛІК ҒЫЛЫМЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӘДЕБИ ДАМУ ЖҮЙЕСІ

Түйіндеме

Автор бұл мақаласында 1960-2000 жылдары әдебиетті оқыту әдістемесінде оқушылардың әдеби даму жүйесінің қалыптасу кезеңдерін, 1960-2000 жылдары әдебиетті оқыту әдістемесінде осы жүйе бойынша әр кезең құрылымын белгілеген, сонымен қатар әдебиетті оқыту әдістемесінде оқушылардың әдеби даму жүйесіне қатысты «концептуальды модель» және «вариативті модель» ұғымдарының мәнін ашып қарастырған. Автор әдебиет бойынша оқу-әдістемелік кешендердегі және қазіргі ресейлік бағдарламалардағы қалыптасқан әр вариативті модельдің жүзеге асырылуының нәтижелілік деңгейлерін және іске асырылу деңгейімен қарым-қатынасындағы заңдылықтарды нақтылап көрсеткен.

Тірек сөздер: оқушылардың әдеби дамуы, оқушылардың әдеби даму жүйесінің концептуальды моделі, оқушылардың әдеби даму жүйесінің вариативті моделі.

*Maydangalieva Zhumagul Aldiyrovna,
candidate of pedagogical sciences, senior lecturer
Aktobe0 university named after S.Baishev*

THE SYSTEM OF THE LITERARY DEVELOPMENT OF PUPILS IN METHODOICAL SCIENCE OF THE RUSSIAN

Annotation

The author distinguishes stages of formation of the literary development of pupils in the methodology of teaching literature 1960-2000-ies; The structural components of the literary development of pupils at each stage of the formation of this system in the methodology of teaching literature 1960-2000-ies; The essence of the concepts of conceptual model» and «alternative models» in relation to the methodical system of literary development of pupils. The author sets the pattern in the ratio of the degree of efficiency and effectiveness of the degree of implementation of each of the alternative models of methodical system of literary development of pupils inherent in modern Russian programs and educational complexes in literature.

Key words: the literary development of pupils, conceptual model of the system of literary development of pupils, alternative models of the system of literary development of pupils

УДК 81'373.612.2

*Токжанова А.М. к.п.н. доцент
Актюбинский университет им.С.Баишева*

РАБОТА С ТЕКСТОМ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ СВЯЗНОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

В этой статье рассматривается анализ художественного произведения с целью развития речи учащихся на уроках русского языка в школах с казахским языком обучения. Представлены фрагменты сочинений учащихся и анализ идейно-образной структуры текста «Город» Ю.Олеши.

Ключевые слова: художественный текст, развитие речи, метафора.

Текст как структурно-семантическое единство характеризуют связность и цельность. Связность текста может проявляться на уровне образных средств. Как отмечает Н.Д.Аругюнова, «цельность художественного текста нередко формируется его образным единством, создаваемым развитием одного образа, символически осмысленного и окрашивающего собой всё существование» [1,с.29].

Метафора в языке и речи предстает как многоаспектное явление. В языке она служит одним из способов формирования вторичных наименований, в речи метафора предстает как средство художественной выразительности и образности.

Возможности изучения метафоры в методическом аспекте широки: в школе метафору можно изучать как способ формирования переносного значения слов;

метафору также можно рассматривать как объект анализа в художественном тексте, т.к. именно в тексте художественного произведения проявляются окказиональные значения слов, не заданные языковой системой, а мотивированные контекстуальным окружением и авторским видением мира. Работа над словесно-художественным образом способствует развитию речи учащихся-билингвов. «Словесно-художественный образ, по образному замечанию М.В.Черкезовой, – это тот узел, в котором объединяются разные подходы лингвистов и литературоведов к изучению литературного произведения» [2,с.238].

Метафору на основе текста целесообразно изучать в 10-11 классах школ с казахским языком обучения, когда учащиеся ознакомились с темой «прямое и переносное значение слов», и изучена метафора, как троп и средство создания образности в курсе русской литературы.

Для изучения метафоры необходимо производить филологический анализ, который «помогает постичь взаимосвязь идеи и слова через посредство словесно-художественного образа, учит пониманию того, как в строе речи, эпитетах, сравнениях, метафорах, в особенностях синтаксиса, объединённых в единую словесно-художественную систему, выявляется мировоззрение писателя, его идеи, мысли» [2,с.238].

Мы предлагаем для анализа отрывок из романа-сказки Ю.Олеши «Три толстяка» (лексическая тема «Город»). Творчество этого писателя любимо детьми, а его произведения изобилуют метафорами. Анализ этого текста можно предварить небольшим рассказом о творчестве Ю.Олеши.

В рассматриваемом тексте на первый план выступает метафорический образ города. Образ яркий, осязаемый зрительно и осязательно, несущий огромный эстетический потенциал. Ю.Олеша не олицетворяет город, но многие элементы города предстают в виде одушевлённых существ (например, мосты представлены в виде железных кошек, цепь фонарей лежит, вода идёт подобно человеку). Пейзаж города очень динамичен, это объясняется использованием писателем глагольных метафор. Глаголы, участвующие в образовании метафор в данном тексте, входят в лексико-семантическую группу глаголов движения.

Работа над таким текстом была организована в средних школах (далее СШ) № 4, 81 г.Алматы и в СШ № 33 г. Ақтөбе. Сначала производился лингвистический анализ, который предварил чтение текста, затем были проанализированы образные языковые средства и образная система. После анализа образной системы был оценён эстетический потенциал художественного текста.

Наиболее интересными видами работ по данному тексту являются, на наш взгляд, анализ образных языковых средств и оценка эстетического потенциала художественного текста.

Мы предлагаем ряд вопросов, помогающих проанализировать образную систему текста.

Как вы понимаете предложение и его смысл: «Цепь фонарей бежала над ним (доктором) высоко в небе»?

Как вы думаете, почему именно глагол бежала употреблён писателем для характеристики фонарей?

Как вы думаете, почему автор сравнивает фонари с шарами, наполненными ослепительным кипящим молоком?

Почему Ю.Олеша употребил глаголы «сыпаться» и «петь», характеризуя мошкору, вместо привычных «кружиться» и «жужжать»?

В какое время суток описывается вода в каналах города?

В каком значении употреблён глагол «идти» в предложении «медленно и густо шла вода»?

«Город тонул, уплывал» – как вы понимаете смысл метафоры?

Какой зрительный образ возникает в вашем сознании, когда вы слышите метафору «город растворялся нежными золотистыми пятнами»?

Мосты писатель сравнивает с железными кошками, а вы с чем можете сравнить мост?

Ученики могут дать оценку тексту, с этой целью предлагаются следующие вопросы, ответы на которые нужно записать в тетради:

- Что нового вы узнали из текста?

- Какая информация, почерпнутая из текста, наиболее заинтересовала вас?

Почему?

- Что нового вам хотелось бы ещё узнать?

После проведения урока по лексической теме «Город» учащимся было дано задание написать мини-сочинение «Мой любимый город». Текст о городе Ю.Олеши послужил базой для создания собственных индивидуально-авторских метафор. Приведём примеры некоторых сочинений учащихся с целью анализа образных изобразительных средств в тексте:

Так, ученик СШ № 81 пишет: *«В своём любимом городе больше всего я люблю время, когда солнце прячется за гору, небо покрывается серебряными камнями, а луна сияет, впитывая в себя весь блеск серебра. Деревья тихо перешептываются между собой.*

Безумные огоньки бегают по всему городу, на минуту освещая памятники великим людям и событиям. Я люблю также маленькие улочки, окружённые бесцветной зеленью, и великаны-памятники, которые упираются головами в небо, охраняют покой города.

С запада идёт большая туча, извергая гром и молнию. Дует ветерок, поднимая в воздухе листья. Огоньки тускнеют. Сквозь воздух падают капли дождя, очищая город. Снова на небе сияет луна. Спи, мой город».

Ученик создал развёрнутое описание ночного пейзажа очень динамичного, что достигается использованием в тексте большого количества глаголов, причастных и деепричастных оборотов. Весь текст сочинения изобилует образными тропами: глагольными и субстантивными метафорами и олицетворениями, эпитетами и метонимией.

Образная система текста включает в себя два концепта: природу и город.

Природа в тексте сочинения «олицетворена»: *солнце, туча, деревья* выполняют действия, свойственные людям (идут, говорят).

Луна – наиболее яркий зрительный образ: она сияет, впитывая серебро звёзд, она – символ ночной красоты.

К *дождю* у автора нет негативного отношения, наоборот, дождь выступает как очиститель загрязнённого городского воздуха.

Город в сочинении предстаёт как синтез вечно движущегося и неподвижного. *Безумные огоньки*, которые служат динамизации городского пейзажа, – с одной стороны, а также образ *памятников-великанов*, которые уподобляются древнегреческим силачам, державшим небесный свод на своих плечах, – с другой стороны.

Надо отметить, что ученика отличает позитивное восприятие окружающей действительности, открывая для себя в обыденных явлениях (в дожде, ночи) новую красоту, он изменяет отношение к ним, каждый раз по-новому смотрит на природу, удивляясь и восхищаясь ей.

Природа для этого ученика – источник вдохновения, радости, восхищения и любви.

Проведём анализ поэтических средств и образных выражений.

Ученик описывает город в ночное время. Город олицетворён: он или спит или бодрствует: *«спи, мой город»*.

Ученику удалось создать целостную картину ночного города. Вначале ученик описывает природу и пространство вокруг города, используя на редкость поэтические метафоры и эпитеты. Одно из красивейших явлений природы – закат ученик описывает, прибегая к помощи глагольной метафоры – олицетворения *«солнце прячется за город»*. Звёзды автор сравнивает с *«серебряными камнями»*, блеск которых впитывает луна. Шелест листвы на деревьях у создателя текста ассоциируется с тихим шепотом, причём деревья *«общаются»* между собой.

Мы произвели анализ одного абзаца, который по насыщенности образными средствами не уступит целому произведению: Глагольные метафоры в абзаце: *«солнце прячется за гору»*, *«луна сияет, впитывая в себя весь блеск серебра»*, *«деревья тихо перешептываются между собой»*; эпитеты: *«серебряные камни»* (цветовой эпитет-сравнение); метонимия: *«серебро»* (т.е. серебряные камни или звёзды); метафора-перифраз: *«блеск серебра»*.

Затем ученик приступает непосредственно к описанию самого города: огни города представлены как *«безумные огоньки»*, которые *«бегают»*. Памятники автор описывает в виде великанов, упирающихся головами в небо и охраняющих покой города – в этой метафоре налицо влияние древнегреческих мифов.

Интересным, на наш взгляд, показался колоративный эпитет-оксюморон *«бесцветная зелень»*, окказиональный характер которого может объяснить сам автор: зелень бесцветная оттого, что выгорела или же цвет листвы не различим ночью, потому она и бесцветна.

Глагольные метафоры во втором абзаце: *«безумные огоньки бегают по всему городу»*, *«великаны – памятники ...упираются головами в небо и охраняют покой города»*; колоративный эпитет-оксюморон: *«бесцветная зелень»*.

После описания города ученик возвращается к изображению природы при помощи глагольных метафор: *«туча идёт»*, *«дует ветерок, поднимая в воздухе листья»*, *«падают капли дождя, очищая город»*.

В вышерассмотренном сочинении описывается скорее всего Алматы, однако это описание любого города, находящегося у подножия гор.

В сочинении ученика СШ № 81 описываются достопримечательности города Алматы. Сочинение написано по аналогии с рекламными и туристическими проспектами города, однако помимо информации, непосредственно касающихся районов города, в этом сочинении есть образные зарисовки: *«Мой любимый город – Алматы. Это город, в котором я родился. Он окружён высокими, голубыми горами – Алатау. Длинные и широкие улицы рассекают весь город. Даже на окраине города можно увидеть, как задевает небо высокая телевышка – Коктубе»*.

Нам показалось занимательным употребление глагола *«рассекают»* в сочетании с существительным *«улицы»*. Такая окказиональная метафора *«улицы рассекают город»* свидетельствует о своеобразном подходе к речетворчеству и выявляет особенности образного мышления ученика.

Глагольная метафора *«задевает небо высокая телевышка»* в своей семантике содержит оценочное значение, как если бы: *«вышка настолько высокая, что задевает небо»*.

Ученица СШ № 4 пишет: *«Я родилась в Иссыке, а живу в посёлке неподалёку от Иссыка. Природа в этом посёлке очень простая: золотистая розь, зелёные виноградники и кукурузные поля. Всё это кажется простым, но на самом деле всё это прекрасно! Как шелестит розь, как собрались в цепь виноградники, как головку повесила кукуруза»*.

Ученица непосредственно восхищается простой красотой родного края, образ которого предстаёт перед нами во всех ярких красках. Образность повествования достигается за счёт использования эпитета *«золотистая»* рожь, глагольных метафор: *«собрались в цепь виноградники»* и *«головку повесила кукуруза»*. Виноградная лоза образует длинную цепь, о чём образно поведала нам автор, а кукуруза персонифицируется, поэтому она повесила не початки, а головку.

Ученица СШ № 33 описывает турецкий город Анталию, который она посетила, вначале говорит о стране: *«Турция – это одна из стран, где светит необычайно яркое, ласковое солнце. На протяжении всей истории цивилизации люди выражали свою любовь к солнцу различными символами. Бытует мнение, что это страна матери солнца. Здесь встретишь золотые пляжи, нежные ветры, приветливых дельфинов, дружелюбных чаек»*.

В тексте сочинения встречаются метафоры: *«страна матери солнца»* (т.е. страна, где рождается солнце); эпитеты: *«золотые пляжи»*, *«нежные ветры»*. Эти образные средства призваны для того, чтобы показать экзотику, а вместе с ней и теплоту страны. Ключевые слова текста: *солнце, золотые пляжи, нежные, приветливые, дружелюбные, яркое, ласковое солнце* создают положительный эмоциональный фон и создают в нашем сознании образ яркой, тёплой и приветливой страны.

Такие сочинения, в которых образно и красочно описываются города, служат подтверждением того, что необходима работа над образными средствами (метафорами при изучении русского языка).

В сочинениях учащихся отражено их образное представление о мире. Они не только описывают события, констатируют факты, а пытаются взглянуть на общеизвестные вещи и явления с новой стороны. И при новом взгляде на эти явления учащиеся выражают свою оценку описываемого, приносят новые образы и тропы в сокровищницу поэтики языка.

Конечно же, не все сочинения учащихся так насыщены образами и метафорами, однако надо отметить, что почти все ученики склонны олицетворять город. Он предстаёт в их изображении в виде человека, который *«цветёт»*, может быть юным, старым, может переносить трудности и тяготы, может быть великим и могущественным, ласковым. И главная характерная черта, описываемая в большинстве работ учеников, – это то, что город живёт.

Помимо анализа образной структуры текстов, в сочинении мы выделили ещё один результат работы над образным текстом. Текст *«Город»* наполнен информацией лингвострановедческого характера. На наш взгляд, именно эта информация побудила многих девушек – учениц, мечтающих о столицах моды и красоты – Париже и Венеции, обратиться за дополнительными знаниями об этих городах в тексты других произведений (стихотворения, энциклопедии) с целью создания наиболее полного, яркого и образного городского пейзажа.

Так, ученица СШ 81 в качестве эпиграфа к своему стихотворению приводит отрывок из стихотворения А.Ахматовой *«Венеция»*:

*Золотая голубятня у воды
Ласковой и млеюще зелёной.
Заметаёт ветерок солёный
Чёрных лодок узкие следы.*

Ученица приводит много сведений о расположении города, о его составляющих, о городских каналах, подчёркивает уникальность города-музея под открытым небом.

Ученица СШ № 33, описывая свой любимый город Париж, сравнивает его с *«ароматом духов»*, детально рассматривает достопримечательности города,

восхищается его красотой. Она пишет: «Я считаю, что это самый красивый город в мире. Там все великолепие мира. Этот город можно сравнить с ароматом духов. Он полон радости жизни, неожиданностей». Концепт «город» включает в себя «красоту», «великолепия», «аромат духов», «радость жизни», «неожиданности». Город у этой ученицы – живой организм с *сердцем*.

Обе ученицы пишут, что мечтают посетить города своей мечты.

Для нас особо отрадным является тот факт, что текст «Город» Ю.Олеши подтолкнул не только к поиску новых сведений о городах, но и к созданию индивидуально-авторских образных средств.

Образная структура текстов сочинений многих учащихся настолько богата и обширна, что помимо создания глагольной метафоры, которая изучалась на уроке, учащимися была предпринята попытка речетворчества индивидуальной метафоры-перифраза, олицетворения, цветowych эпитетов и даже оксюморонов.

Возможности текста как средства формирования лингвистической компетенции учащихся велики: изучение метафор на основе художественных текстов позволяет развивать речь, навыки анализа как логической операции, образное мышление учащихся, вывести их на речетворческий уровень, помогает глубже постичь смысл слов, их дополнительные оттенки, которые реализуются в контексте, углубить знание неродного языка.

Написание сочинений как вид работы по развитию связной речи ставит учеников в роль писателей и позволяет раскрывать всё образное богатство их мышления. Работа над созданием метафор позволяет уйти от стереотипности мышления, от употребления в речи учащихся клишированных словосочетаний, даёт возможность ярко и оригинально выразить ученикам своё «я», что, конечно, формирует неповторимую личность каждого учащегося.

Список литературы:

1. Аругюнова, Н.Д. К проблеме связности прозаического текста /Н.Д. Аругюнова //Памяти академика В.В. Виноградова: сб. статей. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971.-231 с.
2. Черкезова, М. В. Единство лингвистического и литературоведческого подхода к анализу художественного произведения /М.В.Черкезова // Русский язык и литература в общении народов мира: проблемы функционирования и преподавания. - М.: Русский язык, 1990.- С. 236 – 242.

*А.М.Токжанова п.ғ.к., доцент
С.Бәйішев ат.Ақтөбе университеті*

ОҚУШЫЛАРДЫҢ БАЙЛАНЫСТЫ ТІЛІН ДАМУДАҒЫ МӘТІНДІК ЖҰМЫСТЫҢ РӨЛІ

Бұл мақалада қазақ тілі мектептерінде оқытылатын орыс тілі сабақтарында оқушылардың тілін дамыту мақсатында көркем мәтінді талдау қарастырылады. Сонымен бірге оқушылардың шығармаларымен Ю.Олеша «Қала» мәтіннің идеялық образдық құрылымының талдауы ұсынылады.

Кілт сөздері: көркем мәтін, тілді дамыту, метафора.

***A.M. Tokzhanova candidate of pedagogical sciences, docent
Aktobe University n.a. S.Baishev***

**AN ANALYSIS OF THE TEXT AS AN AIM OF A DEVELOPMENT OF A
STUDENT'S SPEECH**

In this article the problem of analysis of the text as an aim of a development of a student's speech at the Russian language lesson in Kazakh school is reckoned. Fragments of student's essays are represented and the analysis of an idea-imaginative structures of text «The city» by Yu. Olesha.

Key words: text, development of a speech, metaphor.

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 332.1

Айбасова А.М. - аға оқытушы, магистр

С. Бәйішев атындағы АУ

Болысбаева У.Н. - «Экономика» мамандығының
магистранты С. Бәйішев атындағы АУ

**АЙМАҚТАРДЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ ТЕХНОПАРКТЕР МЕН
КЛАСТЕРЛЕРДІҢ РӨЛІ**

Түйіндеме

Технопарктер мемлекеттегі инновациялық жүйені қалыптастырушы болып табылады. Технопарктер еліміздегі Ұлттық инновациялық жүйенің ең маңызды элементі болып отыр. Технопарктердің дамуы бәсекеге қабілетті экономиканың өңдеуші секторын қалыптастырады және ғылым мен өндіріс арасындағы байланысты нығайтады, жаңа деңгейге көтереді.

Кілт сөздер: Инновация. Индустриалдық-инновациялық даму. Технопарк. Кластер. Бәсекеге қабілеттілік.

Еліміздің тұрақты дамуы стратегиялар мен бағдарламалардың дұрыс және тиімді пайдалануына байланысты. Экономиканы әлемдік деңгейге көтеруде, еліміздің өндірістік потенциалын, бәсекеге қабілеттілігін арттыруда көптеген іс-шаралар атқарылып жатыр.

Елбасы Н. Ә. Назарбаев өзінің халыққа жолдауында: «Қазақстанда халықаралық ұйымдардың қатысуымен, осы заманғы ғылыми орталықтар мен технологиялық парктер құру мен дамыту, жаңа технологияларды игеру үдерісіне қолдау көрсету мен кадрлардың білігін бағдарлаудың икемді жүйесін қалыптастыруымыз керек» - деді [1].

Қазақстан Республикасының әлемдегі дамыған елдердің қатарына кіру тұрғысында. Экономиканы дағдарыстан жандану кезегінде ел алдында көптеген тапсырмалар тұр. Еліміздің экономикалық тиімділігін арттыруда индустриалды-инновациялық стратегияның маңызы зор.

Қазірде Қазақстан экономиканы диверсификациялауға бағытталған индустриалды – инновациялық стратегияны іске асыруда. Қазақстан экономикасы бәкеге қабілетті экономика үлгісін таңдай отырып, бәсекелестікті дамытуға экономикалық қарымы мол басым салаларды таңдап алды. Осы тұрғыда Қазақстанда технопарктер мен кластерлердің дамуына жол ашты.

Индустриалды – инновациялық даму елдің ғылыми және жоғарғы технологиялар арқасында дамыды алға қояды. Еліміздің ғылыми потенциалының дамуы экономикада біршама орынға ие.

Технопарктерді құру Қазақстан Республикасының 2003-2015 жылдарға арналған индустриалдық инновациялық даму стратегиясын жүзеге асырудың аса маңызды құралы болып табылады [2].

Әрине, технопарк секілді өндіріс пен ғылымның өзара әрекет ету нысаны, бүгінгі таңда дүниежүзілік шаруашылықтың маңызды элементі бола тұра, Қазақстанның экономикалық және ғылыми потенциалының өсуі мен тұрақтандыруда анықтаушы рөл атқарауы мүмкін.

Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, технопарктер қызметінің тиімділігі жөніндегі сұрақта әлі де болса, біртекті жауап жоқ. Бұған себеп, технопарктер формаларының алуан түрлілігі: бизнес парктер, ғылыми парктер, инкубаторлар және т.б. Алайда, елдің технологиялық даму жолына индустриализациялау мен қайта бағдарланудағы технопарктердің рөлі соңғы 20 жылда айтарлықтай жоғарлады.

Әр түрлі көздерде технопарктерді әр түрлі түсіндіреді, алайда ең көп таралғаны – көбіне Ұлыбританияның ғылыми парктер Ассоциациясы берген берген анықтама болып табылады.

Технопарк – бұл жер мен мүлікке ие ұйым және ол өз кезегінде:

- Ғылым және білім орталықтарымен ресми қарым-қатынаста болады;
- Негізгі мақсаты ретінде білім беруге көмек көрсетуді және ғылыми сыйымды әрі жоғары технологиялық компаниялар мен фирмаларды дамытуды қарастырады;
- Басқару функциясын атқарады және технопарк аумағында орналасқан ұйымдарға технологиялар мен бизнес білімдерінің трансфертті процесіне қатысады [3].

Қазақстандағы ұлттық инновациялық жүйенің индустриалды дамыған елдердегі жүйеден басты айырмашылығы, инновациялық белсенділіктің басым бөлігі, соның ішінде ғылыми зерттеулердің, мемлекеттік ғылыми – зерттеу институттары мен басқа да ғылыми орталықтармен жүзеге асырылуы болып табылады.

Қолданбалы зерттеулер мен ғылымға жеке инвестиция салудың дамымағандығы, Қазақстанның инновациялық жүйесінің үлкен кемшілігі болып табылады, өйткені олар технопарктерді дамытудың ең негізгі факторларының бірі.

Бұған, сәйкес әдістемеміз құрылған технопарктердің республиканың инновациялық дамуына әкелмейтін айқын көреміз. Бұл бүгінгі таңда, қызмет етіп жатқан технопарктердің мәліметтерімен де расталады.

2004 жылы «Технопарк Алгоритм» ЖШС-і (Орал қаласы), «Технопарк UniScien Tech» ЖШС-і (Қарағанды қаласы), ал 2005 жылы «Алматы өңірлік технопаркі» ЖШС-і, 2006 жылы «Ақтөбе «Аймақтық индустриалдық технопаркі»» құрылды. Осындай технопарктерді Петропавл, Шымкент, Өскемен, Астана қалаларында құрастырылды [4].

Қазіргі таңда, олардың көбісі, кәсіпорындарды белсенді қолдауға міндетті, бизнес-инкубаторлардан гөрі, индустриалды парк ретінде жіктеле алады. Өйткені, олардың басты міндеті - өз кәсібін ашып жатқандарға көмек көрсету, әсіресе, бастапқы кезеңде. Бизнес-инкубаторларда, кәсіпкерлерге үлкен пайданы – кәсіпкерлік міндеттердегі толық шоғырлану (концентрация) мен басқару аппаратына шығындарды төмендету, әкеледі. Технопарктердің қызметіне келсек, қазіргі түрдегі технопарктер, негізінен, жаңа технологияларға негізделген, кәсіпорындардың өсуін қолдау орындары емес, компаниялар ғимараттарды жалдап, коммуналдық қызметтерді төлейтін концентрацияланған стандартты инфрақұрылымдық қолдау орындары болып отыр.

Инкубатор клиенттерінің негізгі үлесін, өндіріспен айналысатын (азық-түліктер, киім тігу, жиһаз өндіру, қолөнер және өнер бұйымдарын жасау) және қызмет көрсету саласында жұмыс істейтін (білім беру және консалтинг саласы, құрылыс жұмыстары мен жөндеу) компаниялар құрайды. Барлығы бизнес – инкубаторлар клиенттерінің 2%-ға жуығы технологиялық бизнеспен айналысады. 2012 жылы отандық және шетелдік технологиялық жасақтарды сатып алуға кеткен

шығын 728.8 млн. тг құрады және ол құрылғыға кеткен шығынның 16 пайзын, негізгі капиталға тартылған жалпы көлемнің 0.4 % құрайды [4].

ҚР-ғы инновациялық қызмет саласындағы қатынастар 2002 жылы 3 шілде қабылдаған «Инновациялық қызмет» туралы заңмен реттеледі. Бұл заңда мемлекеттік инновациялық саясаттың мақсатын, негізгі міндеттерін, принциптерін, инновациялық қызметті мемлекеттік қолдаудың нысандарын анықтайды.

Отандық экономиканың жанаруы жағдайында алдыңғы қатарлы ұйымдасқан және технологиялық инновацияларды енгізуге үлкен мән беріледі. Осы тұрғыда экономикалық өсудің сапасы ерекше орынға ие. Өйткені, оның салалық, аумақтық, ұдайы өндірістік, инновациялық және уақыттық өлшем ескеріледі. Инновациялық өлшемді қарастырғанда инновациялық экономиканың бәсекеге қабілетті негіздерін қарастыру туралы мәселе туындайды. Тұрақты экономикалық бәсекенің негізгі көзі бәсекеге қабілеттілік.

Қазақстан жағдайында ұлттық экономиканың тұрақты бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету алдыңғы қатарлы технологиялар, экологиялық таза, қауіпсіз өндірістерді, өнім сапасын басқару жүйелерін, ресурстарды сақтау жүйелерін енгізу негізінде жүзеге аса алады. Ұлттық экономиканың негізгі қозғалашы күші шикізат факторы болғандықтан, аталған факторлар тау-кен өнеркәсіп өндірісін дамытуда ерекше мәнге ие. Сол себепті бәсекеге қабілетті экономиканың басымды салаларын және ұзақ мерзімді экономикалық саясатты қалыптастырудың шешуші факторы болып Қазақстандық кластерлер жүйесін құру мәселесі айқындалады. Кластерлер ретінде бір саланың бәсекеге қабілетті бір-бірімен байланысты кәсіпорындары тобының бір аймақта шоғырлануын айтады. Оларға опрналасу жақындығы өндірістің мамандандырылу, көшбасшы позициялары тән болады. Басқа сөзбен айтқанда кластер бұл субъекттердің бәсекелестік жағдайында өз-өзімен ұйымдасуы. Ал осы жағдай жоғары технологияларды енгізу және нарық заңдарымен принциптерін сақтағанды көздейді.

Инновациялық процесстердің дамуын мемлекеттік реттеу ең алдымен кәсіпкерлік пен бизнес сферасында инновациялық даиудың алғы шарттарымен факторларын қалыптастыруға бағытталуы қажет. Экономикалық өсуді қамтамасыз ету жеке меншік секторда ынталандыру мен экономиканың нақты секторына инвестициялар тарту арқылы жүреді.

Мемлекеттік ғылыми-техникалық салада жүргізіп отырған саясаттарының негізгісі болып, индустриалды-инновациялық даму стратегиясы болып отыр. Бұл стратегия аясында салааралық, салалық және аймақтық деңгейде инновациялық қызметті жүзеге асыратын субъектілер арасында инновациялық инфрастрктура қалыптастыру керек. Қазіргі таңда ұлттық инновациялық саясатты іске асыру, арнайы территориалдық құрылымдарсыз жүзеге асырылуы айқындалды, осыған орай арнайы технопарктер, бизнес-инкубаторлар, аймақтық инновациялық қорлар, венчурлық фирмалар құрылуда.

Технопарктер мемлекеттегі инновациялық жүйені қалыптастырушы болып табылады. Олардың алдындағы негізгі тапсырмасы - инновациялық проекттерді, бизнес қызметін, техникалық зерттеулерді іске асыру, ғылыми жағалықтарды коммерциялизациялау.

Қазіргі таңда мемлекетте технопарктердің екі деңгейі қызмет етеді - мемлекеттік және аймақтық. Мемлекеттік технопарктердің негізгі ерекшелігі, олар салалық негізделуі және салықтық жеңілдіктермен арнайы экономикалық зонада қызмет етуі.

Қазірде мемлекетімізде 40-тан астам бизнес инкубаторлар қызмет етеді. Болжам бойынша, технопартер төңірегінде бизнес – инкубаторлардың құрылуы келешекте барлық инновациялық дамуды қамтиды, бұл жылына 300-ден астам жобаларды

жүзеге асыруға алып келеді. Технопарктердің негізгі мақсаты елдің инновациялық потенциалын ашу, дамыту және нарықтың инновациялық тауарлармен қамтамасыз ету болып табылады. Технопарктердің дамуы бәсекеге қабілетті экономиканың өңдеуші секторын қалыптастырады және ғылым мен өндіріс арасындағы байланысты нығайтады, жаңа деңгейге көтереді.

Қазақстанның шикізат өндіруші бағыттан сервистік – технологиялық деңгейге өтуде шетелдік тәжірибені қолдану актуалды. Бұл елде жоғарғы технологиялық және ғылымисыймды өндірісті қалыптастырудың жолы. Бұл бағыт Қазақстанның әлемдік нарыққа кіруге басты міндеті болып табылады. Қазақстандағы технопарктердің қызметі еуропалық үлгіде жұмыс істейді, оның негізгі ерекшеліктері:

- Бір территорияда, ғимаратта бірнеше кіші кәсіпорындардың болуы (бұл кіші және орташа инновациялық жобаларды сол кәсіпорындар арқылы іске асыруға қолайлы);
- Қызмет көрсетуде күрделі және жеңіл сервистің болуы.

2009 жылдан бастап технопарк жедел даму программасы, Маркетингтік зерттеу орталығы, техникалық және технологиялық аудит орталығы, бизнес – план және техника-экономикалық негіздемелер, жұмыс проектілермен жұмыс жасау тобы, құрылыс материалдарын зерттеуге арналған лаборатория, оқу-методикалық және ақпараттық орталық құрылды.

2010 жылы ақпараттық технологиялар орталығы, НИР және ОКР орталықтары құрылды.

Технопарк мамандарымен Ақтөбе облысындағы индустриалды-инновациялық стратегияны асыруға қажет мамандар дайындау жоспары құрылды, Ақтөбе облысының тау-кен кешенінің маркетингтік және аналитикалық зерттеу жүргізілді, туристік инфраструктурасын құру және «Туризм» атты кластер құрды.

13 техника-экономикалық негіздемелер, өндірістік құрылыс жобалар мен оқу объектілерін құру жұмыстары орындалды.

Болашақта технопарк кіші және орта бизнестің дамуында сервистік қолдау көрсетуші болады, консалтингтік және жобалық қызмет көрсету, жаңа технологиялардың пайда болуына және іске асырылуына ат салысу, персоналды менеджменттің жаңа технологиясына оқыту.

Өткен кезеңде 20-дан астам ТЭН, аналитикалық зерттеулер мен жобалар орындалды. Технопарк 2011 жылы 54653 мың теңге, 2012 жылы 2203 мың теңге, 2013 жылы 17742 мың теңге және 2014 жылы 34708 мың теңге пайда тапты. Облыстық агроөнеркәсіптік саласын қолдауда «Агрогель-А» суперадсорбенті жасалды, ол егін алқаптарын 50%-ға көбейтеді. 2009 жылы Қостанай егін алқаптарында «Агрогель-А» суперадсорбентін қолданау көзделіп отыр.

Технопарктің тиімді жұмысы үлкен дәрежеде, ондағы менеджмент сапасына байланысты болады. «АИТ «Ақтөбе» ЖШС-інің басқару құрылымы сызықтық болып табылады. Технопаркті басқарушыларға сараптық кеңес, Директорлар кеңесі, құрылтайшылар кіреді. Атқарушы қызметкерлеріне бас директор, директор орынбасарлары, бухгалтер, заңгер және әр Орталықты басқарып отыратын менеджерлер жатады. Олардың әрқайсысының өз атқаратын функцияларымен міндеттері ҚР-ның еңбек туралы заңымен технопарктің ішкі ережелеріне сәйкес [5].

Ұлттық деңгейдегі технопарктерге Алатау қаласындағы Ақпараттық технологиялар паркі, Ұлттық индустриалдық мұнайхимиялық технопарк, Атырау қаласында. Курчатов қаласындағы «Тоқмақ» ядерлік технологиялар паркі, Алматыдағы ғарыш мониторингі технопаркін бөліп көрсетуге болады.

Аймақтық технопарктер: Алматы технологиялық паркі, Орал қаласындағы «Алгоритм» технопарк, Қарағанды қаласындағы «Бизнес – Сити» технопарк және «Аймақтық индустриалдық технопарк «Ақтөбе»» паркттерін бөліп көрсетуге болады.

Индустриалды – инновациялық Стратегияны дамытуды жүзеге асыру мақсатында, тиімді инновациялық жүйені құру, сонымен қатар жеке сектордың Ақтөбе облысының құрылымдық туындыларымен қарым – қатынасы үшін облыс әкімінің ниетімен «Аймақтық индустриалдық технопарк «Ақтөбе»» ЖШС құрылды. «АИТ «Ақтөбе»» мысалында аймақтық технопарктер қаншалықты маңызды екендігі көрсетілді. Технопарктің қызметі Ақтөбе облысының индустриалды – инновациялық дамуының аймақтық Бағдарламасын жүзеге асыруға өз үлесін қосып отыр. Аз уақыт ішінде технопарк үлкен жетістіктерге жетті. Оған ықпал еткен мықты персонал құрамы, толықтай жабдықталған орталықтар, басқару құрылымы, жергілікті ірі кәсіпорындар мен облыстық әкімшіліктің қолдау болды. Ағымдағы және жоспарланып отырған инновациялық маңызы бар жобаларды нарықта үлкен сұранысқа ие болатыны күмәнсіз. Сонымен қатар Ақтөбе облысындағы индустриалды аймақты құруға өзінің белсенді қатысуын көрсету жоспарланып отыр. Технопарктің басты мақсаты аймақтық инновациялық және трансферттік технолоияны, кіші және орта кәсіпорындарды дамыту және өзіміздің инновациялық өндірісімізді құру болып табылады.

Технопарктер еліміздегі Ұлттық инновациялық жүйенің ең маңызды элементі болып отыр. Осы институттар базасында жүздеген инновациялық кәсіпорын құрылатын болады, коммерциялық ғылыми – техникалық әзірлеме даярлауда тәжірибесі бар бірінші инженерлер толқыны пайда болды, инновация және жоғарғы технология саласында отандық менеджерлер шығады. Бұдан басқа, Қазақстан ТМД елдері ішінде инновациялық дамудың локомотиві бола алады. Бірыңғай экономикалық кеңістік аясында жекелеген перспективалы салада ліміздің жағдайы жағымды сипат алатын болады [5].

Кластерлерді құру – бұл бір сатылық жұмыс емес, бұл экономиканы көтерудегі негізгі тетіктердің бірі болып саналады. Кейіннен топтық және аймақтық әлеуметтік шараларды қолдаушы негіз. Сондықтан да бұл шараларды келешекте әлеуметтік – экономикалық саланы көтеруші механизм ретінде қарау керек.

Қорытындылай келе, технопарктер мен кластерлерді дамытудағы оң өзгерістермен қатар келесідей шешім табуға тиісті мәселелерді атп өтуге болады:

- Елімізде қазір оннан астам технопарктер бар, бірақ олардың кейбіреулері технопарк деген ұғымға толыққанды жауап бермейді, яғни жергілікті жерлерде коммуналдық құрылым ретінде жасақталып, бос орындарды жалға берумен және технологиялық құрал – жабдықтарды сатуды ұйымдастырумен ғана шектеулі;
- Кластерлер мен технопарктерді дамытудағы ғылыми потенциалмен және инновациялық кәсіпкерліктің приоритетті бағыттарын таңдау проблемасы;
- Қаржы көздерінің, жоғарғы білікті мамандардың жетіспеушілігі;
- Көп факторлы анализ, маркетинг және соның мәліметтерімен байланысты экономикалық есептер сатысынан әлі өтпеуі;
- Аталған кемшіліктерді жолға қою үшін мына ұсыныстарды жасауға болады:
- Нақты салалық және аймақтық бағытталған, ішкі нарықтың өткізу қызығушылықтарына қарай технопарктер құру;
- Инновацияны дамытуға, технопарктер мен кластерлерге байланысты мықты құқықтық базасын құру;
- Қазақстанда ақпараттық технологиялар индустриясының өсуіне негіз қалау;
- Шетелдермен тәжірибе алмасу арқылы, мамандардың инновациялық біліктілігін арттыру;
- өндіріске отандық технопарктер мен кластерлердің ғылыми – техникалық прогресстің ауыстырымдылық жетістіктерін енгізу.

Елбасымыз өз жолдауында Қазақстан халқына арналған Жолаудауында: «Алматының Алатау кентіндегі ақпараттық технологиялар орталығы, Степногорскідегі биотехникалық орталық, Курчатовтағы ядролық технологиялық орталықтан технопарктер құра отырып, бізде бар ғылыми қорды шебер қолдана біліуіміз керек...» деген болатын:

Осы елбасының бірқатар тізіп кеткен технопарктерімен кластерлерімен қоса ҚР-да олардың саны да артатынына үлкен сеніммен қараудамыз. Себебі еліміздің экономикалық - әлеуметтік жағдайын жақсартып, тек алға жылжу мақастын қойсақ, онда біз ғылымды барынша дамытуымыз қажет. Өйткені осы саланың жетілуі, қалған барлық салалардың бәсекеге қабілетті дамуына жол ашады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Назарбаев, Н.А.: Стратегия Казахстан-2050. Новый политический курс для нового Казахстана в быстро меняющихся исторических условиях: Послание Президента Республики Казахстан / Н.А.Назарбаев. – Режим доступа: www.akorda.kz/ru/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-lidera-natsii-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazakhstan Данные соответствуют на 15.02.2015 г.
2. Белгібаева, А. «Кластер как инструмент повышения конкурентно способности сельскохозяйственной продукции». //Транзитная экономика.- 2006.- № 3. – С. 21-23

*Айбасова А.М. – ст.преподаватель,магистр
АУ им. С.Баишева
Болысбаева У.Н. – магистрант
АУ им. С.Баишева*

РОЛЬ ТЕХНОПАРКОВ И КЛАСТЕРОВ В РАЗВИТИИ РЕГИОНОВ

Резюме

Технопарки являются основой инновационной системы в государстве. Технопарки один из важных элементов национальной инновационной системы в стране. Развитие технопарков образует промышленный сектор конкурентоспособной экономики, укрепляет связь между наукой и производством, повысит до нового уровня.

Ключевые слова: инновация, индустриальна-инновационное развития, технопарк, кластер, конкурентоспособность.

*Aibassova A.M. - Senior Lecturer,Master,
AU them. S.Baisheva
Bolysbayeva U.N. - master student
AU them. S.Baisheva*

ROLE OF TECHNOLOGY PARKS AND CLUSTERS IN REGIONAL DEVELOPMENT

Resume

Technology parks are rams innovation system in the state. Industrial parks is one of the important elements of the national innovation system in the country. Development of

industrial parks form the industrial sector competitive economy strengthens the link between science and industry, will increase to a new level.

Key words: innovation industrialdy-innovatsiyalyk lady, Techno park, cluster competitiveness.

УДК 622.24

*Алдамжаров Н.Н. т.ғ.к., доцент
Батыс Қазақстан аграрлық техникалық университеті
Калжанова А.Б.- «Мұнай-газ ісі» мамандығының 2 курс
магистранты, Орал, Қазақстан*

ЕҢІСТЕНЕ БАҒЫТТАЛҒАН БҰРҒЫЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ КЕН ОРЫНДАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ

Аннотация

Мақалада ұңғыманы еңістене бағытталған бұрғылау технологиясының қазіргі замандағы маңызы туралы баяндалған. Бұрғылау жұмысын дұрыс жүргізуге әсер ететін параметрлер мен формулалар келтірілген.

Кілт сөздер: бұрғылау, ұңғыма, еңістене бағытталған бұрғылау технологиясы, ұңғыма профилі.

Пайдалану үрдісі кезінде табиғи қисаюға ұшыраған ұңғымалар мұнай газды қабаттарға шықпауы мүмкін, сондықтан ол жобалық тапсырмаларды орындамайды. Мұндай ұңғымалар көлбейте бағытталған болып табылады. Мұндай ұңғымаларды бұрғылау және игеру жаңа мұнай және газ кен орындарының қалыптасуын жеделдетеді, қабаттардың мұнай газ бергіштігін арттырады, капитал мен қымбат материалдарға деген шығындарды төмендетеді.

Ресейдегі мұнай газ өндіретін кәсіпорынның бірқатары кен орындарын бұрғылаудың тиімді жүйесінің әдістерін қалыптастыруға көлденең және бірнеше мәрте бұрғыланатын ұңғымалардың көмегімен тікелей кірісті, ал Қазақстанда кен орындарда бұл әдістер енді қолдануда.

Экономиканың жылдам өсу қажеттілігі мұнай газ өнеркәсібінің алдына бұрғылаудың шапшаңдық көрсеткіштерін ұлғайтумен қатар, бұрғылау жұмыстарының өздерінің де сапасын арттыру кіреді.

Сапаны арттырудың маңызды негіздерінің бірі көлбеу бағытталған, әсіресе қатаң түрде жоба бойынша көлденең ұңғымаларға бұрғылауды жүргізу.

Тік ұңғымаларды бұрғылау ауыр, күрделі геологиялық құрылымды аудандарда мұнайлы және газды қабаттарды ашу кезінде көлбеу көлденең ұңғымаларды қолдану жағдайлары әр түрлі. Көлбеу ұңғымалар лақтырындылар немесе тұзды күмбездердің астында жатып қалған құламалы қабаттар мен қабаттарды ашу кезінде, күшті тектоникалық бұзылған аймақтарды, тұрақсыз таужынысты аймақтар мен қабат қысымдарының құлауы кезінде пайдаланылады.[2]

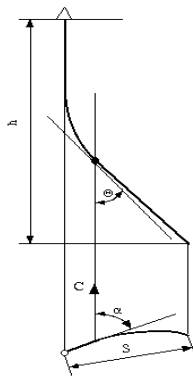
Көлбеу көлденең ұңғымалар, сондай-ақ тік ұңғыманың шексіз үлкен қисаюын түзету, бірінші діндегі апатты жою мүмкіндігі болмау салдарынан екінші дінді бұрғылау кезінде де кеңінен пайдаланылады.

Еңістене бағытталған бұрғылау технологиясында бұрғыланып болған ұңғымада бірнеше мәрте қазылатын ұңғымалар бұрғылауды қолдану және тарамдар жасау қазіргі заманға сай тенденция болып табылады.

Қазіргі таңда еңістене бағытталған бұрғылау технологиясы мұнай саласында теңіз кен орындарын игеруде, климаттық жағдайлары күрделі аудандар мен ұңғымалардың тереңдігі бойынша көлденең созылған профилдері үшін маңызы зор. [7]

Оптималді технология мен еңістене бағытталған бұрғылаудың техникасына қатаң талаптың қалыптасуы, мамандардың істегі ұңғымалардың оқпандарына бүйірден бұрғылау арқылы құрлықта және теңіздегі кен орындардың жарамдылық мерзімін ұзартуға деген талпыныстарын тудырды. Бұл шешімдер қабаттан көмірсутектерді алуды және дебитті арттыруға мүмкіндік береді. Еңістене бағытталған және көлбеу ұңғымалар тік ұңғымаға қарағанда қымбат болғандықтан, аз ғана тиімділікті арттырғанның өзінде, біраз үнемділікті қамтамасыз етуге болады. Еңістене бағытталған бұрғылау технологиясында ұңғыманың профилін дұрыс таңдау маңызды рөл атқарады. Рационалды профиль аз тереңдікте ауытқыған компоновканың жұмысын минимумға азайтуға, сағаға сәйкес оқпанның ауытқуын, сонымен қатар бұрғылау және пайдалану тізбегінің еркін өтуіне мүмкіндік береді. Ұңғыма профилі заманауи әдіспен және апатсыз ұзақ жұмыс жасауын қамтамасыз ету керек. [4]

Ұңғыманы еңістене бағытталған бұрғылау үрдісінде оның әрбір нүктесінің кеңістіктегі орнын білу қажет. Ол үшін ұңғыма сағасының параметрлері және зениттік бұрыш Q , ұңғыма азимуты мен L ұзындығы жататын трасса параметрлері анықталады.

1сурет. Тік және көлбеу жазықтықта ұңғыма проекциясы

Зениттікбұрыш–ұңғыма осі арасындағы немесе оған жанама және вертикаль арасындағы бұрыш. Азимут –сағат тілімен өлшенген солтүстікке қарай бағыт пен ұңғыма осіне жанама горизонталь проекциясының арасындағы бұрыш. Ұңғыма ұзындығы өс бойынша оқпан мен саға арасындағы қашықтық. Тік жазықтыққа ұңғыманың өсі проекциясы профиль деп, ал горизонтальды жазықтыққа жоспар деп аталады. [9]

Ұңғыманың бастапқы бағыттан ауытқу жылдамдығы i қисаю интенсивтілігімен сипатталады. Ол зенитті i_Q және i_a азимуталды қисаюда да анықталады.

$$(i_Q = (Q_K - Q_H)) / L \quad (1)$$

$$(i_a = (a_K - a_H) / L) / , \quad (2)$$

мұндағы Q_n және a_n – белгілі бір ұңғыма интервалындағы бастапқы зенитті және азимуталды бұрыштары, град;

Q_k және a_k – интервалдың соңғы бұрыштары, град;

L – ұңғыма интервалының ұзындығы, м.

Апсидалды жазықтықта ұңғыма тұрақты жылдамдықпен қисаятын болса, онда оның осі R радиусты доғал болып, келесі формуламен анықталады.

$$(R = 57,3) / i(3)$$

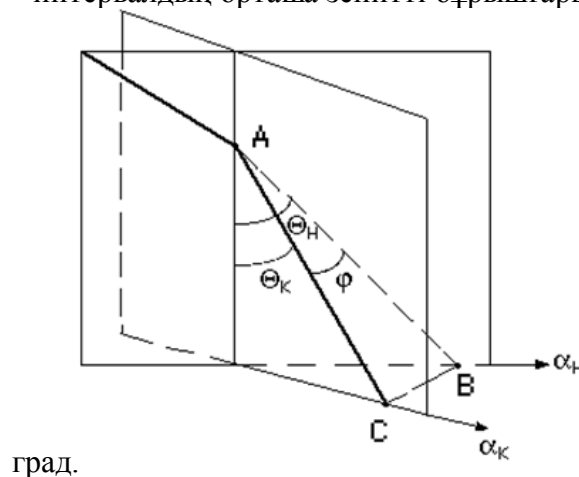
Азимуталды қисаюдың интенсивтілігі ұңғыманың зенитті бұрышына байланысты, сондықтан зенитті бұрыш кіші болғанда үлкен мәнге ие болуы мүмкін. Бұл кезде ұңғыманың орналасу жағдайын анықтау қиын. Жалпы қисаюды бағалау үшін j кеңістіктегі қисаю бұрышын анықтайды. 2 сур. Егер ұңғыма A нүктесінде Q_n зенитті бұрышы және азимутын болып, қисаймаса, онда оның оқпаны B нүктесіне келеді, бірақ қисаю нәтижесінде C нүктесіне келеді. Бұл кезде зенитты бұрыш Q_k , ал азимут a_k болады. BAC бұрышы кеңістіктегі қисаю бұрышы болып табылады. Шамасы келесі формуламен анықталады.

$$j = \arccos [\cos Q_n \cdot \cos Q_k + \sin Q_n \cdot \sin Q_k \cdot \cos(a_k - a_n)]. \quad (4)$$

Бұл бұрыш неғұрлым дәлдік дәрежеде М.М. Александров формуласымен анықтауға болады

$$j = [DQ^2 + (Da \cdot \sin Q_{cp})^2]^{0,5}, \quad (5)$$

мұндағы DQ және Da – интервалдағы зениттік пен азимуталды бұрыштары, град; Q_{cp} – интервалдың орташа зенитті бұрыштары,

2 сурет. Ұңғыманың кеңістіктегі қисаю бұрышы

i_j кеңістікті қисаю жиілігі келесі формуламен анықталады $i_j = j/L$, (6)

мұндағы L – кеңістікті қисаю бұрышының интервал ұзындығы, м.

i_j шамасы техникалық сипаттамасы әр түрлі бағытталған бұрғылау үшін көп болмауы керек.[8]

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Басарыгин, Ю.М., Технология бурения нефтяных и газовых скважин / Ю.М.Басарыгин, А.И.Булатов, Ю.М.Проселков, -М.: ООО «Недра-Бизнесцентр», 2001. – 675 с.
2. Вадецкий, Ю.В., Бурение нефтяных и газовых скважин: учебник /Ю.В.Вадецкий. - М.: Издательский центр «Академия», 2003. — 352 с.

3. Абрамов, Г.С. Опыт эксплуатации перспективы развития забойных инклинометрических систем с электромагнитным каналом связи /Г.С.Абрамов, А.В.Барычев, Ю.М.Камнев, А.А.Молчанов, А.А.Сараев, А.Н.Сараев //Автоматизация, телемеханизация и связь в нефтяной промышленности. – 2001. - №1-2. – 23-26.
4. Сушон, Л.Я. Управление искривлением наклонных скважин в Западной Сибири / Л.Я.Сушон, П.В.Емельянов, Р.Т.Муллагалиев. - М.: Недра, 1988. - 124 с.
5. Калинин, А.Г. Бурение наклонных и горизонтальных скважин: Справочник / А.Г.Клинин, Б.А.Никитин, К.М.Солодкий, Б.З.Султанов; под ред. А.Г. Калинина. - М.: Недра, 1997. - 648 с.
6. Григорян, Н.А. Бурение наклонных скважин уменьшенных и малых размеров /Н.А.Григорян. - М.: Недра, 1974. - 240 с.
7. Инструкция по бурению наклонных скважин с кустовых площадок на нефтяных месторождениях Западной Сибири. - Тюмень: Изд. СибНИИИП, 1986. - 138 с.
8. Евченко В.С., Разработка нефтяных месторождений наклонно направленными скважинами / В.С.Евченко, Н.П.Захарченко, Я.М. Каган и др.- М.: Недра, 1986. - 278 с.

*Алдамжаров Н.Н. к.т.н., доцент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет
магистрант 2 курса Калжанова А.Б.
Орал, Казахстан*

УВЕЛИЧЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ МЕСТОРОЖДЕНИЙ ПУТЕМ ТЕХНОЛОГИИ НАКЛОННО-НАПРАВЛЕННОГО БУРЕНИЯ

Резюме

В статье рассматривается современное состояние наклонно-направленной технологии бурения скважин. Так же приводятся параметры и формулы для правильного выбора профиля скважины, которые должны обеспечивать эксплуатацию скважины всеми современными методами и оборудованием достаточно долго и безаварийно.

Ключевые слова: бурение, скважина, наклонно-направленное бурение, профиль скважины.

**Aldamzharov N.N. k.t.s., associate Professor
West-Kazakhstan Agrarian Technical University
Master's second year Kalzhanova A.B.
Oral, Kazakhstan**

INCREASE EFFICIENCY OF DEPOSITS BY TECHNOLOGY DIRECTIONAL DRILLING

Summary

The article deals with modern controlled directional drilling technology. Just given the parameters and formulas for the correct choice of the profile of the well, which should ensure the operation of the well with modern methods and equipment for a long time and trouble-free.

Keywords: drilling, well, directional drilling, well profile.

УДК 620.193

Алматова Б.Ғ. т.ғ.к., доцент
Есқалина Қ.Т.
техника ғылымдарының магистрі
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті

КОРРОЗИЯЛЫҚ БҰЗЫЛЫСТАР

Андатпа

Бұл мақалада қазіргі мұнай-газ саласында қолданылатын жабдықтардың коррозиялық бұзылыстары мен қорғау жолдары туралы мәліметтер. Өндірісте қолданылатын техникалық металдар үшін атмосфералық жағдайда, металдық күй термодинамикалық жағынан тұрақсыз металдардың өзгерісі келтірілген.

Кілт сөздер: мұнай-газ, коррозия, материал эрозиясы, биологиялық бұзылу, Гиббс энергиясы, энтальпия, коррозия жылдамдығы, гетерогендік механизм.

Техникада қолданылатын материалдар жұмыс жасау кезінде түрлі коррозиялық бұзылыстарға ұшырайды. Осының салдарынан осы материалдардың механикалық қасиеттері төмендеп, жұмыс жасау мерзімі әлде қайда кемиді. Ал өндірістің өнімі ластанып, сапасы төмендеп, материалдың сыртқы түрімен пішіні нашарлайды. Көптеген құрылғылық материалдар түрлі бұзылу түрлеріне ұшырайды, олар: *механикалық тозу, үйкеліп тозу* салдарынан болатын *материал эрозиясы, биологиялық бұзылу*. Механикалық үйкелу мен тозуға қарағанда, коррозиялық процесс – химиялық реакциялардың жүруі салдарынан металл атомдары металдық күйден, химиялық күйге өту арқылы жүреді. Металды коррозиядан қорғау мәселесі, металдарды қолданудың бастапқы кезінен-ақ басталған. Адамдар металдарды атмосфералық коррозиядан әртүрлі майлардың көмегімен, кейінірек басқа металдармен қаптау, сонан кейін жеңіл балқитын қалайыға батырумен сақтаған. Ежелгі грек тарихшысы Геродоттың (б. д. дейінгі V ғ.) және ежелгі Рим ғалымы Үлкен Плиний (б. д. дейінгі I ғ.) еңбектерінен темірді тот басудан сақтау үшін қалайыны қолданғанын білеміз. Қазіргі кезде коррозиямен күрес жан-жақты жүргізілуде, яғни материалдың коррозиялық тұрақтылығына әсер ететін металды, бұйым жұмыс жасайтын ортаны өзгертеді. Өндірісте қолданылатын техникалық металдар үшін атмосфералық жағдайда, металдық күй термодинамикалық жағынан тұрақсыз болады. Металдардың металдық күйден – иондық күйге өтуі, металдар үшін әртүрлі. Бұл берілген ортада сәйкес реакциялардың жүруі кезінде еркін энергияның кемуімен анық сипатталуы мүмкін [1].

Изобарлы-изотермиялық потенциал немесе Гиббс энергиясы –коррозиялық процестің жүру мүмкіншілігінің критерийі болып, ол мына формуламен беріледі:

$$\Delta G = \Delta H - T\Delta S.$$

мұндағы, ΔH – коррозиялық процестің жылулық әсерін анықтайтын, энтальпия; ΔS – жүйенің энтропиясының өзгерісі.

Коррозиялық процестің өзіндік жүру шарты $\Delta G < 0$ болып табылады. ΔG мәні оң мәнді болса, металл коррозиясының өнімі түзіледі де, өзіндік процесс қорғаушы бола алады. Егер G_1 заттың бастапқы Гиббс энергиясы, ал G_2 – реакция өнімінің Гиббс энергиясы болса, онда энергия өзгерісі мынанған тең:

$$\Delta G = G_2 - G_1.$$

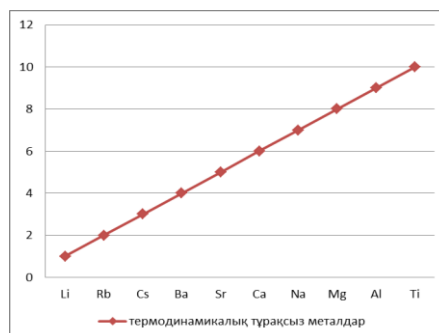
Өзіндік процестер тек Гиббс энергиясы кем болған жағдайда ғана жүреді, демек $G_1 > G_2$ немесе $\Delta G < 0$ болады. Көптеген жағдайда металды қосылыстар үшін ΔG мәні теріс болады. Онымен сәйкес қосылыстардың түзілуімен, металдың тотығу реакциялары өзіндік процесс болып жүретіндігін көреміз. Мысалы:

Реакциясына тиісті, мырыш өзіндік тотығады. ΔG мәні аз болған сайын, солжұрлым металл коррозиясына ұмтылады. Сонымен, сілтілі ортада алюминий ($298 \Delta G = -1141,3 \text{ кДж/моль}$) тұзды ортадағы темірге қарағанда ($298 \Delta G = -304,2 \text{ кДж/моль}$) белсенді коррозияланады. *Н.Д. Томашов* барлық металдардың термодинамикалық тұрақсыздығын дәрежесіне байланысты бес топқа бөледі:

1. Өте тұрақсыз металдар (асыл емес металдар): Li, Rb, Cs, Ba, Sr, Ca, Na, Mg, Al, Ti, Zr, Mn, Cr, Zn, Fe. Бұл элементтер тіпті бейтарап сулы орталарда да коррозиялануы мүмкін.
2. Термодинамикалық тұрақсыз металдар (асыл емес металдар): Cd, In, Co, Ni, Mo, Pb, W. Оттегісі жоқ кезінде бейтарап орталарда тұрақты болады.
3. Жартылай термодинамикалық тұрақты металдар (жартылай асыл металдар): Bi, Sb, Re, Cu, Tc, Ag, Rh. Тұзды және бейтарап орталарда оттегісі жоқ кезінде тұрақты.
4. Термодинамикалық тұрақтылығы жоғары металдар (асыл металдар): Hg, Pd, Ir, Pt.
5. Өте тұрақты металдар: Au.

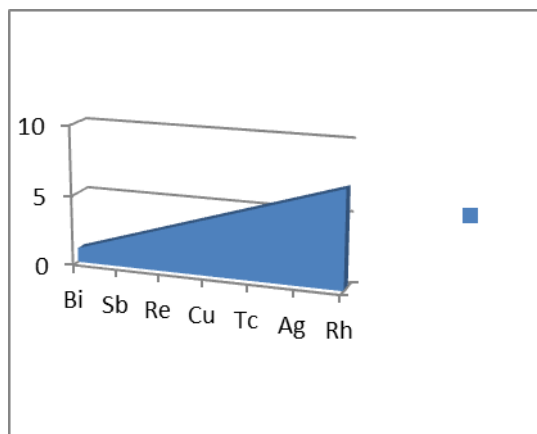
Коррозиялық бұзылыстарға байланысты анықталған термодинамикалық тұрақсыз металдардың өзгерісі төмендегі графиктерде берілген.

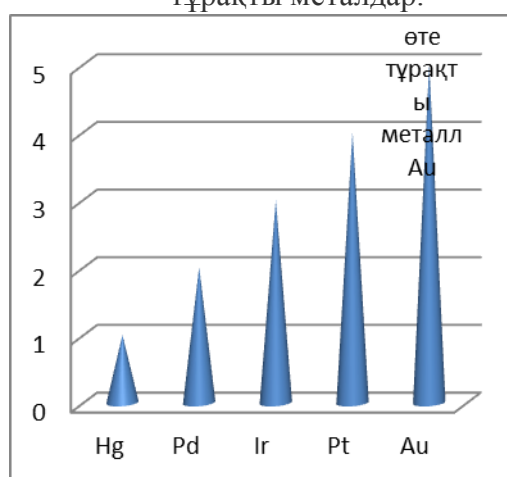
1-сурет. Коррозиялық өзгеріске ұшырайтын тұрақсыз асыл емес металдар.

2-сурет. Коррозиялық бұзылысқа ұшырайтын жартылай термодинамикалық тұрақты асыл емес металдар.

3-сурет. Коррозиялық бұзылыстарға ұшырайтын жартылай термодинамикалық тұрақты металдар.

4-сурет. Коррозиялық бұзылыстарға термодинамикалық тұрақты асыл металдар.

Төртінші және бесінші топтың кейбір металдарын ылғалды атмосферада тұрақты деп қарастыруға болады. Мұндай болатын болса, онда біз неге темір мен оның қорытпаларын, тіптен алюминий, магний, титан және олардың қорытпаларын техникада кеңінен қолданамыз.

Оның себебі мынада: термодинамика коррозиялық процестің принципіальды жүру ықтималдылығын бақылағанмен, нақты жағдайдағы оның жылдамдығы туралы ешқандай мәлімет бермейді. Коррозияның нақты жүру жылдамдығын көптеген себептермен анықтауға болады [2].

Мысалы, металдың беткі қабатының күйі және оның құрылымының ерекшелігімен, температурамен, коррозиялық ортаның құрамы және жүру жылдамдығымен, механикалық кернеулігі, т.б. анықталады.

1-кестеде әртүрлі жағдайдағы біршама техникалық маңызды металдар үшін еркін энергияның өзгеру шамалары келтірілген.

Тұрақты қысым мен температурада металдың иондық күйге өту реакциясы кезіндегі еркін энергияның (изобаралық потенциалдың) өзгерісі.

Кесте - 1.

Реакция	1 г – эквивалент металдың иондық күйге реакция өтуіндегі еркін энергияның өзгерісі, ккал	
	Сутегі бөліну жағдайында,	Оттегі сіңірілу жағдайында,

	pH = 0 болғанда	pH = 7 болғанда
$K \rightarrow K^+$	67,4	- 86,2
$Ca \rightarrow Ca^{++}$	- 63,3	- 85,1
$Na \rightarrow Na^+$	- 62,5	- 81,3
$Mg \rightarrow Mg^{++}$	- 54,6	- 73,4
$Al \rightarrow Al^{+++}$	- 38,4	- 57,2
$Mn \rightarrow Mn^{++}$	- 27,1	- 45,9
$Zn \rightarrow Zn^{++}$	- 17,9	- 36,7
$Cr \rightarrow Cr^{+++}$	- 17,1	- 35,9
$Fe \rightarrow Fe^{++}$	- 11,6	- 30,4
$Cd \rightarrow Cd^{++}$	- 9,2	- 28,0
$Co \rightarrow Co^{++}$	- 6,4	- 25,2
$Ni \rightarrow Ni^{++}$	- 5,7	- 24,5
$Sn \rightarrow Sn^{++}$	- 3,13	- 21,93
$Pb \rightarrow Pb^{++}$	- 2,90	- 21,7
$H \rightarrow H^+$	$\pm 0,00$	- 18,8
$Cu \rightarrow Cu^{++}$	+ 7,78	- 11,02
$Hg \rightarrow \frac{1}{2}Hg^{++}$	+ 16,65	- 2,25
$Ag \rightarrow Ag^+$	+ 16,76	- 2,04
$Pd \rightarrow Pd^{++}$	+ 22,75	+ 3,95
$Ir \rightarrow Ir^{+++}$	+ 23,06	+ 4,26
$Pt \rightarrow Pt^{++}$	+ 27,4	+ 8,6
$Au \rightarrow Au^{+++}$	+ 34,5	+ 15,7

Онда «минус» белгісі, еркін энергияның кемуіне сәйкес. Демек, иондық күйге өтудің термодинамикалық мүмкін екендігін көрсетеді. Осындай коррозиялық процестің мүмкіншілігі артқансайын, еркін энергия ерекше кемуі бастайды. «Плюс» белгісі, еркін энергияның артуына сәйкес, осы реакцияның өзіндік жүру мүмкіншілігінің жоқтығын көрсетеді. Энергияның мәні оң болатын металдар, яғни сутегі ионының разрядталуы жағдайында (Cu, Hg, Ag), *жартылай асыл металдар* деп аталатын металдың табиғаттық кенінің бір бөлігі, сом тумасы түрінде болады. Ал барлық қалған асыл емес металдардың иондалу реакциясының мәні – теріс, табиғатта кендер мен тұздар түрінде кездеседі. Металдардың термодинамикалық тұрақтылығын сипаттайтын металдар, осы металдардың коррозиялық сипаттамасын дабереді. 1 - кестенің жоғарғы жағында орналасқан металдардың (K, Na) коррозияға төзімділігі өте нашар, ал төменгі бөлігіндегі металдардың (Pt, Au) коррозияға тұрақтылығы керісінше, өте жоғары. Бірақ, кестеде көрсетілген металдардың коррозиялық тұрақтылығының мәні, жуық шамамен берілген. Ол коррозия процесінің нақты жылдамдығымен, берілген коррозиялық реакцияның еркін энергиясының кемуімен анықталмайтындығымен түсіндіріледі [3].

Мысалы, мырышқа қарағанда, алюминийдің коррозияға ұшырау ықтималдылығы жоғары, ал хромның термодинамикалық тұрақтылығы темірге қарағанда жоғарырақ. Демек, атмосфералық ортада оның коррозияға төзімділігі жоғары болады.

Термодинамика есебі – коррозияның жүруі ықтимал ма, әлде коррозиялық процестің жүруі мүмкінбе, соны анықтауға мүмкіндік береді. Бірақ, ол коррозия жылдамдығы туралы нақты мәліметтер бермейді. Демек, коррозияның тек қауіпті екенін ғана бағалайды. Металдың термодинамикалық потенциалының мәнін, процестің қозғаушы күшін бағалау үшін қолданады. Сонымен, ΔG мәнін біле отырып, коррозиялық процестің жүру ықтималдылығын анықтауға болады. Коррозиялық процестің жылдамдығы, әртүрлі себептердің әсеріне байланысты [4].

Атап айтқанда, металл табиғатына, оны алу технологиясына, қорытпаның құрамына, құрылымының түріне, ішкі кернеуге, белсенді ортаның құрамын сипаттайтын ішкі және беткі күйлерге, процестің жүру шартына (температураға, қысымға, гидродинамикалық шартқа) байланысты. Осы коррозиялық процестің жылдамдығы туралы ақпараттарды, термодинамикалық бағалау және процесс жүрісіне қорытынды беретін түрлі себептердің әсерін зерттейтін кинетикалық аймағын бағалау мен алуға болады. Коррозиялық процесс, қатты заттың газ немесе сұйықтармен өзара әсерлесуі кезінде фазаларды бөлетін шекараларда жүреді. Мұндай механизмді – *гетерогендік механизм* деп атайды.

Ол мынандай сатылардан тұрады:

- әсер ететін заттарды, фазаларды бөлетін беткі қабатқа тасымалдаудан;
- химиялық өзара әрекеттесуден;
- реакциялық аймақтан реакция өнімін әкетуден.

Бұл сатылардың әрқайсысы жеке жүре алатын сатылар, олар бірінен соң бірі немесе бір-біріне параллель жүреді. Коррозия жылдамдығы, сол процестердің жүрісімен анықталады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Коррозия және материалдарды қорғау / Ұ.А.Мурзахметова. – Алматы, 2011. – 302 бет.
2. Защита нефтепромышленного оборудования от коррозии / Саакиян Л.С. - М.: Недра, 1985. – 206 с.
3. Алматова Б.Г. Разработка месторождений с использованием скважин с большой протяженностью горизонтального ствола /Алматова Б.Г., Алдамжаров Н.Н. // Проблемы комплексного освоения природных ресурсов Западного Казахстана и Южного Урала: научно-техн.сборник.- Алматы, 2003.- С.115-123
4. Суербаев, Х. А. Введение в нефтехимию: учеб. пособие /Суербаев Х.А. - А. : Қазақ университеті, 2002. - 130 с.

*Алматова Б. Г.к.т.н., доцент
Ескалина К. Т.- магистр технических наук
Актюбинский университет имени С.Баишева*

КОРРОЗИОННЫЕ РАЗРУШЕНИЯ

Резюме

В этой статье рассматриваются коррозионные разрушения и антикоррозионные способы, используемые для оборудования в нефтегазовой промышленности. А также используемые металлы в производстве и его термодинамические изменения.

Ключевые слова: нефть и газ, коррозия, эрозия материала, биологические разрушения, энергия Гиббса, энтальпия, скорость коррозии, гетерогенный механизм.

*Almatova B.G. k.t.s., associate professor
Eskalina K.T.- master of Engineering
Aktobe University S.Baisheva*

CORROSION DESTRUCTION

Summary

This article discusses the corrosion damage and corrosion protection methods used for equipment in the oil and gas industry. Also used in the production of metals and thermodynamic changes.

Keywords: oil and gas, corrosion, erosion material, biological destruction, Gibbs energy, enthalpy, the rate of corrosion, heterogeneous mechanism.

УДК 330

*Берентаева Н.К. ст.препод.,магистр,
Жубатырова А.Ш. ст.препод., магистр,
Актюбинский университет им. С.Баишева*

МЕХАНИЗМЫ РАДИАЦИОННОГО СОЗДАНИЯ X_3^- - ЦЕНТРОВ В КРИСТАЛЛАХ KCl И KBr ПРИ ПЛАСТИЧЕСКОЙ ДЕФОРМАЦИИ

Аннотация

В данной работе исследуются особенности механизмов образования X_3^- - центров в щелочногалоидных кристаллах (ЩГК) при понижении локальной симметрии решетки полем легких вакансионных дефектов пластической деформации.

Ключевые слова: щелочногалоидный кристалл, пластическая деформация, электронное возбуждение, междоузельный катион.

Метод направленной деформации кристаллов давно используется в спектроскопии твердых тел как способ исследования анизотропных центров в кубических кристаллах.

Пластическое деформирование кристаллов является процессом термически активированным. В зависимости от температурных особенностей скольжения, чистые кристаллические вещества можно разделить на три класса:

- 1) кристаллы, в которых скольжение происходит легко при всех температурах (большинство металлов и сплавов, слоистые структуры);
- 2) кристаллы, в которых скольжение происходит легко при комнатных температурах и выше, но при низких температурах становится трудным (объемно-центрированные кубические переходные металлы, ионные кристаллы);
- 3) кристаллы, в которых скольжение возможно только при высоких температурах (ковалентные структуры, интерметаллические фазы).

В результате пластической деформации в решетке чистого ЩГК возникают структурные изменения, существенная часть которых остается в кристалле после снятия напряжения. Измерения тепло- и электропроводности, запасенной энергии и

плотности деформированных ЩГК указывают на то, что при пластической деформации происходит генерация вакансионных дефектов.

В экспериментах при пластической деформации особое внимание было сосредоточено на анализе спектров поглощения галогенных радиационных дефектов, которые являются индикаторами концентрации предварительно созданных вакансионных дефектов деформации (дивакансии - $\nu_a^+ \nu_c^-$).

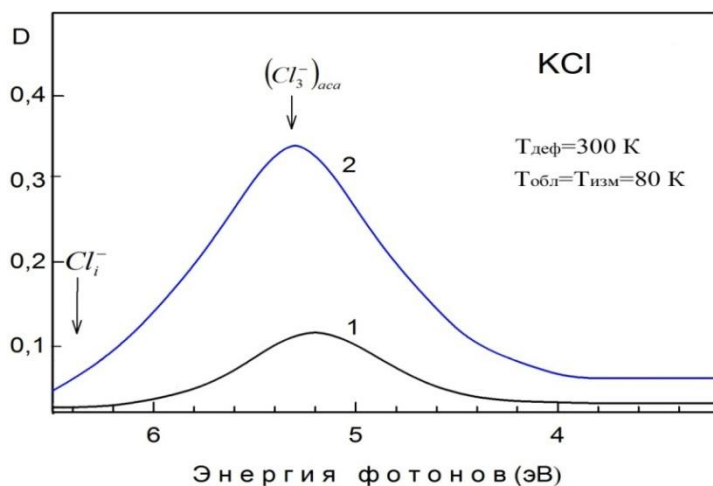
Эксперименты были проведены в следующей последовательности: кристалл предварительно пластически деформировался ($\varepsilon=4-5\%$) одноосным сжатием в криостате при высоком техническом вакууме (10^{-6} Торр) при комнатной температуре, затем деформированный кристалл погружался до 80 К, и при этой температуре облучался рентгеновской радиацией, после чего происходила регистрация спектров поглощения при 80 К.

Суть импульсных отжигов кристалла заключалась нагревом облученного кристалла до определенной температуры, как правило, шагом через 10-20 К, и при данной температуре выдерживался 3-5 минут, а затем кристалл снова охлаждался до 80 К путем заливки жидкого азота в резервуар криостата.

Таким образом, все измерения спектров поглощения осуществлялись при 80 К.

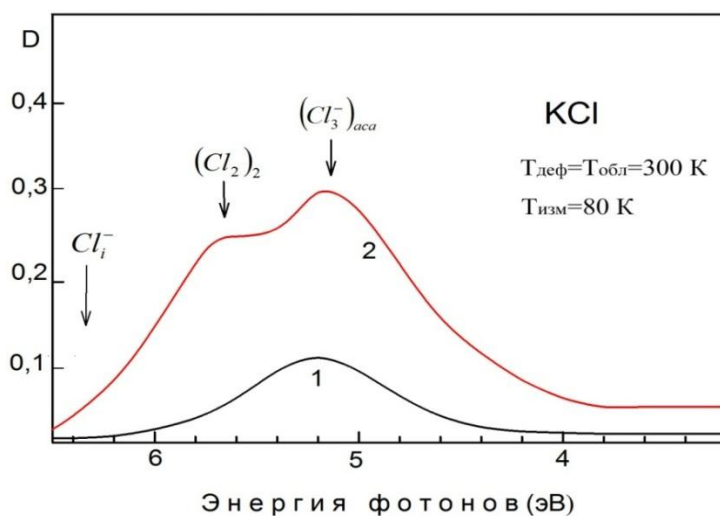
Из рисунка 1 видно, что в пластически деформированном кристалле KCl при рентгеновском облучении при 80 К четко выделяются $(Cl_3^-)_{aca}^0$ - центры с максимумом спектра поглощения при 5,3 эВ, характерный для $V_2 \equiv (Cl_3^-)_{aca}^0$ -центров (кривая 2). Следует отметить, что в спектре поглощения отсутствуют дополнительные полосы, характерные дипольным $(Cl_3^-)_{aca}^0 K_i^+ Cl_i^-$ - центрам. Это свидетельствует о том, что в пластически деформированном кристалле KCl преимущественно создаются $V_2 \equiv (Cl_3^-)_{aca}^0$ -центры. Из рисунка 1 видно, что заметна полоса поглощения при 5,8 эВ, соответствующая сложным ассоциациям атомов галогена, так называемых $V_3 \equiv ([Cl_2]_2)_{acc}$ -центрам (кривая 2). Возрастание эффективности радиационного создания $V_2 \equiv (Cl_3^-)_{aca}^0$ -центров, по-видимому, обусловлено концентрацией дивакансии ($\nu_a^+ \nu_c^-$) в решетке, предварительно созданной пластической деформацией, так как при взаимодействии дислокации энергетически более выгодно рождение вакансий парами, чем одиночных вакансий.

В принципе аналогичные процессы происходят с кристаллом KBr, но имеются некоторые особенности в образовании центров Br_3^- - семейств (V_2^- , V_4^- , V_{4A}^- , V_3^- - центров), и они спектрально более разрешены по сравнению с Cl_3^- -центрами.

1 - недеформированный, 2 - деформированный при 300 К до 4%. Облучение и измерение при 80 К.

Рисунок 1 – Спектры поглощения рентгенооблученных при 80 К в изодозном режиме ($t=90$ мин) кристаллов KCl

1 - недеформированный, 2 - деформированный при 300 К до 4%. Облучение при 300К, измерение при 80 К.

Рисунок 2 – Спектры поглощения рентгенооблученных при 300 К в изодозном режиме ($t=90$ мин) кристаллов KCl

В кристалле KBr при 80 К радиационный эффект от предварительной пластической деформации невелик; возрастание числа F -центров становится заметным лишь при больших степенях деформации. В кристалле с примесями знак изменения может быть обратным – в деформированном кристалле создается много меньше радиационных дефектов, чем недеформированном.

В недеформированном чистом кристалле KBr X -облучение при 80 К создает, как известно, Br_3^- -центры, имеющие структуру так называемых V_4 - центров, тогда как в деформированном KBr создаются Br_3^- -центры со структурой $(Br_3^-)_{acc}^0$ -центров, так называемые V_2 -центры (индексами a и c обозначены анионное и катионное места кристаллической решетки, занимаемые молекулярным ионом). Отличие структуры Br_3^- -центров следует и из разницы термической устойчивости: Br_3^- -центры в деформированном KBr разрушаются при более высокой температуре (370÷380 К),

чем недеформированном. В отжиге Br_3^- -полосы видна также еще более высокотемпературная стадия (~ 450 K), связанная, по-видимому, с наличием более сложных, чем Br_3^- , радиационных галогенных дефектов, имеющих тоже компонент поглощения в Br_3^- -области поглощения.

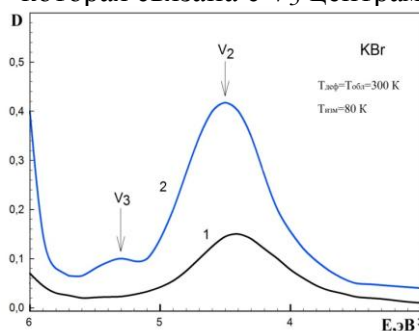
Радиационный эффект от предварительной пластической деформации в чистом кристалле KBr при X-облучении при 300 K максимален: количество F-центров может быть увеличено более чем на порядок.

На рисунке 3 представлены спектры поглощения в области спектра Br_3^- -центров недеформированного кристалла KBr после пластической деформации со степенью деформации 3,5 % при 300 K. Пластическая деформация (кривая 3) существенно увеличивает концентрации $V_2 \equiv (Br_3^-)_{aca}^0$ -центров, а также отчетливо зарегистрирована полоса поглощения $V_3 \equiv ([Br_2]_2)_{aca}$ -центров при 5,3 эВ в кристаллах KBr.

В спектре поглощения предварительно деформированного чистого кристалла KBr (кривая 1, рисунке 3) видно несколько полос поглощения, характерных для галогенных радиационных дефектов. Четко проявляется поглощение $(Br_3^-)_{aca}^0$ -центров (4,6 эВ) и полоса с максимумом около 5,5 эВ, которая отражает поглощение дефектов, известных как $(Br_2^0)_2$ -центры.

В недеформированном KBr радиация создает при 300 K в основном V_3 -центры (кривая 1, рисунок 3), имеющие структуру больших термически устойчивых коагулятов галогена.

В спектре поглощения V_3 -центры проявляются в двух полосах: центральная часть коагулята, являющаяся по существу небольшим пузырьком галогена, дает поглощение, характерное для $(Br_2)_n$ -включений ($\sim 5,35$ эВ), а пограничные области, формирующиеся как результат взаимодействия Br_2 -молекул с регулярными ионами Br^- , обеспечивают поглощение Br_3^- -типа ($\sim 4,6$ эВ). Та часть Br_3^- -поглощения, которая связана с V_3 -центрами, отжигается при

1 - недеформированный, 2 - деформированный при 300 К до 4%. Облучение при 300К, измерение при 80 К.

Рисунок 3 – Спектры поглощения рентгенооблученных при 300 К в изодозном режиме (t=90мин) кристаллов KBr

значительно более высокой температуре, что это характерно для одиночных $(Br_3^-)_{aca}^0$ -центров. Конкретное значение этой температуры зависит от размера разрушающегося коагулята галогена. При этом отжиг Br_3^- и $(Br_2)_n$ -полос поглощения происходит совместно. Отжиг Br_3^- -поглощения в чистом предварительно деформированном кристалле KBr происходит по крайней мере в две стадии. Наличие стадии отжига при $370 \div 380$ K указывает на наличие в кристалле

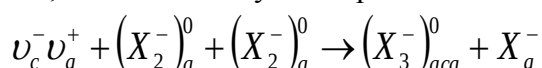
одионочных $(Br_3^-)_{aca}^0$ -центров, а высокотемпературная стадия (420÷460 К), на которой Br_3^- -поглощение отжигается совместно с $(Br_2)_2^-$ -поглощением, свидетельствуют о присутствии в деформированном КВг дефектов, проявляющихся одновременно в Br_3^- и $(Br_2)_2^0$ -полосах поглощения (5,5 и 4,6 эВ, соответственно). По аналогии со спектральными и термическими характеристиками V_3 -центров можно достаточно обоснованно утверждать, что в деформированном КВг X-облучение при 300 К создает дефекты со структурой $[(Br_2)_2]_{acc}$.

В кристаллической решетке радиационному образованию димер типа относится $(I_2^-)_2$, которое по своему происхождению также как и (I_3^-) -центр может образовываться при взаимодействии двух междоузельных атомов галогена в поле вакансионных дефектов.

В общих чертах аналогичная ситуация наблюдается и при сравнении радиационного дефектообразования в деформированных и недеформированных кристаллах КСІ и КВг.

При рентгеновском облучении при 300 К, предварительно пластически деформированного кристалла КСІ (измерение спектров поглощения происходило при 80 К), помимо элементарного $(Cl_3^-)_{aca}^0$ -центра аналогично кристаллом КВг, появляются спектры поглощения $[(Cl_2)_2]_{acc}$ -центров с максимумом при 5,8 эВ.

Таким образом, в кристаллах КВг и КСІ предварительно созданных пластической деформацией ди $(v_c^- v_a^+)$,- и кватер $2[v_c^- v_a^+]$ вакансий, способствуют образованию галогенных радиационных дефектов преимущественно $(X_3^-)_{aca}^0$ -центров при взаимодействии двух междоузельных атомов галогена, схематически представленной на рисунке 4, согласно следующей реакции:

Приведенные выше экспериментальные результаты говорят о том, что предварительная пластическая деформация влияет на радиационное дефектообразование в КВг главным образом посредством многочисленных точечных дефектов, возникающих в ходе деформации. Количество вакансионных дефектов, создаваемых деформацией, можно оценить на примере КВг по числу возникающих на базе дивакансий и кватетов вакансий $(Br_3^-)_{aca}^0$ и $[(Br_2)_2]_{acc}$ - центров. Такое нарастание Br_3^- и $(Br_2)_2^0$ - полос поглощения, как приведено на рисунке 4, соответствует концентрации центров $\approx 5 \cdot 10^{17} \text{ см}^{-3}$. Естественно, эта оценка дает нижний предел концентраций вакансионных дефектов и, таким образом, находится в хорошем согласии с величиной $\sim 10^{18}$, полученной в.

В заключение следует отметить тот факт, что структура радиационных дефектов, достаточно надежно установленная в предварительных исследованиях, может дать информацию о структуре дорадиационных дефектов, возникающих в ходе пластической деформации. Действительно, эффективное радиационное создание $(X_3^-)_{aca}^0$ -центров говорит о многочисленности дивакансий в деформированном кристалле, т. к. $(X_3^-)_{aca}^0$ -центры легко возникают при заполнении дивакансий двумя H-центрами (рис. 4).

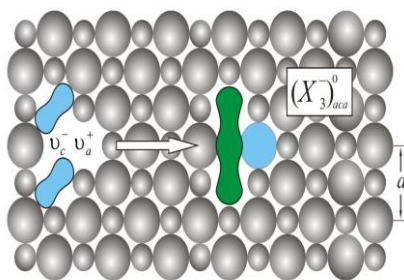

Рисунок 4- Схема взаимодействия двух H - центров в поле дивакансий ($v_c^- v_a^+$) с

образованием $v_c^- v_a^+ + H + H \rightarrow (X_3^-)_{acc}^0 + X_a^-$ - центров в
щелочногалоидных кристаллах

Радиационное создание $[(X_2)_2]_{acc}$ -центров указывает на наличие в деформированном кристалле квартетов вакансий, на базе которых при участии четырех H -центров формируется $[(X_2)_2]_{acc}$ - центр.

Таким образом, следует отметить, что пластическая деформация в ЩГК создает вакансионных дефектов (ди-, и квартет вакансий) и на их базе при облучении кристаллов радиационно создаются $(X_3^-)_{acc}^0$ и $[(X_2)_2]_{acc}$ - центры.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРА

1. Смирнов, Б.И. Генерация вакансий и изменение плотности щелочногалоидных кристаллов при пластической деформации /Б.И.Смирнов //ФТТ. - 1991. - № 33.- С. 2513-2525.
2. Шункеев, К. Ш. Релаксация электронных возбуждений в щелочногалоидных кристаллах при понижении симметрии решетки /К.Ш.Шункеев. - Ақтөбе, 2008. - 436 с.
3. Structure and generation mechanism of Br_3^- -centers in X-rayed KBr / A.A.Elango, T.N. Nurakhmetov // Phys. Stat. Sol., (b). - 1976. - 78, 2. - P. 529-536.
4. Нурахметов, Т. Н. О существовании в облученных при 80 К кристаллах KBr междоузельных ионов калия, ассоциированных с междоузельными ионами брома /Т.Н.Нурахметов // Труды ИФ АН ЭССР. - 1977. - т. 47. - С 184-194.

Берентаева Н.К., Жубатырова А.Ш.
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің
«АЖЖҚМ» кафедрасының аға оқытушылары

СЕРПІМДІ ДЕФОРМАЦИЯ КЕЗІНДЕ KCl И KBr КРИСТАЛДАРЫНЫҢ X_3^- - **ОРТАСЫНЫҢ РАДИАЦИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛУ МЕХАНИЗМІ**

Түйін

Аталған мақалада сілтілі галоидты кристалдарда серпімді деформация кезінде X_3^- - ортасының пайда болуы қарастырылады.

Кілт сөздер: сілтілі галоидты кристалл, серпімді деформация, электронды қозу, түйінаралық катион.

Berentayeva N.K., Zhubatyrova A.Sh.
Senior teachers of department «ИСиПМ»
Aktobe University named after S.Baishev

MECHANISMS OF RADIATION CREATION X_3^- -CENTERS IN KCL, KBR CRYSTALS DURING PLASTIC DEFORMATION

Summary

In this article we investigate the features of the mechanisms formation of X_3^- - centers in alkali halide crystals (AHC) with a decrease of the local symmetry of the lattice field pulmonary vacancy defects of plastic deformation.

Key words: alkali halide crystal, plastic deformation, electronic excitation, interstitial cations.

УДК 517.95

Жубатырова А.Ш., Берентаева Н.К.
«АЖЖКМ» кафедрасының аға
оқытушылары
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе
университеті

ТРАНСФОРМАТОРЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУ АЙМАҒЫ

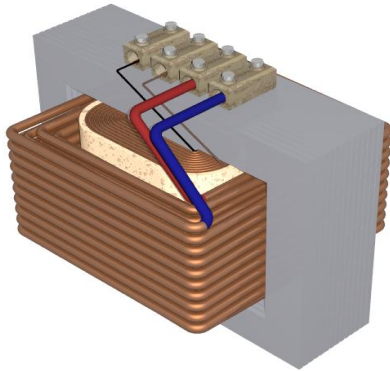
Аннотация

Бұл жұмыста қарастырылатын мәселе пайдалы әрекет коэффициенті жоғары, шығыны өте аз трансформатордың жұмыс істеу принципі электромагниттік индукция құбылысына және параметрлік эффектіге негізделгендігі айтылады.

Кілттік сөздер: индукция электр қозғаушы күш (ЭҚК), бірінші реттік орамалар (БРО), екінші реттік орамалардан (ЕРО).

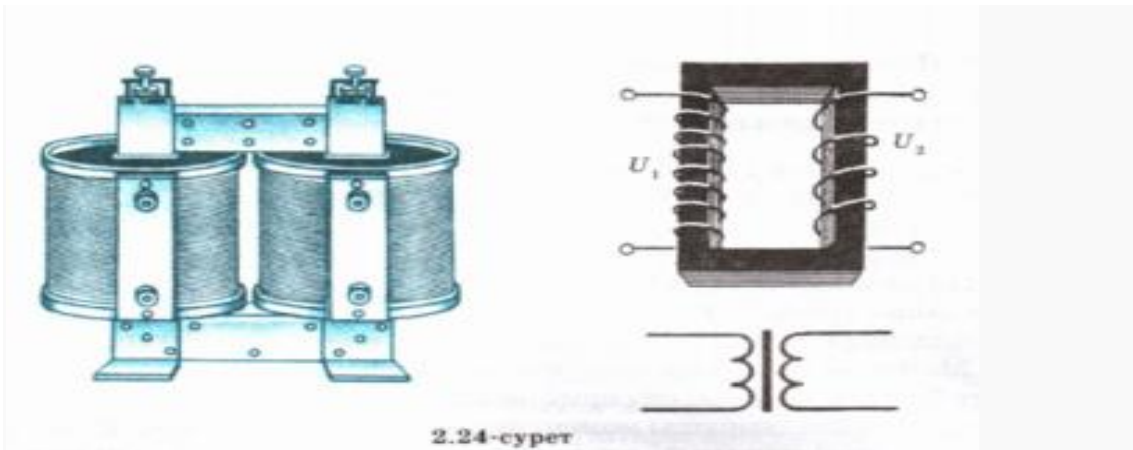
Трансформатор (лат. *transformo* – түрлендіремін) – кернеулі айнымалы токты жиілігін өзгертпей басқа кернеулі айнымалы токқа түрлендіретін статикалық электромагниттік құрылғы. Трансформатордың жұмыс істеу принципі электро-магниттік индукция құбылысына және параметрлік эффектіге негізделген. Негізгі элементтері магнитөткізгіш және онда орналасқан бірінші реттік орамалар (БРО) мен бір немесе бірнеше екінші реттік орамалардан (ЕРО) тұрады. Трансформатордың барлық орамалары бір-бірімен индуктивті түрде, ортақ магнит өрісімен байланысқан. Бірқатар Трансформаторларда екінші реттік орама қызметін бірінші реттік ораманың бір бөлігі атқарады,^[1] мұндай Трансформаторларды автотрансформаторлар деп атайды. Бірінші реттік орамаларның шықпаларын (Трансформатордың кірісі) айнымалы кернеу көзіне, ал Екінші реттік орамаларның шықпаларын жүктемеге қосады. Бірінші реттік орамалардағы айнымалы ток магнитөткізгіште айнымалы магнит ағынын, ал Екінші реттік орамалардағы өзара индукция электр қозғаушы күш (ЭҚК) тудырады. Бірінші және екінші реттік орамалардағы кернеулердің қатынасы олардағы орамдар санының қатынасына тең болады. Түрлендіретін ток түріне

қарай 1 фазалы және 3 фазалы Трансформаторлар болады. Атқаратын қызметіне қарай олар күштік немесе қоректендіру Трансформаторлары (электрэнергиясын таратуға арналған), жоғары кернеулі сынақ Трансформаторлары, ток немесе кернеу импульстерін түрлендіру үшін қолданылатын импульстік Трансформаторлар, үлкен токтар мен кернеулерді өлшеуге арналған өлшеуіштік Трансформаторлары, жоғары жиілікті кернеулерді түрлендіруге арналған радиожиілікті Трансформаторлар және радиоэлектрондық құрылғылардың қоректендіруші блоктарында қолданылатын радиотрансформаторларға, т.б. бөлінеді. *Импульстік Трансформаторлар мен қоректендіру Трансформаторлары* бірнеше Гц-тен 2 МГц-ке дейінгі жиілікте, радиожиілікті Трансформаторлар 500 МГц-ке дейінгі жиілікте жұмыс істейді. Трансформаторлардың магнитөткізгіштігі магниттік өтімділігі жоғары материалдардан (мысалы, электртех. болат таспаларынан, магнитодиэлектриктер мен фериттерден) жасалады. Электрмен жабдықтау жүйелерінде, негізінен майлы Трансформаторлар қолданылады. Күштік Трансформаторлар Қазақстанда Кентау трансформатор зауытында шығарылған. Қазіргі кезде электр-механикалық жабдықтар осы зауыттың негізінде құрылған *Трансформатор* ААҚ-да шығарылады.^[2]

Трансформатор — айнымалы токтың кернеуін жоғарылатуға немесе төмендетуге арналған электр приборы. Үй жағдайында, трансформаторды пайдаланып, электр приборын кернеуі 127 В желілен кернеуі 220 В желіге және керісінше қосуға болады. Егер трансформатор жоғары кернеулі желіге ауыстырылып қосылса, онда оны кернеуі 220 В желіге қосуға болмайды. Өйткені одан алынатын жоғары кернеу (380 В-тан астам) трансформаторлық және ол арқылы қосылған электр приборларының бұзылуына әкеліп соқтыруы мүмкін. Трансформатор таңдаған кезде оның қуаты электр приборларын бір мезгілде қоректендіруге арналған құрал-жабдықтардың жалпы қуатынан кем болмауын есте сақтаған жөн.^[3]

Әр түрлі құралдар мен қондырғылар тұтынатын кернеу өте кең диапазонда өзгереді. Тіпті бір электр қондырғысы әр түрлі кернеу пайдалануы мүмкін. Қуаттың тұрақты дерлік мәнінде айнымалы ток кернеуінің ток күшімен қатар өзгеруін айнымалы токтың трансформациясы дейді. Айнымалы токтың трансформациясын жүзеге асыратын құрал трансформатор деп аталады. Ол электромагниттік индукция құбылысының негізінде жұмыс істейді. Бұл құралды орыс ғалымы П. Н. Яблочков (1878 ж.) ойлап тапқан, кейін оны (1882 ж.) И. Ф. Усагин жетілдірді.

2.24-сурет

Қазіргі трансформаторлар, Фуко тогын 24-сурет азайту үшін оқшауланған пластиналардан құралған тұйық өзекшеден тұрады. Өзекше пластиналары трансформаторлық болаттан жасалады, ол өте аз шығынмен оңай қайта магниттеледі. Өзекшеге екі катушка кигізіледі (2.24-сурет). Бір катушка айнымалы ток тізбегіне қосылады, оны бірінші реттік орама (катушка) дейді. Екінші катушкаға тұтынушы, яғни электр қондырғыларын қосады. Оны екінші реттік орама (катушка) деп атайды. Катушкалардың активті кедергілері аз. Генератор бірінші реттік катушкаға U_1 айнымалы кернеу береді. Оның бойынан жүретін айнымалы ток трансформатордың өзекшесінде айнымалы магнит ағынын тудырады. Олай болса, бірінші реттік катушканың әр орамында өздік индукция ЭҚК-і, ал екінші реттік катушканың әр орамында дол сондай индукциялық ЭҚК-і пайда болады.

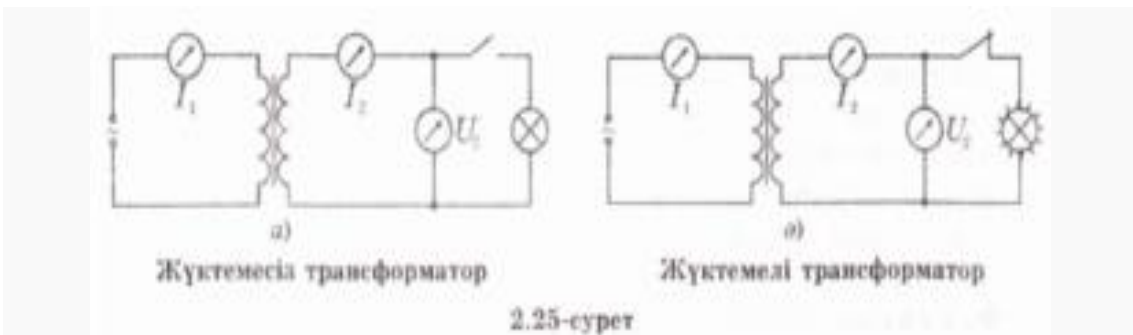
Егер бірінші реттік катушканың орам саны n_1 , ал екінші реттік катушкада n_2 болса, $E_1 = en_1$, $E_2 = en_2$, мұндағы e — бір орамдағы индукциялық ЭҚК. Осы екі өрнектен

$$\frac{E_1}{E_2} = \frac{n_1}{n_2} \quad (2.21)$$

шығады. Активті кедергі аз болғандықтан, бірінші реттік катушка үшін

$$U_1 = |E_1| = n_1 e$$

аламыз.

2.25-сурет

Жүктемесіз трансформатор

Екінші реттік катушкаға жүктеме қосылмасын (2.25, а-сурет), яғни трансформатор зая жүрісте болсын. Онда екінші реттік орамада ток жүрмейді, сондықтан жуықтап алғанда оның қысқыштарындағы кернеу $U_2 = |E|$. Жүктеме жоқ кезде екінші реттік тізбекте энергия шығыны жоқ. Ал бірінші реттік тізбекте жалғаушы сымдар мен өзекшенің джоульдік жылу бөліну есебінен қызуына және өзекшенің қайта магниттелуіне кететін өте аз энергия шығыны бар, мұны

ескермесе де болады. Сонымен, трансформатордың зая жүрісі үшін (2.21)-ді ескере отырып,

$$\frac{U_1}{U_2} = \frac{E_1}{E_2} = \frac{n_2}{n_1} = k$$

аламыз, мұндағы k — трансформация коэффициенті, яғни екінші және бірінші реттік катушкалардың орам сандарының қатынасына тең шама.

$$k = \frac{U_1}{U_2}.$$

Трансформатордың зая жүрісінде
Егер $k > 1$ болса, $U_1 > U_2$ трансформатор төмендеткіш,
ал $k < 1$ болса, $U_1 < U_2$, бұл трансформатор жоғарылатқыш деп аталады. Жоғарылатқыш трансформатордың бірінші реттік катушкасының орам саны екінші реттік катушканың орам санынан аз, ал төмендеткіш трансформаторда керісінше.

Жүктемелі трансформатор

Екінші реттік тізбекке қандай да бір жүктеме қосайық (2.25, ә-сурет). Онда бұл тізбекте жиілігі бірінші реттік тізбектегі ток жиілігіне тең i_2 айнымалы ток туады. Сондықтан екінші катушкада өздік индукция ЭҚК-і пайда болады, оның үштарындағы кернеу аздап төмендейді. Ленц ережесі бойынша өздік индукция ЭҚК-і магнит ағынын азайтады. Бұл магнит ағыны екі катушканы бірдей тесіп өтетін болғандықтан, оның азаюы бірінші реттік катушкадағы өздік индукция ЭҚК-і $Epsilon_1$ -дің кемуіне әкеп соғады. Ал, онда бірінші тізбекте U_1 кернеудің мәні тұрақты болса да ток күші артады. Өз ретінде бірінші реттік тізбектегі ток күшінің өсуі магнит ағынының артуын тудырады, онда екінші реттік тізбектегі индукциялық ЭҚК-і мен ток күші артады. Бұдан әрі осы сипатталған процестер берілген жүктеме үшін белгілі бір магнит ағыны, екінші реттік тізбектегі индукциялық ЭҚК-і және бірінші реттік тізбектегі I_1 ток күші тұрақталғанша жүре береді. Енді трансформатор генератордан өзінің зая жүрісіне қарағанда екінші реттік тізбек тұтынатын қуатқа тең қуатты көбірек алады. Егер аздаған энергия шығынын ескермесек, энергияның сақталу заңы бойынша, генератордың энергиясы бірінші реттік тізбектен екінші реттік тізбекке магнит өрісі арқылы беріледі. Сондықтан шығынды ескермей, былай жазуға болады: $I_1 U_1 = I_2 U_2$, бұдан

$$\frac{U_2}{U_1} = \frac{I_1}{I_2} = k.$$

Кернеуді неше есе арттырса, ток күші сонша есе кемиді. Қазіргі

$$\eta = \frac{U_2 I_2}{U_1 I_1}$$

трансформаторлардың пайдалы әрекет коэффициенті өте жоғары, ол 99%-ға дейін жетеді, яғни шығын бар болғаны 1—2%.^[4]

Қолданылған әдебиеттер

1. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Физика / Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын – Павлодар: С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2006. – 596 б.
2. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы», 1998. – 987 б.

3. Шаңырақ : Үй-тұрмыстық энциклопедиясы. Алматы : Қаз.Сов.энциклопедиясы, 1990. – 1257 б.
4. Физика. Жалпы орта білім беретін мектептің жаратылыстану-математикалық бағытындағы 10-11-сыныптарына арналған бағдарламалар. Башаров Р.Б., Тоқбергенова У.Қ., Қазақбаева Д.М., Байжасарова Г.З., Кронгарт Б.А // Физика. Жалпы білім беретін мектептің 10-11 сыныптарына арналған бағдарламалар. – Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы ҚБА, 2006.- 428 б.

*Жубатырова А.Ш., Берентаева Н.К.
ст.препод.Актюбинский университет
им С.Баишева*

ОБЛАСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ТРАНСФОРМАТОРОВ

Резюме

В этой статье автор рассматривает низкий убыток и высокий коэффициент полезного действия, говорится об основании принципа работы трансформатора на явление электромагнитной индукции и параметрического эффекта.

Ключевые слова: сила электромагнитной индукции (СЭИ), первая порядковая катушка (ППК), вторая порядковая катушка (ВПК).

*Zhubatyrova A.Sh., Berentayeva N.K.
Senior teachers of IT Department
Aktobe University named after S.Baishev*

DOMAIN OF TRANSFORMER`S APPLICATION

Summary

This article illustrates energy conversion efficiency. Efficiency is high and consumption isn't more. The principle of transformer work concerns to the action of electromagnetic induction and parametric ation.

Keywords: force of electromagnetic induction (FEI), first index spool (FIS), second index spool (SIS).

С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына (ҚР Ақпарат министрлігі бұқаралық ақпарат құралы несепке алу туралы 29.01.2004ж. №4645-Ж куәлігі берілген) қазақ, орыс және ағылшын тідерінде мақалалар қабылданады.

«С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің Хабаршысы» ғылыми журналы авторларына қойылатын талаптар:

Журналға жарияланатын мақала дайындау алдында авторлардың келесі ережелерді басшылыққа алуы-сұралады:

Авторлар жөнінде мәлімет (аты-жөні, ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, қызметі немесе мамандығы, жұмыс орны (ұйым немесе мекеме атауы және орналасқан жері; елінің атауы, мекен-жайы, телефоны, e-mail) үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) беріледі. *Ескерту. Автордың аты-жөні атау септігінде қолданылады.*

ӘО Жиндексі

1 интервалдан соң ӘОЖ индексі көрсетіледі. ӘОЖ индексі жарияланатын мәлімет тақырыбынаң сол жағында бөлек жол мен орналасады. *Ескерту. ӘОЖ индексі*

ГОСТ 7.90- 2007 сәйкес есептеп немесе кітапханадан білуге болады.

Аннотация және кілтсөздер

Аннотация және кілт сөздер арақашықтығы 1 интервал мен үш тілде беріледі (қазақ, орыс, ағылшын). Мәтін алдында аннотация мен кілт сөздер жарияланатын материал тілінде жазылады және әдебиеттер тізімінен кейін басқа екі тілде орналастырылады.

Мақаланы рәсімдеуге келесі талаптар қойылады:

Мақала көлемі әдебиеттер тізімі, кесте, сурет, сурет жазбалары және аннотациялармен қоса 5 беттен аспау керек. Баспаға басып шығарылған нұсқасымен толық сәйкес келетін электронды түрінде тапсыру керек. Файл атауы мақала авторының тегімен көрсетіледі. Мақала беттері нөмірленген болуы керек. Мәтін Word бағдарламасының кезкелген нұсқасымен теріліп, CD, басқада тасушы құралмен жеткізіледі немесе электронды поштаға жіберіледі. Мәтін А4 қағазына (210*297 мм) 14 пткегльдегі TimesNewRoman әрпімен жоларалық 1 интервал қалдыра отырып жазылады.

Кесте, сурет, формулаларда символ және белгілерге түсініктеме мен болмауы керек. Суреттер айқын әрі анық болуы тиіс. Мәтіндегі суреттер мен кестелерге сілтемелер көрсетілуі керек. Мәтінде формула саны минималды болуы керек. Формулалар баспаға сәйкес (математикалық және химиялық формулалар үшін) болуы тиіс. Кестенің тақырыбы: қойылып, бос бағандар болмауы тиіс. Шартты қысқартулар мен символдарға түсініктеме қосымшада беріледі.

Әдебиеттер тізімі жарияланатын материал мәтінінен кейін орналастырылады. Әдебиеттер тізімі 20-дан көп болмауы керек. Мақалада сілтеме нөмірлері әдебиеттер тізіміндегі дереккөздердің реттік нөмірлері бойынша қойылады. Мұрағаттық материалдар тізімге еңгізілмейді, оларға сілтеме мәтінішінде жақшаға алу арқылы реттеледі. Дереккөз ретінде электронды ресурстарды қолданған жағдайда әдебиеттер тізімінде библиографиялық жазба және ғаламтордағы толық желілік адресіне сілтеме пайдаланған күнімен берілгені жөн.

Ескерту. Мақала ГОСТ 7.1 - 2003-ке сәйкес рәсімделуі керек. «Библиографиялық жазылым. Библиографиялық, сипаттама. Құрылымның жалпы талаптары мен ережелері». Мақала мәтініндегі дереккөздерге сілтеме тік жақшаға алынады.

Бір нөмірге бір автордың мақаласы 2-ден аспауы қажет. Мақалаға ұйым жетекшісінің қолы қойылған жолдама хаты мен пікірі жазылады. Баспаға түскен барлық мақалаға пікір беріледі. Қажетті жағдайда толықтыру мен өзгертулер еңгізу

үшін мақала авторға қайтарылып беріледі. Баспа мақала мәтініне өзгеріс енгізуге құқылы.

Жарияланымға мақалалар келесі мекен-жай бойынша қабылданады

030000, Ақтөбе қаласы, Аз. Жұбановтар көшесі, 302 А. С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті. Тел.: 8(7132) 974081, e-mail: edu_ausb@mail.ru(С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің Хабаршысы)

В научный журнал «Вестник Актюбинского университета им. С.Баишева» (свидетельство о постановке на учет средства массовой информации №4645-Ж, выданный Министерством информации Республики Казахстан от 29.01.2004 г.) принимаются статьи на казахском, русском и английском языках.

Правила для публикации в журнал «Вестник Актюбинского университета
имени С.Баишева»

Редакционная коллегия просит авторов при подготовке статей для опубликования в журнале руководствоваться следующими правилами в порядке расположения:

Сведения об авторах

Перед наименованием статьи указываются сведения об авторах: имя, отчество и фамилия; ученое звание, ученая степень, должность или профессия, место работы (наименование учреждения, организации, предприятия и место расположения; наименование страны, домашний адрес, телефон, e-mail) приводят на трех языках (казахский, русский, английский). Сведения об авторах излагаются на языке публикуемого материала и после списка литературы на двух других указанных языках.

Примечание. Имя автора приводится в именительном падеже.

Индекс УДК

Через 1 интервал указывается индекс УДК. Его располагают отдельной строкой слева перед заглавием публикуемого материала.

Примечание. Индекс УДК можно высчитать в соответствии с ГОСТ 7.90-2007 или узнать в библиотеке.

Аннотация и ключевые слова

Через 1 интервал приводят аннотацию и ключевые слова на трех языках (казахский, русский, английский). Перед текстом публикуемого материала аннотация и ключевые слова приводятся на языке публикуемого материала и после списка литературы приводятся на двух других указанных языках.

Статья

Через 1 интервал размещается статья. Объем статьи, включая список литературы, таблицы и рисунки с подрисовочными надписями, аннотации, не должен превышать 5 страниц печатного текста. Текст должен быть набран в программе Word любой версии, представляется на электронном носителе, либо отправляется по электронной почте. Шрифт текста – Times New Roman, формат бумаги А4 (210*297 мм), размер кегля – 14 пт. Межстрочный интервал – одинарный. Выравнивание текста по ширине.

В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими. На рисунки и таблицы в тексте должны быть ссылки. В тексте число формул должно быть минимальным. Формулы должны быть набраны в соответствующем редакторе (для математических и химических формул). Таблицы должны быть озаглавлены, не допускается наличие в них пустых граф. Условные сокращения и символы следует пояснять в примечании.

Список литературы

Через 1 интервал список литературы помещают после текста публикуемого материала. Список литературы должен состоять не более чем из 20

наименований. Нумерация ссылок в статье производится по порядковому номеру источника в пристатейном списке литературы. Архивные материалы в список не включаются, ссылки на них помещаются в тексте в круглых скобках. При использовании в статье источников из электронных ресурсов или удаленного доступа (Интернета) в списке литературы приводится библиографическая запись источника и ссылка на сетевой ресурс с полным сетевым адресом в Интернете. Желательно указывать дату обращения к ресурсу.

Примечание. Список литературы оформляется в соответствии с ГОСТ 7.1–2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Ссылки на источники в тексте статьи даются только в квадратных скобках [12].

В один номер принимаются не более 2 статей одного автора. В редакцию необходимо представить электронную версию статьи в полном соответствии с распечаткой. Имя файла должно начинаться с фамилии первого автора. Статья должна сопровождаться рецензией. Все статьи, поступившие в редакцию, рецензируются. При необходимости статья может быть возвращена автору на доработку. Редакция оставляет за собой право внесения в текст редакторских изменений, не искажающих смысла статьи.

Материалы для публикации принимаются по адресу: 030000, г. Ақтөбе ул. бр. Жубановых, 302 а, Ақтөбінскі́й университет им. С. Байшева. Тел.: 8 (7132) 974081. E-mail: edu_ausb@mail.ru (с пометкой для Вестника Ақтөбінскі́го университета им С. Байшева). Сайт: www.vuzbaishev.kz.

С.БӘЙІШЕВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ С.БАИШЕВА

Қазақ және орыс тілдерінде үш айда бір рет шығарылады
Выпускается один раз в три месяца на казахском и русском языках

Формат А4 Көлемі 12,25 баспа табак Объем 12,25 печ.л.
Таралымы 100 дана Тираж 100 экз.

Басуға қол қойылды: 28.04.2015.

Подписано в печать: 28.04.2015

Редакцияның мекен-жайы: 030000, Ақтөбе қаласы, ағайынды Жұбановтар көшесі, 302А

Адрес редакции: 030000, г. Актобе; ул. Братьев Жубановых, 302А
тел. 97-40-81, 52-36-00

С.БӘЙІШЕВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ УНИВЕРСИТЕТІ

® ЖУРНАЛ НАБРАН И СВЕРСТАН В РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКОМ ЦЕНТРЕ АКТЮБИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ С.БАИШЕВА

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Қолжазбалар өңделмейді және авторға қайтарылмайды.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.

Авторы несут ответственность за выбор и представление фактов.

Рукописи не редактируются и не возвращаются.